

PARLAMENTARIUM
ORDINUM
HOLLANDIAE ET WESTFRISIAE

STICHTING MENNO VAN COEHOORN
JAARBOEK 1988/89

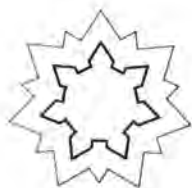
STICHTING MENNO VAN COEHOORN
JAARBOEK 1988/89

Menno baron van Coehoorn, 1641-1704

JAARBOEK 1988/89

WAARIN OPGENOMEN
JAARVERSLAG 1988

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Afbeelding omslag: gevelsteen van het uit 1692 daterende deel van het Armamentarium te Delft aan de kant van de Oude Delft.

© 1989 Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Stichting Menno van Coehoorn.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the Stichting Menno van Coehoorn.

Redactiesecretariaat: Kleine Kerkstraat 12, 4101 CC CULEMBORG.

Vormgeving en druk: De Walburg Pers, Zutphen.

CIP/ISBN 90.9002.891.9

INHOUD

Titels zijn soms verkort weergegeven

Woord vooraf – J. Sneep, voorzitter	11
In memoriam P. B. Bouman – J. Sneep	12
Inleiding en algemeen overzicht – H. A. Treu, secretaris	13
<i>Artikelen</i>	
Oude vestingplattegronden van Groningen, Vlissingen en Groenlo in Spaans bezit – H. P. Deys	15
Het Staatse fort Papenmuts bij Bonn (1620-1624) – W. van Heugten	27
Een fort met vier namen - Fort Willem I op Sint-Maarten – J. Hartog	31
Het Fort bij Vuren – A. J. Busch	39
Stichting en gedaantewisseling van Fort Nieuwersluis – J. Belonje	45
Verkenning op Rijnauwen – J. Belonje	51
De kazematten van de Peel-Raamstelling en de Grebbelinie – J. S. van Wieringen	53
Het beschermde stadsgezicht Bredevoort – J. Agema	71
De vesting Gulik – J. Agema	74
Gelderse steden omsingeld - tentoonstelling en boek – S. H. Poppema	77
Directie Gebouwen, Werken en Terreinen, 300-jarig bestaan – Redactie	79
Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (NCM) – J. Sneep	83
Toer-in Noord-Holland – P. L. Mulder e.a.	84
Opening Napoleonroute te Den Helder – Redactie	86
De Kon. Nederlandse Heidemij honderd jaar – H. A. Treu	87
Stichting Het Nederlands Vestingmuseum – J. Sneep	89
Zomerexcursie naar de Stelling van Amsterdam – H. C. Tesink	91
De Najaarscorrespondentendag 1988 – S. H. Poppema	95
47 Painbat en Regiment Menno van Coehoorn – A. J. Tempelman	98
Concept-beheersplan voor de Hoge Fronten te Maastricht – A. Littel	99
Nota Vleermuisbescherming verschenen – A. Littel	101
Noordbrabantse Monumentenstudiedag – G. van der Wel	103
Oudheidkundig reservaat in de Baai van Jakarta – H. A. Treu	104
Bij het overlijden van Joseph de Hasque (1925-1988) – W. F. K. Engelbrecht	108

Excursie Simon Stevinstichting naar de forten van Luik – G. Gerrits	109
Met de fsg naar de Kanaaleilanden – W.F.K. Engelbrecht	113
Coehoornmortier voor brigade-generaal b.d. J. Hamilton-Baillie – Bestuursmededeling	114
De fsg bijeen bij de monding van de Tyne – S.H. Poppema	115
Het 7e Int. Colloquium van de DGF te Philippsburg – S.H. Poppema	121
Presentatie ‘Kustversterkingen 1900-1940’ door drs. J.R. Verbeek – S.H. Poppema	123

Boekbesprekingen

Kustversterkingen 1900-1940, drs. J.R. Verbeek – Aankondiging	125
De Gelderse Vallei, geschiedenis in oude kaarten, dr. H.P. Deys – J. Sneep	125
300 Jaar bouwen voor de landsverdediging, F.H. van den Beemt e.a. (red.) – L. Breure	126
Het Machtige Eyland Ceylon en de VOC, R. Kromhout e.a. (red.) – H.A. Treu	129
Le général Dufour et Saint-Maurice, Langenberger e.a. (red.) – S.H. Poppema	130
100 Jahre Gotthard-Festung, 1885-1985, P. Ziegler – J. Sneep	132
Pourquoi une forteresse à Pré Giroud Vallorbe, A. Jaillot – J. Sneep	132
‘Met een vijand als bondgenoot’, drs. J.P.C.M. van Hoof – J. Sneep	132
Neerlands Veste, Noortje de Roy van Zuydewijn – H.A. Treu	133
Festung im Spiegel der Quellen, dr. V. Schmidtchen (red.) – S.H. Poppema	134
Henri-Alexis Brialmont - Les forts de la Meuse 1887-1891, Christian Fague – S.H. Poppema	135
Festungsbaukunst und Festungsbautechnik, Hartwig Neumann – J.S. van Wieringen	136
De Stelling van Amsterdam, P. Kant e.a. – J. Sneep	136
Vestingstad Sloten, Peter Karstkarel en R. Terpstra – J. Sneep	138
Culemborg, beeld van een stad, P.J.W. Beltjes en P.W. Schipper – J. Sneep	139
Fort, Volume 16, Quentin Hughes (red.) – J. Sneep	139
Atlantik-Wal - bunkertypen (Ned., Fr., D., Eng.), R. Rolf – J.R. Verbeek	140
Gemeentewapens in Nederland, J.H. Keuzenkamp e.a. – H.A. Treu	141

Historische vestingwerken - Correspondentenrapporten

Groningen: Oudeschans, Bourtange	143
Drenthe: Werken op de Katshaar, Zwartendijksterschans	144
Overijssel: Deventer, Hasselt, Zwolle, Ommerschans, Luurderschans	144

Gelderland: Arnhem, Bredevoort, Culemborg, Groenlo, 's-Heerenberg, Nijmegen, Wageningen, Zevenaar, Werk op de spoorweg bij de Diefdijk	146
Utrecht: Grebbelinie, Woudenberg, NHW, Inundatiekanaal bij Werk a/d Korte Uitweg, Werk a/d Groeneweg, Abcoude	148
Noord-Holland: Naarden, Den Helder	150
Zuid-Holland: Gorinchem	151
Zeeland: Oostburg, Sas van Gent, Tholen, Veere, Vlissingen	151
Noord-Brabant: 's-Hertogenbosch, Geertruidenberg, Grave, Peel-Raamstelling, Heusden	152
Limburg: Maastricht, Roermond, Sittard, Gennep	154
<i>Commissieverslagen e.d.</i>	
SC, MAC, TAC	158
Werkgroep Verdedigingswerken in Nederland 1915-1945	160
<i>Financiën</i>	
Financieel verslag Stichting Menno van Coehoorn	161
<i>Onderscheidingen en mutaties</i>	
<i>Aanhangsels, organisatie</i>	
I: Bestuur	164
II: Correspondentschappen	166
III: Commissies	168

Z.K.H. de Prins der Nederlanden omstreeks de tijd waarop hij in 1949 het beschermheerschap van onze Stichting op zich nam. Foto Willy Schurman, NFK.

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

opgericht 18 april 1932

Mede-oprichtster van de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (NCM)

De stichting heeft ten doel de instandhouding te bevorderen van oude, buiten militair gebruik gestelde vestingwerken en andere militaire objecten, gelegen in Nederland of daarbuiten, in het laatste geval mits met een Nederlands verleden, als gedenktekenen van geschiedenis en kunst en als natuurmonumenten. Zij tracht zodoende bij te dragen tot het bewaren van zinnrijke overblijfselen en erbidwaardige tradities uit ons nationale verleden en tevens in het Nederlandse volk de zin voor kunst en natuurschoon te ontwikkelen en te bevorderen. (Art. 2 der statuten)

Beschermheer:

ZIJNE KONINKLIJKE HOOGHEID PRINS BERNHARD DER NEDERLANDEN

Erevoorzitters en Ereleden van het Hoofdbestuur:

GENERAAL C. J. SNIJDERS, Oud-O.L.Z., voorzitter 1932-1935,
erevoorzitter 1935-1939 (†)

W. H. COOL, voorzitter 1947-1957, erevoorzitter 1957-1958 (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN, voorzitter 1957-1967, adviseur 1967-1975,
erevoorzitter 1967-1975 (†)

W. F. K. ENGELBRECHT, voorzitter 1967-1982, erevoorzitter 1982

W. H. SCHUKKING, secretaris 1934-1956, erelid 1956-1967 (†)

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM, penningmeester 1932-1971, erelid 1971-1975 (†)

C. A. DE BRUUN, secretaris 1956-1970, archivaris 1970-1975, erelid 1970-1975 (†)

J. J. DE WOLF, ondervoorzitter 1959-1964, hoofdbestuurslid tot 1978, erelid 1978-1987 (†)

MR. J. BELONJE, correspondent 1946-1970, hoofdbestuurslid 1960-1970,
lid SC 1960-1980, erelid 1981

H. A. TREU, secretaris 1970, ondervoorzitter 1983, erelid 1987

Onderscheiden met 'de Coehoornmortier'

1974

MR. J. BELONJE

C. A. DE BRUUN (†)

W. MARIS J. AZN. (†)

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN (†)

1976

J. L. H. A. ANTONI (†)

MR. P. J. VAN DER MARK

L. J. MORREAU

DR. H. M. LE PAGE

IR. CH. C. VAN DER VLIS (†)

J. J. DE WOLF (†)

1977

W. F. K. ENGELBRECHT

DR. IR. H. A. VAN OERLE

E. D. VAN WIJNGAARDEN (†)

1978

A. H. MOHR

DR. G. OVERDIEP

IR. G. A. OVERDIJKINK (†)

1979

H. A. TREU

1980

P. J. BRAND

B. A. VERRIPS

1982 - Jubileumjaar

Z. K. H. PRINS BERNHARD

DER NEDERLANDEN,

BESCHERMHEER

J. SNEEP

IR. H. J. WALKATE

E. VAN WALREE

DR. J. S. VAN WIERINGEN

1986

ING. G. KOPPERT

ING. G. VAN DER WEL

1988

DR. M. KIEL

J. R. E. HAMILTON-BAILLIE

Kruitmagazijn Delft; uit de collectie Arsenalen van de Stichting Menno van Coehoorn.

WOORD VOORAF

In 1988 moesten wij tot ons leedwezen afscheid nemen van onze medewerker de heer *J. Vuyk*, die op 9 oktober op de leeftijd van 73 jaar overleed. Wij gedenken hem in dankbaarheid.

In 1988 herdachten wij het driehonderdjarig bestaan van de Directie Gebouwen Werken en Terreinen, voorheen Dienst of Directie der Fortificatiën.

Al in de middeleeuwen versterkte men steden, versterkingen die dikwijls ook een rol speelden bij de regionale verdediging. Gedurende de Tachtigjarige Oorlog ontstond geleidelijk een vorm van verdediging op nationale basis, en maakte men een begin met de opleiding van ingenieurs. Er werd dus al vóór 1688 gebouwd voor de landsverdediging, maar in dat jaar onderkende men de noodzaak om over een vaste organisatie te beschikken, en werd door de benoeming van de eerste directeur-generaal formeel de Directie der Fortificatiën opgericht.

Wij hebben op velerlei wijze aandacht besteed aan en van harte medewerking verleend aan de jubileumviering: het symposium, het boek, de tentoonstelling, alsmede diverse voordrachten en publikaties. Gaarne wensen wij de huidige directeur, generaal-majoor der Genie *J. Zielhuis*, hoofdbestuurslid van onze Stichting, ook op deze plaats geluk met het jubileum.

Belangrijke voorwaarden voor de bescherming van voormalige verdedigingswerken zijn de herkenning als verdedigingswerk en de erkenning van de waarde als monument. Het enige jaren geleden door de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming genomen initiatief tot het houden van een zgn. Open Monumentendag leidde tot het organiseren van de eerste open dag in september 1987 en van de tweede in september 1988. De belangstelling onder de bevolking bleek zo groot te zijn dat besloten is er een jaarlijks evenement van te maken. Verdedigingswerken scoorden in beide jaren hoog. Wij zijn de velen die zich daarvoor ingezet hebben, veel dank verschuldigd.

J. Sneep, voorzitter

IN MEMORIAM PIETER BASTIAAN BOUMAN

De heer P. B. Bouman trad tot ons hoofdbestuur toe in 1960 en zou daarvan tot zijn overlijden, op 1 april 1989, lid blijven.

In het jaarverslag over 1960 lezen wij:

'In het verslagjaar hebben wij, als vertegenwoordiger van de gemeente Willemstad in het Hoofdbestuur, de nieuwe Burgemeester van deze gemeente, de heer P. B. Bouman jnr., begroet, die tevens onmiddellijk toetrad als Begunstiger van de Stichting. Wij hopen op een prettige en lange samenwerking. Met dankbaarheid mochten wij reeds dadelijk constateren de grote belangstelling welke de nieuwe Burgemeester heeft, ook voor het behoud van de vestingwerken van Willemstad.'

Wel, wij hebben de destijds uitgesproken wens op 'een lange en prettige samenwerking' in vervulling zien gaan. Gedurende zijn ambtelijke loopbaan als burgemeester van Willemstad heeft hij zich in het bijzonder ingezet voor het behoud van het specifieke karakter van deze riviervestiging. Eenieder die de stad nu bezoekt, zal kunnen constateren (en beluisteren) hoe terecht zijn inzet was. Wij beseffen daarbij maar al te goed dat het in 1960 veel overredingskracht, doorzettingsvermogen en geduld vereiste om de geesten van bestuurders, stadsontwikkelaars en bouwers in die periode van 'wederopbouw en vernieuwing' rijp te maken voor de gedachte beschermend en conserverend bezig te zijn.

Na zijn benoeming tot burgemeester van De Lier bleef zijn belangstelling, niet alleen voor de vesting Willemstad, maar voor het behoud van alle voormalige vestingwerken onverflauwd. Zijn vele suggesties en constructieve commentaren getuigden daarvan. In zijn benadering van bestuurders en commissieleden tactvol, vriendelijk, vasthoudend en (vooral) bemoedigend. De in 1960 geopperde 'lange en prettige samenwerking' kwam tot stand en bleef in stand.

Wij zullen ons dat met gevoelens van dankbaarheid en grote waardering blijven herinneren.

J. Sneep, voorzitter

INLEIDING EN ALGEMEEN OVERZICHT

In verscheidene onzer Jaarboeken treft men een portret aan van onze beschermheer, als teken hoezeer wij het bestaan van de relatie met Z.K.H. op prijs stellen. Hoe kwam die tot stand en wanneer?

Een verzoek aan de Prins der Nederlanden het beschermheerschap van onze Stichting op zich te nemen, werd gedaan op 31 mei 1949 en bij schrijven van 8 juni 1949, namens de Prins der Nederlanden, door diens particulier secretaris in positieve zin beantwoord. Op 8 juni van dit jaar zal die voor onze Stichting eervolle relatie, waarmede wij ons nog steeds gelukkig prijzen, *veertig jaar* hebben bestaan.

Omdat zo'n veertig jaar geleden het Jaarverslag zich weinig leende voor het plaatsen van een portret van de beschermheer, nemen wij in dit Jaarboek een portret op, gemaakt in die periode (blz. 8).

Ditmaal is ook veel aandacht besteed aan het feit dat op 20 augustus 1688 de eerste Directeur Generaal van de Fortificatiën werd benoemd, die als voorganger van de huidige Directeur Gebouwen, Werken en Terreinen moet worden beschouwd. Aan het boek '300 Jaar bouwen voor de landsverdediging' en aan de gelijknamige tentoonstelling in het Armamentarium in Delft, zijn vele bladzijden gewijd. Dit Armamentarium, waarin thans het Nederlands Leger- en Wapenmuseum is gevestigd, werd omstreeks driehonderd jaar geleden voltooid, zoals blijkt uit het monumentale wapen van Holland op een der gevels. Als omslagversiering hebben wij daarom voor ons Jaarboek 1988/89 dit wapen gekozen.

De eerste gelegenheid dat ondergetekende zich als secretaris tot U heeft mogen richten, bood het Jaarverslag van 1970, reden voor hem om eens te herlezen wat hem destijds belangrijk leek.

'De zich alom manifesterende onrust omtrent ons leefklimaat en het milieubederf heeft één goede zijde . . .' aldus de eerste zin. Daarbij werd gedoeld op het allerwegen toenemende besef, dat natuur- en milieubescherming een plicht is evenals het zo gaaf mogelijk overdragen van historische erfgoederen aan het nageslacht. De verontrusting over het milieu is gebleven en heeft in onze dagen zelfs mondiale afmetingen aangenomen. Dat de belangstelling voor historische verdedigingswerken steeds groeiende is, mag met voldoening worden vastgesteld. Het bevorderen daarvan is immers onze primaire taak.

Wij ondervinden daarbij belangrijke steun van de in dit Jaarboek genoemde NCM (blz. 83), die in ons Jaarverslag van 1970 nog vermeld staat als 'een stichting in oprichting'. De op initiatief van de NCM nú jaarlijks terugkerende 'Open

Monumentendagen' hebben in ons land enorme weerklink gevonden en ook de belangstelling voor ons werk gestimuleerd.

In ons begunstigersbestand is dat nog niet in die mate tot uitdrukking gekomen, ofschoon wij over de gestadige groei niet ontevreden zijn.

Onze zomerexcursies trokken in de afgelopen jaren grote aantallen deelnemers, zodat de beide laatste moesten worden herhaald. Dit jaar is ons reisdoel de vesting Bourtange, die het reeds tot internationale bekendheid heeft gebracht. In 1970 was er nog slechts sprake van een 'beschermd dorpsgezicht' en werd vermeld dat belangrijke initiatieven voor restauratie waren ontplooid.

Er blijkt in deze tijd ook 'een markt' te zijn voor publikaties op ons gebied. In de boekbesprekingen vindt men de weerslag daarvan.

Over een lange periode gezien is de vooruitgang aanmerkelijk en een reden tot voldoening, doch geenszins tot vermindering van waakzaamheid. In enkele gevallen, waarin overleg met de betrokken autoriteiten of eigenaren niet tot een bevredigende oplossing heeft geleid, werd door ons, respectievelijk in samenwerking met ons een beroep gedaan op de Raad van State, welk College tot nu toe besluiten nam, die ons tot tevredenheid stemden.

'De Stichting Menno van Coehoorn bruist van activiteit' kwam ons als opmerking van buitenaf ter ore. Als men van oordeel is dat deze opmerking terecht is gemaakt, komt de verdienste daarvan vooral toe aan onze correspondenten en medewerkers, wier oplettendheid, activiteit en bovenal toewijding, het bestuur tot grote steun is.

Goede contacten met overheidsinstanties op elk niveau en met particuliere organisaties, werkzaam op het gebied van monumenten- en natuurbescherming zijn, als steeds, richtlijn voor ons handelen en wij willen niet nalaten onze erkentelijkheid uit te spreken voor de ondervonden medewerking van die zijde.

De relaties met onze zusterinstellingen in het buitenland zijn bijzonder hartelijk en wij ontwikkelen initiatieven om ons gezamenlijk voor te bereiden op onze activiteit in het 'Europa na 1992'. Te zijner tijd daarover meer.

Voor het samenstellen van een aantrekkelijk Jaarboek is de redactie in belangrijke mate afhankelijk van het aanbod van goede artikelen en afbeeldingen. De auteurs die bijdroegen tot de samenstelling van dit Jaarboek, hebben recht op onze grote erkentelijkheid.

Rest ons nog een dankwoord te richten tot onze begunstigers en donateurs voor de hunnerzijds geschonken steun en belangstelling.

De secretaris,
H. A. Treu

(Zie voor onderscheidingen en mutaties blz. 163.)

OUDE VESTINGPLATTEGRONDEN VAN GRONINGEN, VLISSINGEN EN GROENLO IN SPAANS BEZIT

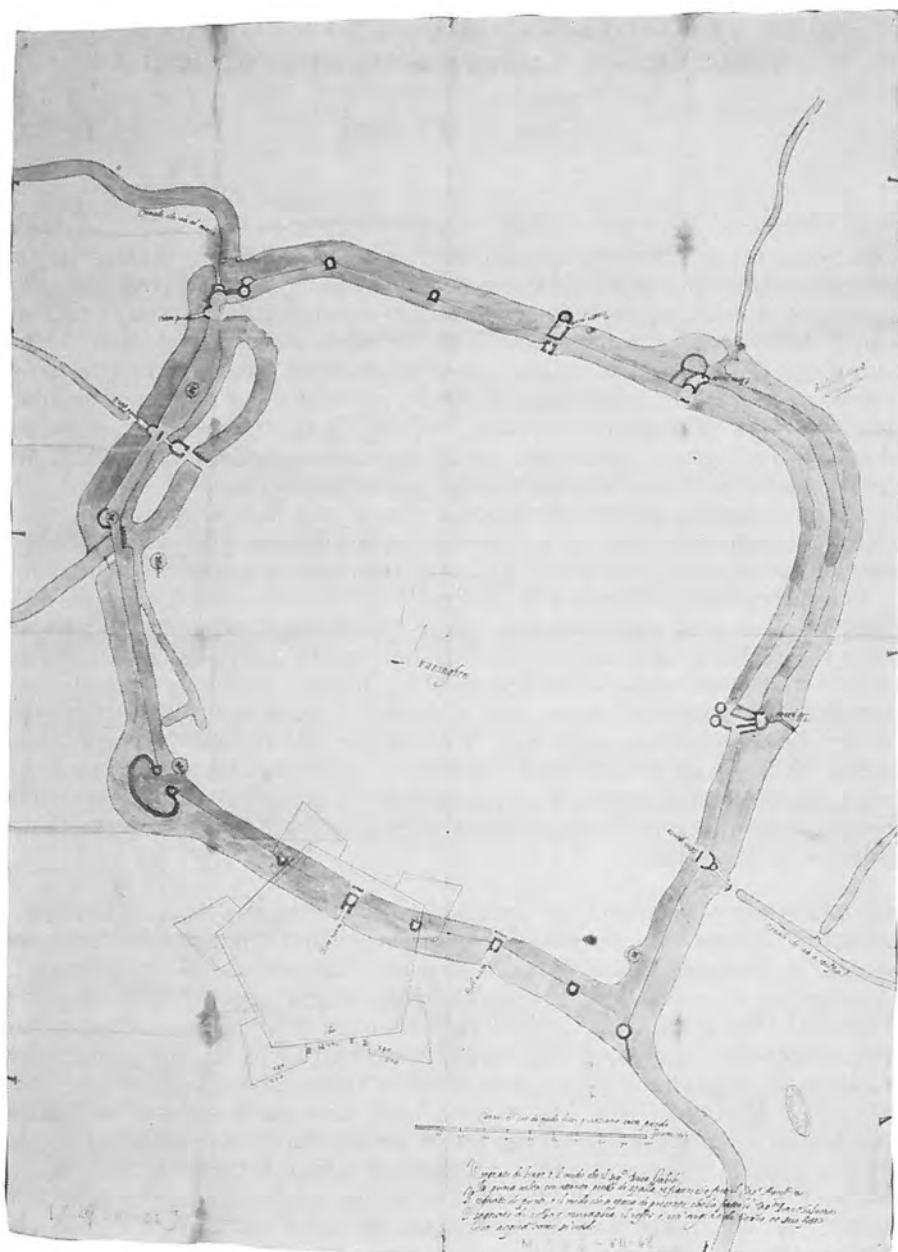
door dr. H. P. Deys

Omstreeks het midden van de zestiende eeuw, toen *Jacob van Deventer* de stadsplattegronden van de steden in de Zeventien Verenigde Provinciën vervaardigde, was het merendeel van deze steden voor een groot deel nog voorzien van de Middeleeuwse ommuringen. Van Deventers stadsplattegronden, maar vooral ook de toelichtingen bij zijn zogenaamde cartons, behorend bij de versie van de plattegronden, aanwezig in Madrid¹, geven hierover voldoende uitsluit- sel. Van bijna alle opgemeten steden heeft hij de nog aanwezige stadsmuren duidelijk aangegeven, samen met de stadspoorten, algemeen aangeduid als 'port', 'porte' of 'porta', en de overige verdedigingswerken.

De verouderde stadswallingen was toen al geen lang leven meer bescho- ren, want nieuwe vormen van offensieve bewapening maakten weldra een an- dere opzet van de architectuur van de verdedigingsbouwwerken noodzakelijk.

Ongeveer in het midden van de zestiende eeuw introduceerden voornamelijk Italiaanse militaire ingenieurs een nieuw model van stadsverdediging in de noordwestelijke landen van Europa: het bastion, dat in verschillende vormen diverse stadia van ontwikkeling doormaakte. De eerste Italiaanse vestingbouw- kundige alhier moet *Donato de Boni Pellezuoli* geweest zijn, die reeds in 1540 in de Lage Landen werkzaam was. Volgens *Van den Heuvel*², die een uitge- breide studie op dit gebied maakt, verbleef er in het midden van de zestiende eeuw een tiental Italiaanse militaire architecten in de Nederlanden. Gedurende de gehele Tachtigjarige Oorlog werkten ten minste zestig Italiaanse vestingbouw- ers in de Nederlanden.

Op advies van Margaretha van Parma heeft de hertog van Alva opdracht ge- geven tot de bouw van citadels (dwangburchten) voor een aantal Nederlandse steden: Antwerpen, Valenciennes, Vlissingen, Maastricht, 's-Hertogenbosch, Amsterdam, Groningen en Utrecht. Dit blijkt uit brieven van Margaretha aan Filips II.³ Ook kardinaal Granvelle heeft adviezen in die richting uitgebracht. Hij schreef op 17 augustus 1567 vanuit Rome aan Filips II: 'Het is meer dan nodig een citadel aan te leggen, niet alleen te Valenciennes, maar ook te Ant- werpen, 's-Hertogenbosch, Maastricht, Amsterdam en Groningen, en in deze citadels Spanjaarden te legeren van wie de aanvoerders slechts afhankelijk zijn van de koning en de gouvernante'.⁴ Vlissingen behoorde toen nog, zoals blijkt uit een rondschrijven van Margaretha van Parma van 3 juli 1567, tot de 'goede steden', terwijl zij hierin tot de 'mauvaises villes' rekende 's-Hertogenbosch, Maastricht, Gent, Brugge, Valenciennes, Amsterdam, Delft, Leiden, Brielle en Middelburg. Dit soort nieuwe fortificaties bracht een nieuw element in de ar- chitectuur van deze steden.

Groningen, 1568, door Duca Stabili (Simancas).

Op zoek naar de aanwezigheid van een plattegrond van mijn woonplaats Rhenen, trof ik in het Archivo General te Simancas bij Valladolid, in Spanje, waar zich het grote Europa-archief van Filips II bevindt, in de collectie M. P. y D. een drietal onbekende vestingplattegronden aan van Groningen, Vlissingen en Groenlo. Op de plattegronden van Groningen en Vlissingen, beide uit 1568, zijn plannen tot de aanleg van een dwangburch ingetekend.

Groningen

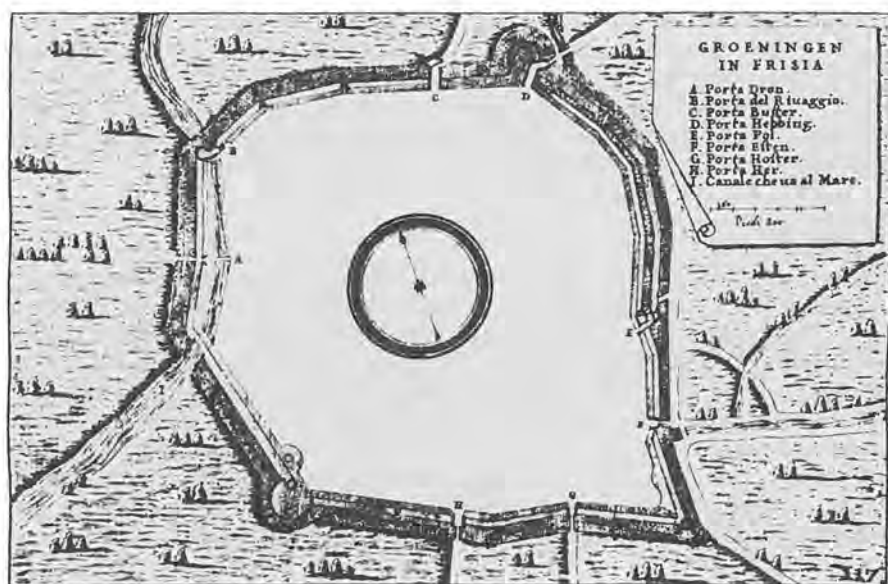
PIANTA DI GRUNINGHEN CON LA CITTADELLA (1568). Archivo General, Simancas, M. P. y D. VII-48. Manuscriptkaart in kleur door hertog? Stabili, 570 x 410 mm, schaal ca. 1 : 3500, schaalstok van 100(?) voet = 107 mm, elke tien voet in tien(!) gelijke delen verdeeld (letterlijk: 'Canne 1: 100 di piedi dieci p ciascuna cioè piedi Geometri'). (Het noorden boven). Watermerk: twee gekruiste pijlen, hiertussen een pijl met een zeslobbige, stervormige punt.⁵ Onderaan: 'Il segnato di linee è il modo che il sig.or: Duca Stabili; la prima uolta, con ottanta piedi di spalla, et fianci che fece il Cap.o Agustino. Il segnato de punti, è il modo che si opera di presente, che ha fatto il Cap.o Bartholomes. Il segnato di rosso, è muraglia, il resto, è un' argine di terra, et suo fosso con aqua come si uede'.

Ik stel hier de volgende vertaling voor: 'De tekening in getrokken lijnen stelt de wijze voor zoals aangegeven door hertog Stabili; op de eerste versie met een lengte van tachtig voet vanaf de schouder zijn de flanken weergegeven, die kapitein Agustino maakte (tekende). De tekening in stippellijn geeft de wijze aan die nu in uitvoering is en gemaakt is door kapitein Bartholomes. Het in rood getekende is de muur, de rest is een aarden wal en de gracht ertvan is gevuld met water zoals men ziet.'

Deze vestingplattegrond, aanvankelijk opgevouwen tot een formaat van 100 x 100 mm, behoort bij een bundeltje papieren met de (vermoedelijk originele) vermelding: 'Flandes 1568. En este maca algunos designos de placas fuertes y de alojamentos del campo de su Md. en Flandes y relaciones y otros papelas tocantes, a la gente de guerra, y pensionarios de Alemania. Planas Deseno del alojamiento del campo de SM. y el de los enemigos en Vrisia a 6 de Julio 1568'. Vrij vertaald: 'Vlaanderen, 1568. In deze map vindt men een aantal tekeningen van vestingsteden en kampementen van Zijne Majesteit in Vlaanderen en verhalen en andere papieren betreffende krijgsvolk en jaargelders in Duitsland. Plattegronden van het terrein waar Zijne Majesteit zijn kamp had en van die van de vijand in Friesland, op 6 juli 1568.'

Vermoedelijk behoort dit plan tot een serie brieven, gericht aan Alva (Don Fernando Alvarez de Toledo, Duque de Alva, Marques de Coria Condé), aangezien vele van de overige brieven en rapporten in het pak⁶ gericht zijn tot de hertog van Alva.

Het plan geeft gedetailleerd de vestingmuren, de verschillende poorten en waterwerken weer, en op of bij de westelijke en de zuidmuur enkele molens (molina). In de zuidmuur is een citadel ingetekend. De schets is nauwkeurig geconstrueerd, waarbij op het origineel de potlood-hulplijnen en passerindruk-

Groningen, ca. 1555, door Francesco de Marchi (Florence).

punten nog goed zichtbaar zijn. De citadel is in twee versies weergegeven, één in getrokken lijnen en één in stippellijnen. Beide versies van dat werk beslaan nagenoeg hetzelfde grondoppervlak. Er is een groot verschil in lengte van de courtines, deze zijn 160 en 270 voet, waarbij de bastions zeer verschillend van lengte zijn: resp. 340 en 270 voet, met bijbehorende rechte flanken van 60 resp. 80 voet. Het lengteverschil van de courtines in de beide versies is vermoedelijk een uiting van de toen in discussie staande ideale lengte van de courtine.⁷

Op het plan zijn de volgende bijschriften vermeld (tussen haakjes mijn vertaling): Canale che uà al mare (kanaal dat naar de zee voert), Butter porta (Boteringepoort), Ebem porta (Ebbingepoort), Pol porta (Poelepoort), Sten porta (Stentilpoort), Canale che uà a, Delfesil (kanaal dat naar Delfzijl voert), Host porta (Oosterpoort), Hier porta (Herepoort), Dray porta (Draijpoort), Cram porta (Kranepoort). Ten slotte zijn op de omwalling vijf molens getekend. Zonder aanduiding zijn nog het Schuitendiep, het Hoornse diep en het Hoendiep getekend.

De vestingplattegrond van *Stabili* vormt het enig nu bekende plan tot de aanleg van de Groningse citadel van de hertog van Alva.⁸ Naast deze plattegrond van *Stabili* zijn ter vergelijking bij dit artikel ook de manuscriptplattegrond van *Francesco de Marchi* en een weinig bekende, gedrukte plattegrond van *Valegio*⁹ weergegeven. Tevens zijn in dit verband van belang de stadsplattegrond

Groningen, 1595, door Francesco Valegio.

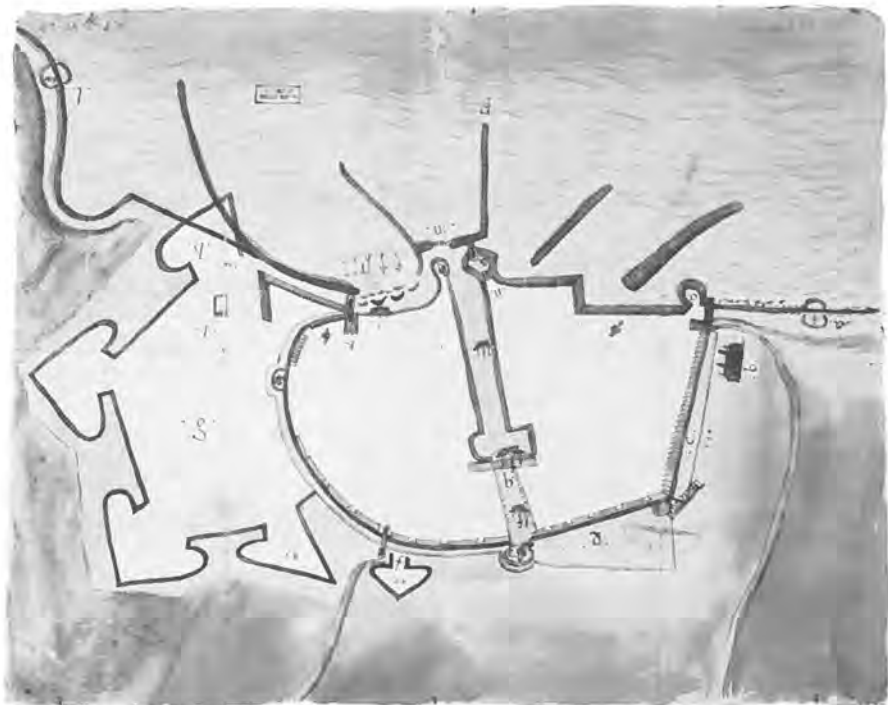
door Jacob van Deventer en de vogelvluchtplattegrond door G. Braun en F. Hogenberg.¹⁰

Het is meestal slechts aan kenners van de plaatselijke topografie voorbehouden, uit minutieuze gegevens of aanwijzingen gevolgtrekkingen te maken die een verantwoord beeld kunnen geven van de werkelijke situatie. Daarnaast doet zich het probleem voor dat het moeilijk is na te gaan in hoeverre kaarttekenners eigen waarnemingen hebben weergegeven, dan wel min of meer gebruik hebben gemaakt van bestaande kaarten. Het dateren van topografische of bouwkundige objecten, uitsluitend op grond van weergaven ervan op gedateerde kaarten, of het uitsluiten van het bestaan van een object op grond van het ontbreken ervan op een kaart, mag daarom niet zonder meer geschieden. Deze beperkingen in aanmerking nemend, wil ik toch wijzen op de vormverandering van de Bremerbuik in het zuidwesten van de stadsmuur. Bij een nadere beschouwing van het beschikbare kaartmateriaal uit de tweede helft van de zestiende eeuw valt het op dat op de plattegrond van *De Marchi* (gedateerd op ca. 1555)¹¹ dit werk nog in de oude, Middeleeuwse ronde vorm voorkomt terwijl *Van Deventer* dit werk reeds in de toen moderne Italiaanse vorm weergeeft. Gezien de wat merkwaardige weergave van de bastionsvorm de Bremerbuik op de kaart van *Stabili*, doet zich de vraag voor of dit werk nog gerekend moet

worden tot de door *De Marchi* weergegeven versie (geheel rond) of tot die welke door *Van Deventer* is getekend (een bastion met saillant). Gelet op de aanwezigheid van kazematten in de teruggetrokken flanken van dit bastion op de tekening van *Stabili* zou dit werk tot de laatste versie gerekend moeten worden. *Overdiep* schrijft dat dit bolwerk in 1558 in Italiaanse trant met gebogen teruggetrokken flanken werd aangelegd.

De prent van *Braun en Hogenberg* en die van *Valegio* geven de grote dwangburcht *Arx Nova* weer; de Bremerbuik is nog als rond bastion getekend. De vijf bastions van het kasteel zijn op beide prenten met teruggetrokken flanken weergegeven. Merkwaardig is dat op de 'bouwtekening' van *Stabili* geen teruggetrokken, maar rechte flanken zijn aangegeven. Op de zeer gedetailleerde plattegrond van een van de bastions door *Pierre Le Poivre*, gepubliceerd in 1616¹², zijn deze flanken duidelijk teruggetrokken.

De tekenaar van de plattegrond van *Stabili* heeft vermoedelijk geen weet gehad van de plattegrond van *De Marchi*: hoewel op beide plans in de legenda's nagenoeg dezelfde details worden beschreven, is het verschil in spelling van de meeste objecten zodanig dat wij moeten aannemen dat elk zelfstandig te werk is gegaan.

Vlissingen, 1568, anoniem (Simancas).

Vlissingen

PLATA FORMA DE LA VILLA DE FLEGELINGAS, 1568. Archivo General, Simancas, M. P. y D. VII-49. Manuscriptkaart in kleur, anoniem, 416 x 520 mm, geen schaal aanduiding (ca. 1 : 2500). (Het noorden rechtsboven). Watermerk: een hoofdletter B op een gekroond wapenschild, hieronder een banderol met 'NICOLASLEBE'.¹³ De kaart behoorde samen met andere stukken in een lias.¹⁴ Deze vestingplattegrond is primitief getekend: hoewel de kaart in verticale projectie is getekend, zijn de onderdelen van de stadsmuur in horizontale projectie weergegeven. Getekend zijn de ommuurde stad, de havenpieren en tegen de oostelijke stadsmuur een grote citadel met vier bastions. In dit werk is ter hoogte van het Prinsenhuis nog een vijfhoekige schans met vier bastions getekend (letter i). Een van deze twee werken is kennelijk de voorgestelde dwangburcht van Alva. Door middel van de letters a tot en met o wordt verwezen naar een legenda of toelichting, die ik nog niet heb gevonden.

In de collectie Bodet Nijenhuis¹⁵ bevindt zich een zeer primitieve schets 'VLISSINGHE', die vrijwel hetzelfde beeld weergeeft: de ommuurde stad, enkele schepen voor de havenhoofden, oostelijk tegen de stadsmuur een fort waarin

Vlissingen, 1585, door Robert Adams (Hatfield House).

enkele kanonnen, ten zuiden van dit fort enkele galgen en ten oosten van het fort een fortje 'Cleijburcht' genaamd, met een toren en enkele kanonnen. Andere aanduidingen op de kaart zijn: 'De gevanghe poort', 'die hove', 'den wegh nae Middelburght', 'Dland van Walcheren', 'Tcasteel' en voorts het stadswa-
pen: een geel gekleurd wapenschildje met een blauw Jacobakannetje erop.¹⁶ Het is een manuscriptkaart in kleur met een tekst onderaan, waarop onder meer het jaar 1558 en de naam (van de maker?) *J. Pourtant*. Het jaartal is niet

Groenlo, 1617, door Guil. Flamaen (Simancas).

in overeenstemming met de historische gegevens, volgens welke de dwangburcht in 1571/72 door Alva werd gebouwd. Deze bouw is door een opstand in 1572 onderbroken. *Braun en Hogenberg* geven een fraaie vogelvluchtkaart van dit stadium weer, onder meer in kleur gereproduceerd in *Gittenberger* (1983). In de diverse edities van *Guicciardini* (1612, 1617) staat een afbeelding FILISSINGA, waarbij de stadsuitbreiding in het oosten, het voormalige fort, 'c. de nieuwe stadt' wordt genoemd.

Volgens *Van den Heuvel* (1982) is men in 1571 begonnen met de aanleg van de citadel van Vlissingen naar een ontwerp van *Paciotto*. Uitvoerder is *Gabrio Serbelloni* geweest. *Meeter* heeft in 1972 een overzichtsartikel over vestingbouwkundige aspecten van Vlissingen gepubliceerd. In dit verband wijs ik op de door hem genoemde plattegronden van *P. Corn. Poel* (1570, ARA VTH 3492), een reconstructieschets van de situatie in 1572 met de citadel van Alva, de kaart van *Jacob Joosten* en *Jan Symonsz.* (1589, ARA VTH 3491), en die van *Guicciardini* uit 1612, welke de situatie van vóór 1609 aangeeft. Op geen van deze kaarten komt het fort Cleijburcht voor.

Daarnaast bestaat er nog een weinig bekende, zeer gedetailleerde kaart van Vlissingen, die hier tevens wordt gereproduceerd. Deze belangrijke gekleurde manuscript-plattegrond¹⁷ werd in 1585 door de Engelsman *Robert Adams* getekend voor sir Francis Walsingham, hoofd van de geheime dienst, een van de naaste vertrouwelingen van koningin Elisabeth en sterk betrokken bij de plannen tot het beteugelen van de invloed van Filips II in Europa. De kaart toont de stad, inclusief plattegrond en afzonderlijk ingetekende bebouwing. Ten oosten van de stad is de hieraan vastgegroeide citadel te zien met hierin het Prinsenhuis, dat gedetailleerd met tuinen is weergegeven. In Vlissingen was toen, evenals in Brielle een Engels garnizoen gelegerd, een uitloeijsel van een overeenkomst met de Staten-Generaal.

Groenlo

PLANTA DE LA NVEVA FORTIFICACION DE GROL, 1617. Archivo General, Simancas, M. P y D. IV-85. Manuscriptkaart in kleur door *Guil. Flamaen*, geplakt op linnen, 570 x 515 mm, kader van 560 x 505 mm. Schaal van 1000 voet = 145 mm voor de kaart (ca. 1 : 2500) en 100 voet = 75 mm (ca. 1 : 450) voor de profielen. Het noorden boven.

Bij deze vestingplattegrond, waarbij geen commentaar teruggevonden is, behoorden twee brieven¹⁸ van de markies van Spinola en aartshertog Albert in juni 1618 vanuit het goed Mariemont (bij La Louvière, België) verzonden aan Filips II. Deze brieven handelden over de fortificaties van Groenlo en Darnie.¹⁹ Ik geef deze plattegrond hier verder zonder commentaar weer.

Noten

- 1 Biblioteca Nacional, Madrid, Manuscritos Ms Res 200 (deel II) en Ms Res 207 (deel III).
- 2 Van den Heuvel (1982, 1984/85, 1986/87, 1987/88). Zie over de Italiaanse invloed verder: Taverne (1978), Neumann (1984/85), Lemoine (1985) en De Roy van Zuydewijn (1988).
- 3 Groenveld (1980).
- 4 Gachard, 1848-1936.
- 5 Piccard (1961) vermeldt verschillende versies van dit watermerk onder de nummers 2335 t.e.m. 2340, afkomstig uit Speyer, Innsbruck en Kl. Ochsenhausen, uit de jaren 1541 t.e.m. 1576.
- 6 Archivo General, Simancas, Estado leg. 540-65.
- 7 Van den Heuvel (1982), p. 12.
- 8 Zie verder over de aanleiding en over de datering van de bouw: Bakker (1984) en Overdiep (1984).
- 9 Coll. van de schrijver, uit: Francesco Valegio (en Martin Rota), *Raccolta di le piu illustri et famosi citta di tutto il mondo*, Venetië, 1595. De kaart van Groningen is vermoedelijk groten-deels uit de 'Civitas' van Braun en Hogenberg overgenomen. Koeman (1983) p. 130 vermeldt de genoemde uitgave, zonder de naam van Valegio.
- 10 Beide plattegronden zijn gereproduceerd onder meer in Bakker (1984), resp. afb. 4 en 5 en in Overdiep (1984) o.a. afb. 6 en afb. 47, waarnaar ik gemakshalve verwijs.
- 11 Bakker (1984).
- 12 Zie Overdiep (1984), afb. 62.
- 13 Heawood (1950) noemt dit watermerk van Nicolas Lebé onder nummer 2877, Schieland 1574. Briquet (1968) vermeldt een aantal versies ervan onder de nummers 8077 t.e.m. 8079. De versie 'Troyes' (no 1879) kent varianten, afkomstig uit 47 steden, waaronder diverse Nederlandse, uit de jaren 1561-1598.
- 14 Archivo General, Simancas, Estado leg. 540-66.
- 15 Universiteitsbibliotheek Leiden, Coll. Bodel Nijenhuis 35-21.
- 16 Zie in dit verband ook 'VLISSINGEN', een anoniem vogelvlucht-gezicht uit de tweede helft van de 16de eeuw, waarop de volgende aanduidingen: 'Dland van Walcheren', 'Nat gadt', 'De gheua(n)ghen poort', 'tcasteel'. Deze tekening, aanwezig in de Biblioteca Nacional te Madrid, die ik niet heb gezien, wordt genoemd door Wieder (1915), p. 185.
- 17 (Plattegrond van Vlissingen), 1585. Coll. The Marquess of Salisbury, Hatfield House Great Britain. (CPM II.43). Manuscriptkaart in kleuren door Robert Adams, 310 x 390 mm. Schaal van 300 yards = 6,5 cm (ca. 1 : 4000). Het noorden rechtsboven. Een kleurenreproductie be-vindt zich in de officiële tentoonstellingscatalogus van de grote Armadatentoonstelling te Londen: *ARMADA 400 Years*, Londen, 1988 (afb. 6.15) waar de plattegrond te zien is geweest, en in *Royal Armada 400 Years*, Londen, 1988 (afb. p. 141). Zie verder Skelton (1971), die deze kaart als 'Plate' 17 beschrijft. Hij noemt het wapen linksboven foutief het familiewapen van sir Francis Wasingham: het is het wapen van Vlissingen met dat van Zeeland opgenomen in de kruik. Ook zijn schaalaaanduiding '3000 yards = 4 in' is onjuist. Het boek van Skelton is aanwezig in de Universiteitsbibliotheek van Leiden.

De legenda op de plattegrond van Robert Adams luidt als volgt:

The Names of the Principall portes or streates in the towne

1 The Water Porte.	5 The newe Bridge.	10 The Guesthouse.
2 The Porte to Middelburge.	6 The fleshe markt.	11 The artillerye garden.
3 The Ramekins gate.	7 The fishe markt.	12 The Brewehouse.
4 The olde Bridge.	8 The turfe key.	13 The Mille sluice.
	9 The prisone.	14 The great sluice.

15 The Plattforme.	25 The Head corps de garde.	42 The streate behinde y cloyster.
16 The Bournehouse.	26 Luchanor corps de garde.	43 The dicke streate.
17 The longe Ropehouses.	27 Guestes house corps de garde.	44 The Markett place.
18 The Crane.	28 Middelburg corps de garde.	45 The longe North streate.
Principall houses	29 Blewe corps de garde.	46 The Churche streate.
19 The Princes house.	30 Newe corps de garde.	47 The shorte North streate.
20 The Statehouse.	31 Gants gate Corps de garde.	48 The East syde.
21 The Lorde Governors house.	32 Ramekins corps de garde.	49 Sa:t Maries streate.
22 The Coronells house.	33 Doule house corps de garde.	50 Sa:t James streate.
23 The gentelman Porters house.	Principall streates	51 The plane greane streate.
The names of the Corpses de garde	34 Southe streate.	52 The newe streate.
24 The rounde house for the captaine of the watche, and the gentellmen Rounders.	35 Brode Water streate.	53 The newe dicke.
	36 Halberde streate.	54 The Eele streate.
	37 West streate.	55 The Joyners Wharfe.
	38 Schoole streate.	
	39 Frier arnolde streate.	
	40 Sa:t. Maries streate.	
	41 The Bakers streate.	

1585

Buiten de stadsmuren staan van noord, via oost naar zuid nog de volgende bijschriften: 'The way to the Sandehilles', 'The Mill ponde', 'Olde Vlissinghe', 'The waye to Middelburge', 'The Poulder house', 'The waye to the Ramekins', 'The heade', 'The Sea at the lowe water'.

- 18 Archivo General, Simancas, Estado leg. 2305.
 19 Damme wordt door Lemoine (1985) beschreven.
 De legenda bij de kaart van Groenlo luidt als volgt (tussen haakjes de voorgestelde vertaling).
 A. El altor del ramparo por dentro de la ville (de hoogte van de stadswal, gezien vanuit de stad)
 B. El anchor por arriva del ramparo (de breedte van de stadswal, van boven)
 C. Parapeto de dicho ramparo (de borstwering van de genoemde stadswal)
 D. El altor de dicho ramparo, por de fuera (de hoogte van de genoemde stadswal, van buiten af gezien)
 E. Falsa braga (onderwal)
 F. Parapeto de la falsa braga (borstwering van de onderwal)
 G. Banqueta de la falsa braga (banket van de onderwal)
 H. Fosso (gracht)
 I. Raulinos que defenden la Contrescarpa (ravelijnen dat de contrescarp beschermen)
 K. Estrada cubierta de la contrescarpa (bedekte verhoging van de contrescarp)
 L. Puertas y puentes de la villa (poorten en bruggen van de stad)

Literatuur

- Bakker, F. J., 'De stad Groningen en de historische stedenatlas', p. 107-122, in: *Stad in Kaart*, Alphen aan den Rijn, 1984.
 Braun, G. en F. Hogenberg, *Civitas Orbis Terrarum*, Keulen, 1574.
 Briquet, C. M., *Les Filigranes*, delen II en IV, (heruitgave) Amsterdam, 1968.

- Gachard, L. P., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, Brussel, 1848-1936.
Deel I, p. 560 brief 624 (17 aug. 1567); deel II p. 634 App. CVIII (3 juli 1567).
- Gittenberger, F. en H. Weiss, *Zeeland in oude kaarten*, Knokke, 1983.
- Groenveld, S. en J. Vermaere, *Zeeland en Holland in 1569 - een rapport voor de hertog van Alva*, afl. 2, Den Haag, 1980.
- Guicciardini, L., *Beschrijving van alle de Nederlanden*, Utrecht, 1617 (en andere edities).
- Heawood, E., *Monumenta Chartae Papyraceae, I Watermarks*, Hilversum, 1950.
- Heuvel, Ch. van den, *De verspreiding van de Italiaanse vestingbouwkunde in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw*, in: *Vesting, Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*, p. 9-17, St. Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage, 1982.
- Heuvel, C.M.J.M. van den, 'Welke vestingen of buitenlandse steden heb ik nog niet in mijn album?', in: *Jaarboek 1984/85*, p. 54-59, Stichting Menno van Coehoorn.
- Heuvel, C.M.J.M. van den, 'Capitaine Jehan Marie et Maistre Bastien d'Utrecht', in: *Jaarboek 1986/87*, p. 9-23, Stichting Menno van Coehoorn.
- Heuvel, Ch. van den, 'De twee Citadellen van Antwerpen', in: *Jaarboek 1987/88*, p. 10-23, Stichting Menno van Coehoorn.
- Koeman, C., *Geschiedenis van de Kartografie van Nederland*, Alphen aan den Rijn, 1983.
- Lemoine-Isabeau, C., *Belgische Cartografie in Spaanse Verzamelingen*, Brussel, 1985.
- Meeter, Y., 'De vesting Vlissingen', in: *Zeeuws Tijdschrift*, 21e jrg., (1972) nr. 2, p. 113-123.
- Neumann, H., 'Die Festungen von Antwerpen im 16. Jahrhundert', in: *Jaarboek 1984/85*, p. 61-70, Stichting Menno van Coehoorn.
- Piccard, G., *Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart*, Stuttgart, 1961, delen IX en IX-2.
- Roy van Zuydewijn, N. de, *Neerlands Veste*, 's-Gravenhage, 1988.
- Skelton, R.A. and John Summerton, *A Description of Maps and Architectural Drawings in the Collection made by William Cecil first Baron of Burghley now at Hatfield House*, Oxford, 1971.
- Taverne, E., *In 't land van belofte: in de nieuwe stad*, Maarssen, 1978.
- Wieder, F.C., *Nederlandsche Historisch-Geographische Documenten in Spanje* in T.A.G., 1915.

HET STAATSE FORT PAPENMUTS BIJ BONN

(1620-1624)

door dr. W. van Heugten

Het land tussen Maas en Rijn is in de Tachtigjarige Oorlog één van de zwaarst getroffen gebieden: reeds vanaf het allereerste begin van de Opstand in 1568 tot aan het einde in 1648 had het te lijden van oorlogshandelingen en doortrekkende troepen. In de erg complexe verhoudingen en samenhangen, die te ontdekken zijn in de verwevenheid van de Opstand in de Nederlanden met de godsdienstoorlogen in de Duitse landen en ook bijvoorbeeld met de Kleefs-Gulikse erfopvolgingskwestie, zijn een paar grote lijnen te ontdekken. Eén ervan leidt ons naar de Rijnbarrière, die de Staten-Generaal vormden tegen aanvallen vanuit het Rijndal. Tot die barrièresteden behoorden Emmerik, Rees, Wezel, Buderik (Büderich), Orsoy en Rijnberk (Rheinberg). Het verst verwijderde Rijnfort lag omstreeks 1620 tussen Keulen en Bonn en was genaamd de Papenmuts.

Bouw van de Papenmuts

In de jaren tachtig van de 16de eeuw begonnen de Spaanse troepen systematisch het gebied van de opstandelingen in te dammen. In een wijde krans probeerde men vestingen aan te leggen of te veroveren, zodat de opstandelingen geïsoleerd raakten van de Duitse protestantse vorsten.

Zo ontstond ten oosten van het huidige Nederland een keten van vestingen met als basispunten het gebied van Limburg-Gelre enerzijds en Lingen ten oosten van Bentheim en Twente anderzijds. Het antwoord van de Staten-Generaal hield eveneens militaire aanwezigheid in het land van Maas en Rijn in. Vooral na de val van Antwerpen in 1585 werd er vaart gezet achter de uitwerking van het plan om de Spaanse opmars door sterke vestingen te weerstaan. Allereerst werd de Schenkenschans uit de grond gestampt, die later een sleutelpositie zou krijgen.

In de loop van de strijd werd deze politiek verder uitgewerkt in de zogenaamde Rijnbarrière met de steden Emmerik, dat in 1609 Staats werd en Rees in 1614, gevolgd door Wezel en Buderik in 1629, Orsoy en Homberg in 1632 en Rijnberk in 1633. In dit ruimere kader moeten we de bouw zien van een Staatse vesting aan de monding van de Sieg in de Rijn, niet ver van Bonn.

De directe aanleiding was de veldtocht van Spinola vanuit het land van Maas en Rijn tegen de Palts in de tweede helft van het jaar 1620. Staatse troepen probeerden vanuit Wezel deze acties te verstoren en Frederik Hendrik trok met een leger, bestaande uit nagenoeg de gehele Staatse ruitery, een paar honderd man voetvolk en een Engels hulpkorps, naar de Palts. Daar werd het te Worms verenigd met de troepen van de anti-Spaanse alliantie. Van Staatse zijde maakte

Het Fort de Papenmuts bij Bonn. Gravure naar een Keuls voorbeeld uit 1620.
(Foto Koninklijke Bibliotheek Brussel)

men van de afwezigheid van de Spanjaarden tevens gebruik om de macht in het gebied van Keulen verder uit te breiden. Men bezette o.a. de steden Gulik (Jülich) en Blankenberg (in het Bergische Land). Om de Staatse macht daar te consolideren was een sterke vesting noodzakelijk. Als plaats koos men het eilandje Kemperwerth in de Rijn, vlakbij de monding van de Sieg. Graaf Hendrik van Nassau kreeg van prins Maurits opdracht op dit eiland een vesting te bouwen. De vesting kreeg de vorm van een tetragon of ruit. Men volgde daarbij de gebruikelijke bouwwijze: de kern van de wallen bestond uit een fundament van lange heipalen, samengehouden door een vlechtwerk van rijshout. Daarop werden de aarden wallen tot een hoogte van zo'n 2½ meter aangelegd. De breedte van deze wallen bedroeg aan de voet 24 voet, zo'n 7 meter. Om deze kern werden nog enkele bolwerken aangelegd en op de naar de stroom gerichte punt van het eiland bouwde men een soort dam als bescherming tegen hoog water.

Op 25 oktober 1620 was de vesting klaar, waarin ongeveer 2000 soldaten werden gelegerd. Wegens de eigenaardige vorm van de bolwerken werd het al spoedig de Papenmuts genoemd. De strategische positie aan de Rijn werd in het voorjaar van het jaar 1621 nog verder uitgebreid met een schans, genaamd de Halve Maen, op de rechter Rijnsoever. Als verdediging op de Rijn zelf gebruikte men zogenaamde uitleggers, boten met kanonnen bewapend. De bezetting werd in het voorjaar van 1621 op 3000 man gebracht.

Het beleg van de Papenmuts (1622-1623)

Deze vesting was echter geen lang leven beschoren. De tactische waarde werd al snel onderkend en met name de Keulse aartsbisschop en keurvorst, Ferdinand van Beieren (1612-1650), ervoer de Papenmuts als een bedreiging van zijn residentiestad Bonn. Ook vormde de vesting een enorme belemmering van de Rijnhandel omdat de Staatsen extreem hoge tolgelden verlangden van de passerende schepen. Daarnaast maakten de strooptochten van het Staatse garnizoen in de wijde omgeving tegenmaatregelen noodzakelijk.

In het voorjaar van 1622 gaf Isabella, de dochter van Filips II, landvoogdes van de Nederlanden te Brussel, aan graaf *Hendrik van den Bergh* opdracht de Papenmuts te veroveren. De vesting stond in die tijd onder bevel van de Brandenburgse commandant *Ludwig von Hatzfeld*. Het voorwerk voor de belegering werd door *Hendrik van den Bergh* en *Spinola* uitgevoerd.

Zij verdreven de Staatsen uit Gulik, Blankenberg, Windeck en Lülisdorf en kregen daarmee de vrije hand voor de Papenmuts.

De Papenmuts was goed voorbereid op een langdurige belegering. Toen de bezetting de op handen zijnde aanval begin juli opmerkte, heeft zij al het koren dat in de omgeving op het veld stond, binnengehaald. Op 25 juli 1622 begonnen de eigenlijke gevechtshandelingen om de vesting.

Hendrik van den Bergh liet in de omgeving van Bergheim en Mondorf een aantal schansen bouwen, waarvan één op oude Nederlandse prenten de naam Snuyfkat droeg en een andere Kijk in de Muts. Langzaam maar zeker wist *Hendrik van den Bergh* de vesting steeds dichterbij te naderen. De Papenmuts kwam daarbij onder een steeds beter gericht kanonvuur te liggen. Op de voorlaatste dag van het beleg, 26 december 1622, werden alleen al meer dan honderd granaten in de vesting geslingerd en schoten 14 stukken geschut onophoudelijk. Al in een vroeg stadium waren de vestingsbrouwerij en de apotheek vernield en leed ook het levensmiddelenmagazijn zware schade.

Opmerkelijk is de manier van oorlogvoering. Uit de berichten uit die tijd blijkt dat men een soort biologische oorlog voerde: men slingerde met katapulten granaten in de Papenmuts, die o.a. met mest en andere onhygiënische en rottende zaken waren beladen. Door het exploderen van de granaten werd de lading in het rond geslingerd en werd het voedsel en de watervoorraad bedorven. Daardoor staken verscheidene ziekten de kop op. Eerder had de bezetting al te lijden van de zogenaamde rode loop (dysenterie).

Toen het garnizoen van de Papenmuts omstreeks Kerstmis de voorbereidingen voor een bestorming opmerkte, besloot men op te geven. Een dergelijke bestorming was mogelijk geworden door de extreem lage waterstand van de Rijn. Van de oostelijke oever van de Rijn kon men de vesting droogvoets bereiken. Op 27 december stuurde men twee kapiteins ter onderhandeling naar het kwartier van *Hendrik van den Bergh* te Vilich. Op 3 januari 1623 trok de Staatse bezetting eervol af, met vliegend vaandel en gepakt en gezakt, maar onder achterlating van de kanonnen en de munitie.

Besluit

Ook de Spanjaarden hadden niet lang plezier van de Rijnvesting, die zij naar de landvoogdes Fort Isabella noemden. Tijdens zware ijsgang op de Rijn in december 1624 werden de vestingwerken volledig vernield. De vesting werd niet meer opgebouwd en het eiland Kemperwerth kwam weer in bezit van de Duitse Orde, die het ook voorheen in eigendom had.

In de 19de eeuw werd de monding van de Sieg verlegd en werd het eiland in de nieuwe oeverstructuur opgenomen. Daarmee verdwenen de laatste sporen van de vesting: alleen oude prenten en archiefstukken herinneren nog aan de Staatse vesting de Papenmuts bij Bonn.

Geraadpleegde werken

Rheinische Geschichte, uitgegeven door F. Petri en G. Droege, Dusseldorp, 1976, deel 2, p. 83-146.

H. Brodesser en H. Schulte, *Niederkassel*, Troisdorf 1974, p. 93-130.

Handbuch der Historischen Stätten Deutschlands, deel Nordrhein-Westfalen, uitgegeven door W. Zimmerman et al., Stuttgart 1963.

EEN FORT MET VIER NAMEN

Fort Willem I op Sint-Maarten

door dr. J. Hartog

In mijn bijdrage in het Jaarboek 1987/88 heb ik laten zien hoe het defensiestelsel van het Nederlandse deel van het eiland Sint-Maarten berustte op een fort op de westelijke landtong van de Grote Baai, het in 1737 zo genoemde Fort Amsterdam, en op een steunfort op de oostelijke landtong om door kruisvuur tussen beide forten de 1600 meter brede toegang tot de Grote Baai af te sluiten.

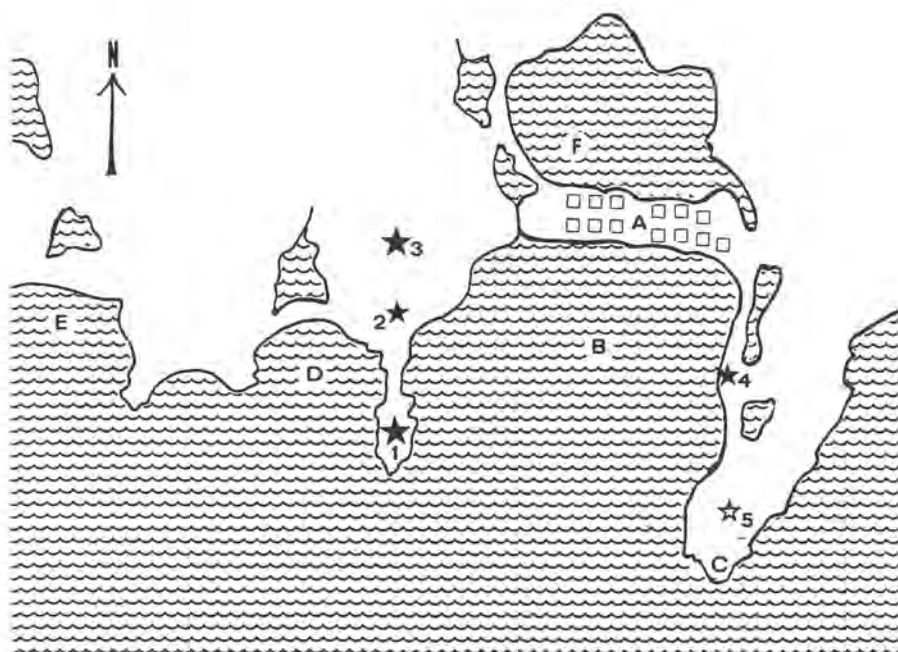
In de Spaanse tijd lag een dergelijk steunfort op de top van Point Blanche, 132 m boven de zeespiegel. Later legden de Nederlanders in 1748 een steunfort, de Batterij Sint-Pieter, aan, vrijwel op het niveau van de zeespiegel, slechts ca. 2 m daarboven. Omdat een vijand de Grote Baai voorbij kon varen en in de Kleine Baai aan wal gaan, bouwden de Fransen hogerop, 73 m boven de zeespiegel, Fort Belair, en daar dit ook onvoldoende werd geacht, bouwden de Engelsen in 1801 een blokhuis op de top van de Mount Pleasant, 216 m hoog, het latere Fort Willem I. Hiermee werd het oude defensiestelsel met Fort Amsterdam als kernpunt definitief verlaten; na 1816 is het in de verdediging van het eiland ook theoretisch niet meer betrokken geweest.

Fort Belair

Toen in 1795 de nauw met Frankrijk verbonden Bataafse Republiek werd uitgeroepen, besloten de commissarissen van de Nationale Conventie op Guadeloupe het Franse deel van Sint-Maarten, dat sinds 1793 in Nederlandse handen was, terug te veroveren. De commissarissen besloten ook daarna van Marigot uit Nederlands Sint-Maarten te bezetten. Dit is op 5 april 1795 gebeurd. Enkele dagen daarna bezetten de Fransen eveneens Sint-Eustatius en Saba.

Op het Nederlandse deel van Sint-Maarten werden vierhonderd man troepen als garnizoen gelegd. De commandeur van Sint-Maarten, *mr. Willem H. Rink*, mocht aanblijven, maar kreeg de Franse officier *Bresson* naast zich. Lang heeft het bestuur van Rink en Bresson niet geduurd, want ook de Engelsen hadden het oog op Sint-Maarten gevestigd. Zij maakten gebruik van een onderling geschil tussen de commissarissen op Guadeloupe; schout-bij-nacht *sir John Thomas Duckworth* en luitenant-generaal *Thomas Trigge* bezetten in maart 1801 heel Sint-Maarten, dus het Franse én het Nederlandse deel.

Met het oog op een Engelse landing hadden de Fransen – zoals al is gesteld – dadelijk na hun komst in 1795 op een 73 m hoge heuvel een batterij aangelegd, waarmee zij zowel de Grote als de Kleine Baai onder vuur konden nemen. Zij noemden haar Fort Belair. Het was het plateau dat Stuyvesant in 1644 ook had gebruikt om het toen Spaanse fort op de landtong – verre voorganger van Fort Amsterdam – te veroveren.

Philipsburg en een deel van de zuidkust van Sint-Maarten met de verdedigingswerken aan de Grote Baai. (Schets gebaseerd op de kaart van Samuel Fahlberg uit het begin van de negentiende eeuw.)

1. Fort Amsterdam	A. Philipsburg
2. Fort Belair	B. Grote Baai
3. Fort Willem I (het 'fort met de vier namen')	C. Point Blanche
4. Batterij Sint Pieter	D. Kleine Baai
5. Oud Spaans steunfort	E. Koolbaai
	F. Zoutpan

De Engelsen landden in 1801 evenwel achter een heuvel, waardoor de kanonnen van Fort Belair hen niet konden beschieten.

Fort Trigge

De Engelsen moesten er uiteraard rekening mee houden dat op hun beurt de Fransen of de Nederlanders zouden proberen hun het eiland afhandig te maken. Fort Belair was nutteloos gebleken bij hun invasie. De Engelsen zochten daarom de oplossing in de bouw van een blokhuis op de 216 m hoge top van de Mount Pleasant, zoals toen de heuvel werd genoemd, die in de tijd van de eerste Nederlandse kolonisten Lammerenberg heette. Het is de tegenwoordige Fortheuvel.

Van hieruit konden zij de Grote en de Kleine Baai bestrijken en zelfs, als het nodig was, de hoofdplaats. Naar de veroveraar, luitenant-generaal *Thomas Trigge*, werd het blokhuis Fort Trigge genoemd. Er stond evenwel nog niet veel van het blokhuis toen het eiland op grond van de Vrede van Amiens in december 1802 aan de Nederlanders werd teruggegeven.

Rink werd in zijn ambt hersteld, nu met de titel gouverneur. Hij kreeg opdracht van de Bataafse Republiek alles in het werk te stellen de verdediging van Sint-Maarten te bevorderen.

Fort Gelderland

Het Engelse plan leek Rink het meest geschikt. In het oude defensiesysteem met Fort Amsterdam als middelpunt zag ook hij niets meer. Wel besloot hij nog in 1803 het blokhuis van de Engelsen af te bouwen.

Rink, geboortig van Tiel, was vanaf 1781 praktiserend advocaat op Sint-Maarten geweest en sinds 1790 commandeur. Hij noemde het zo ontstane fort, naar de provincie waar zijn wieg had gestaan, Fort Gelderland. In 1804 liet hij stukken zwaar geschut van Fort Amsterdam naar Fort Gelderland overbrengen. Ook legde hij een garnizoen in dit fort.

Het Bataafse staatsbewind was even terughoudend in het fourneren van geld voor de defensie als het vroegere Compagniesbestuur. Het had Rink weliswaar aangeschreven de verdediging op peil te brengen, maar het stuurde niet de middelen om zulks ook te kunnen doen. Rink vroeg daarop advies aan zijn ambtgenoot op Curaçao, gouverneur *mr. Pierre J. Changuion*, maar die had om dezelfde reden korte tijd daarvoor Aruba en Bonaire geheel onverdedigd moeten laten.* Changuion antwoordde dat Rink, zoals hij zelf, zich maar moest zien te behelpen. Hij moest het stellen met een garnizoen van 150 slecht uitgeruste en ongedisciplineerde soldaten. Hun geweren waren voor het merendeel kapot.

Rink nam in 1806 teleurgesteld ontslag.

Fort Lodewijk Napoleon

Zijn opvolger was de vendumeester van Sint-Maarten, *Jan Verveer*, die zich bij het uitblijven van hulp uit Nederland en door het toenemen van dreiging van de Engelsen, wendde tot de Franse autoriteiten op Guadeloupe. Per slot van rekening was het Koninkrijk Holland een satellietstaat van het Napoleontische Frankrijk.

Zo kwam in 1808 een Frans officier, kapitein *Bosquet*, naar Sint-Maarten, maar ook zonder geld. Bosquet besloot Fort Gelderland hier en daar wat bij te werken. Aan de noordwestzijde liet hij rotsen springen en de naaste omgeving werd van stenen en struiken gezuiverd. De stenen werden gebruikt om er de geschutsemplacementen en bolwerken op te bouwen. De aldus tot stand gekomen werken waren zelfs niet berekend op een tropische regenbui, dus laat staan op een bombardement. Al toen men nog doende was met de werkzaamheden, kwam er zo nu en dan een stuk van zo'n emplacement naar beneden.

Ten slotte zond koning Lodewijk Napoleon toch nog geld, overeenkomend

met f 27.500; voor die tijd zeker een royaal bedrag. Bosquet was korte tijd daarvoor, in 1809, teruggegaan naar Guadeloupe, en Verveer besteedde het geld om van buiten alles met kalk te laten bevestigen en bestrijken. Om arbeidsloon te besparen, vorderde de gouverneur vijftig slaven van verschillende plantages zonder dat de eigenaren hiervoor vergoeding kregen. Op deze manier kon er toch iets worden gedaan 'tot amelioratie der locale middelen van defensie', zoals hij schreef. Er werden nu ook kruitmagazijnen en kogelgloeiovens gebouwd. Ter ere van de milde geveer noemde hij het werk nu Fort Lodewijk Napoleon. Het was de Franse tijd en men leest dan ook wel Fort Louis Napoléon, niet te verwarren met het Fort Saint-Louis bij Marigot.

Opnieuw Fort Trigge

De jaren waarin het Nederlandse bewind over het eiland onder Franse invloed stond, vormden een zware tijd, vooral toen in 1808 de Verenigde Staten een embargo op levensmiddelen afkondigden en de Engelsen de toegang tot het eiland gingen blokkeren.

Hieraan kwam op 14 februari 1810 plotseling een einde: de Engelsen bezetten het Franse gedeelte en verschenen met een eskader voor het Nederlandse deel, waar commandant *William Ch. Fahie* een bevel tot overgave aan Verveer liet overhandigen. Om hieraan kracht bij te zetten liet hij tegelijkertijd wat troepen en enkele houwitsers 'at Little Colebay' aan wal brengen. Het is uit de stukken niet op te maken of hiermee de Kleine Baai of de Koolbaai is bedoeld, het laatste met 'little' als adjectief, 'in de kleine Koolbaai'. Hoe het ook zij, de Engelsen waren er, en ook al had men flink gewerkt aan Fort Lodewijk Napoleon, 'bij gebrek aan manschappen, kruit en ammunitie' moest Verveer, die nog een krijgsraad had samengeroepen, om capitulatievoorwaarden vragen. Er was niet meer dan 350 pond kruit in de magazijnen.

Nu hij niet behoefde te vechten, stond Fahie gunstige voorwaarden toe; op 16 februari 1810 werden ze op het landhuis Windsor ondertekend. De Engelse troepen die al aan de Franse kant paraat stonden, marcheerden naar Philipsburg, waar ze in Fort Trigge (de naam werd meteen weer veranderd) en in Fort Amsterdam werden gelegerd. In het laatste vermoedelijk, omdat er in Fort Trigge te weinig ruimte was. Sinds 1804 stond er al geen zwaar geschut meer in Fort Amsterdam.

De Engelsen voerden de zware en lichte kanonnen die ze op het eiland aantrouwen, af, net als het buskruit, de musketten, sabels, zestien seinvlaggen en een Nederlandse vlag. Verveer werd als krijgsgevangene naar Engeland overgebracht, waar hij in 1812 is vrijgelaten, omdat zijn broer bij Texel een Engelse equipage had gered.

Fort Willem I

Bij de Conventie van Londen van 1814 werd onder meer tot teruggave van de Bovenwindse Eilanden aan de Souvereine Vorst der Nederlanden besloten. Op 12 februari 1816 werd Sint-Maarten weer Nederlands.

Fort Belair bestond toen alleen nog als ruïne; de Batterij Sint-Pieter was eveneens een puinhoop. Op Fort Amsterdam was nog maar één van de acht kleine kanonnen opgesteld, de kazerne was ingestort, de batterijmuur omgevalen, een kazemat lag vol puin en de regenbakken waren vervuild.

De eerste commandeur na de restauratie, *Pieter Roelof Cantz'laar*, gaf aan het fort op de Mount Pleasant de naam Fort Willem 1, naar de eerste koning der Nederlanden.

De situatie op het fort was bedroevend. Ook hier lagen de batterijmuren tegen de grond en waren de bouwsels ingestort. Cantz'laar liet alles terstond herstellen. In 1816 kreeg Sint-Maarten garnizoen, een detachement Jagers (infanterie), bestaande uit een sergeant, een korporaal en acht manschappen. Ze werden ondergebracht in het blokhuis van Fort Willem 1, maar moesten in 1819 verhuizen naar een loods, toen de beruchte orkaan van dat jaar het dak van het blokhuis blies.

Aardbevingen van geringe kracht komen in het gebied van de Bovenwindse Eilanden soms voor. Die van 8 februari 1843 was evenwel krachtig genoeg om de regenbak op Fort Willem 1 te doen scheuren, als gevolg waarvan de inhoud, 280.000 liter water, wegstroomde.** De regenbak is niet hersteld. Twee regeringsezelinnen (sic) werden aangeschaft om dagelijks drink- en waswater naar boven te brengen.

De situatie in Fort Willem 1 werd er niet beter op. In 1846 waren er zelfs geen hangmatten meer. De soldaten sliepen op de grond. Merkwaardig, want voor de instandhouding van het toch niet zo grote garnizoen op Sint-Maarten en Sint-Eustatius (op Saba was niets) was per jaar *f* 15.000 beschikbaar, voor die tijd een fors bedrag.

Nadat in 1846 het garnizoen Jagers was teruggetrokken, kwam nu de Marechaussee, een brigadier en vier manschappen, aangevuld met enkele soldaten uit het Curaçaose garnizoen. De garnizoenscommandant van Curaçao had in verband met de vervanging Sint-Maarten bezocht en Fort Willem 1 ongeschikt bevonden voor het doel. Een opknopbeurt, enkele maanden nadat de Jagers in 1846 waren teruggetrokken, was voor niets geweest; men had er beter aan gedaan eerst het bezoek af te wachten. De garnizoenscommandant, die er natuurlijk rekening mee hield, dat in het geval van moeilijkheden een post op de Fortheuvel (deze naam burgerde in) geen zin had, liet twee veldstukjes van Fort Willem 1 naar beneden halen en opstellen bij het Waaggebouw, waar hij een batterij aanlegde. De militairen werden ondergebracht onder het raadhuis, waar tot dan toe de brandspuit had gestaan. De Marechaussee kreeg elders onderdak in de stad.

1846, het einde van Fort Willem 1

Het jaar 1846 betekende dus het einde van de militaire bezetting van Fort Willem 1, dat, zoals wij hebben gezien, in de korte tijd van zijn bestaan, 1801-46, wel vier namen heeft gehad, maar nimmer actie heeft gekend.

De regeringsezelinnen, die op de rijksbegroting van Nederland stonden, werden verkocht, niet zonder een vermakelijk staartje. Twee ex-soldaten gingen

namelijk op basis van vrijwilligheid in het verlaten fort wonen om als seinwachter op te treden en toezicht te houden op het overgebleven restje geschut. Natuurlijk hadden die twee ook water nodig. Voor het transport ervan werden nu twee ezels, mannetjes, aangekocht; uiteraard niet uit de rijksbegroting, maar uit die van de kolonie. Regeringsezels dus.

Het kruit uit het fort werd in de stad opgeslagen tussen het raadhuis en de gevangenis, een nogal riskante plaats. De ijzeren kanonnen bleven voor oud roest boven, met een paar bronzen stukken, die de seinwachters moesten bewaken. Zo vond gezaghebber *Jan H. R. Beaujon* ze, toen hij in 1883 de moeizame tocht naar boven had gemaakt. De bronzen kanonnetjes waren toen nog bruikbaar, noteerde hij. Hiermee gaven de seinwachters op feestdagen soms het saluut, ofschoon dit meestal beneden bij de wacht werd gedaan. Op zulke feestdagen brachten de ezels behalve water ook een fles rode wijn naar boven, want de seinwachters deelden in het extra rantsoen dat de soldaten op zo'n dag kregen.

Wannéer de seinwachters zijn verdwenen, hebben wij niet kunnen vaststellen. Op Fort Amsterdam werd een semafoor opgesteld, zodat het geven van signalen op de Fortheuvel overbodig werd.

Het fort verviel; onkruid en struiken overwoekerden het en het pad verdween. Omstreeks 1960 heeft gezaghebber *Jan J. Beaujon* alles nog eens laten schoonmaken, zodat wij bij een bezoek in die tijd zelfs per jeep naar de top van de Fortheuvel konden komen.

In 1979 heeft de Westermeyer America nv, die aan de Kleine Baai een hotel bouwde, het grootse plan gehad tussen de ruïnes bovenop de Fortheuvel een restaurant te bouwen, waarbij een kabeltram de gasten 216 m omhoog zou brengen. Het is bij een plan gebleven.

Het terrein is inmiddels weer volgegroeid.

- * Sint-Maarten en Curaçao hadden bestuurlijk in die tijd niets met elkaar te maken. Het bestuurlijke verband dateert van na 1845.
- ** 1200 okshoofden meldde de gezaghebber. De afmetingen van de regenbak waren $80 \times 14 \times 10$ Rijnlandse voet = $25,12 \times 4,40 \times 3,15$ m = 348 m³ = 348.000 liter. De bak was dus niet helemaal vol; dan zou hij 1490 okshoofden hebben bevat; 1200 okshoofden is 280.000 liter, een enorme hoeveelheid!

Literatuur

- Hartog, J., *Geschiedenis van de Nederlandse Antillen, deel IV Bovenwindse Eilanden*, Aruba 1964, en *deel V Register en Historische Bibliografie*, Aruba 1980.
- Hartog, J., *History of Sint Maarten and Saint Martin*, Philipsburg 1981.
- Kruijthoff, S. J., *The Netherlands Windward Islands*, in eigen beheer 1938 en 1939, herdrukt De Wit, Aruba 1984.

Voor zijn technische adviezen erkent de schrijver gaarne zijn erkentelijkheid jegens de heer A. F. Lancker, die zich, gelijk bekend, intensief bezighoudt met de Nederlandse forten buiten Europees Nederland.

Fort bij Vuren omstreeks 1930, vanuit het westen. Foto KLu/SLH.

HET FORT BIJ VUREN

door A. J. Busch

Op 12 september 1987, de eerste Open Monumentendag, was het Fort bij Vuren, aan de Waal tegenover Slot Loevestein, voor het eerst in 140 jaar voor het publiek te bezichtigen. Duizenden mensen hebben het werk dat eens tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie behoorde, toen bezocht. Op de tweede Open Monumentendag, 17 september 1988, was het fort met inbegrip van de congresgalerij wederom het reisdoel van velen.

De bouw

Na de afscheiding van België volgde in de periode 1840-60 een fase van vestingbouwkundige activiteiten in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Nieuwe verdedigingswerken werden gebouwd, vooral de toen moderne torenforten, terwijl bestaande fortificaties werden uitgebreid en verbeterd. Het plan om tegenover Slot – of Fort – Loevestein een versterking aan te leggen, kreeg toen gestalte. De Waaldijk werd in 1844 in de richting van de rivier omgelegd en waar voorheen de dijk liep, werd een aarden redoute opgeworpen en iets noordelijker een lunet. Deze werken dienden tot verdediging van de Vurense uitwateringssluis en de uitwateringssluis van de Herwijnsche boezem, alsmede ter bestrijking van de Noorder Waaldijk, de rivier de Waal en het oostelijke voorterrein van het Fort Loevestein.

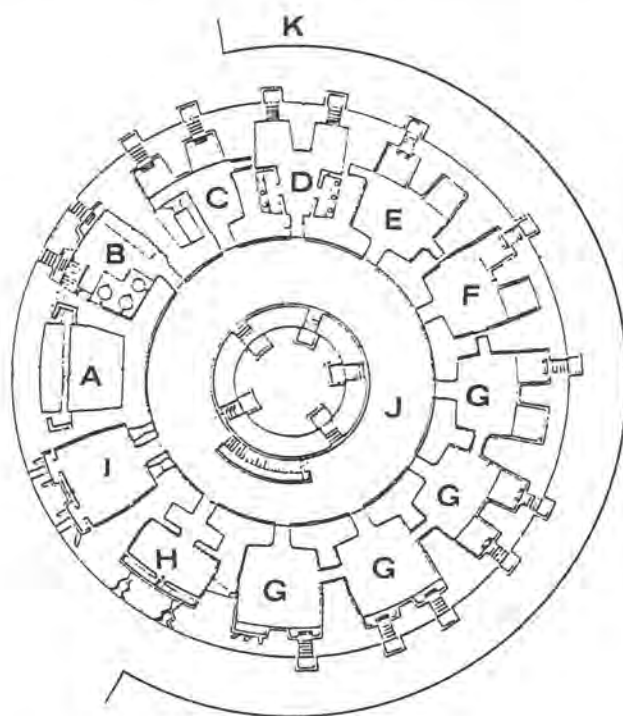
Blijkens het 'register betreffende de vestingwerken onder beheer van den eerstaanwezend ingenieur te Gorinchem' werden de redoute en de lunet in Vuren in de jaren 1844-47 aangelegd onder leiding van de tweede luitenant-ingenieur *F. P. Klijnsma* en *W. F. G. L. van Hooff*. Inclusief twee stenen duikertjes kostten de werken f 42.200.

De werkzaamheden werden gevolgd door de bouw van een bomvrije toren in de redoute voor de somma van f 263.000, onder leiding van de reeds genoemde luitenant *Van Hooff*. De toren, die door een gracht was omgeven, kreeg een middellijn van 40 m. De in het nabij gelegen Gorinchem woonachtige *A. J. van der Aa* volgde de bouwactiviteiten nauwgezet. In zijn bekende *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* schreef hij over het defensieve object: '... en op ½ uur afstand zuidwest van het dorp [Vuren] ligt op den Noorder-Waalwijk eene ronde aarden redout, met eenen hoogen bomvrijen toren, welke nog in aanbouw is. Deze sterkte dekt de Herwijnsche uitwateringssluis en verdedigt den toegang tot de vesting Gorinchem, waartoe ook nog daarbij eenen aarden lunette binnendijs is aangelegd'. Dit schreef *Van der Aa* in 1848 aan de hand van eigen waarneming en daarmee maakte hij een militair geheim wereldkundig.

De imposante, bakstenen toren – opgetrokken in de periode 1847-51 – bestond uit drie lagen: de kelder, de parterre en een verdieping. Op de begane grond was de toegangspoort te vinden, waarheen een brug over de brede gracht leidde. Deze brug had een beweegbaar gedeelte, dat met behulp van kettingen in kokers kon worden opgehaald. Naast de toegangsdeuren werd aan de binnenzijde een herinneringssteen ingemetseld. Uit de tekst daarin blijkt dat de eerste steen op 12 augustus 1847 werd gelegd door Adolphine Henriëtte Muschart. Zij was de in 1840 in Gorinchem geboren dochter van de eerste kapitein-ingenieur *J. Mouchard*, later eerstaanwezend ingenieur der genie. In 1848 – hij was inmiddels tot majoor bevorderd – kreeg hij toestemming zijn naam te wijzigen in *Muschart*, de geslachtsnaam die zijn voorvaders hadden gevoerd. Uit hoofde van zijn militaire functie was hij direct betrokken bij de bouw van het torenfort.

De toren

De kelder was voorzien van gewerschietgaten, de begane grond had houwtser- en gewerschietgaten en de verdieping met rondom kanon- en gewerschietgaten was overdekt met een beschermende laag aarde.

De kelderverdieping van de toren van het Fort bij Vuren.

- A regenbak (86,5 m')*
- B keuken*
- C bakkerij*
- D privaat*
- E levensmiddelenmagazijn*
- F geniemagazijn*
- G logiesvertrekken*
- H kruitmagazijn*
- I munitieopslagplaats*
- J ringvormig vertrek*
- Kcontrescargalerij*

Omstreeks het midden van de vorige eeuw vonden nieuwe vindingen op wapengebied toepassing. Door de invoering van geschut met getrokken loop waren de hoge torenforten zeer kwetsbare objecten in het terrein geworden. Evenals met andere torenforten het geval was, werd daarom ook bij het Fort bij Vuren overgegaan tot afbraak van de verdieping, waarna de parterre opnieuw werd overwelfd en met aarde bedekt.

Wat dertig jaar eerder met vakkundige handen was opgemetseld, werd nu gedeeltelijk afgebroken. Deze werkzaamheden, uitgevoerd in de jaren 1874-76, kostten de Staat der Nederlanden f 439.400, maar vermoedelijk was hierbij de bouw van een kazerne inbegrepen. De verloren gegane legeringsruimte moest worden gecompenseerd door in de lunet een kazerne te bouwen.

De verdediging van de onthoofde toren werd in de periode 1876-79 onder leiding van de eerste luitenant-ingenieur *R. de Jongh* opgevoerd door aan de frontzijde een contrescarpgalerij te bouwen, die de toren omringde op de naar Gorinchem gerichte zijde na. Dit bijna ringvormige gebouw van degelijk metselwerk met aan de buitenzijde een zware gronddekking, moest het kwetsbaar geworden fort beschermen tegen de steeds heviger wordende uitwerking van de artillerie.

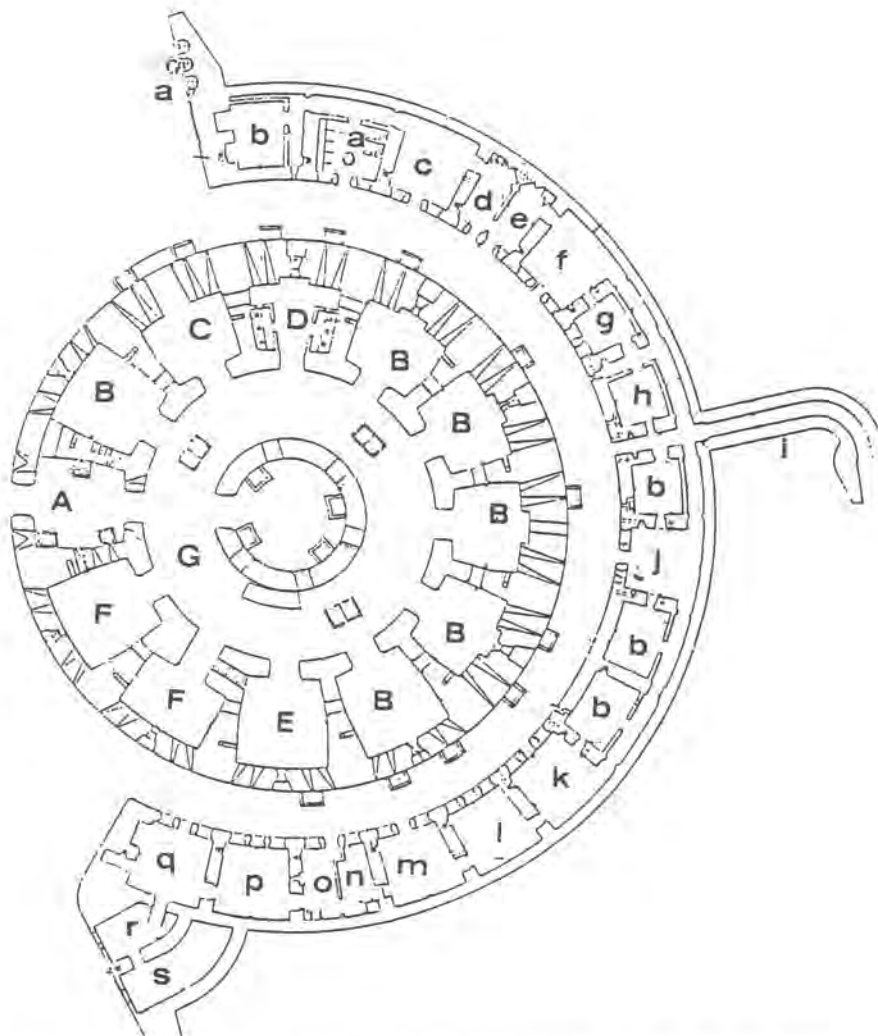
Het regenwater werd via twee druipkokers naar de regenbak in de kelder geleid. Een der pompen in het bovenliggende vertrek was op dit reservoir aangesloten en leverde drinkwater.

De verlichting van de vertrekken geschiedde met petroleumlampen, die hingen aan ingemetselde lamphaken. Deze haken zijn door het gehele gebouw te vinden met uitzondering van de ruimten voor explosieven. In die vertrekken waren in de muren verlichtingsnissen aangebracht, die met glas waren afgeschermd. Buiten het vertrek kon een brandende lamp in zo'n nis worden geplaatst.

De toren is gebouwd op 1365 houten palen. Acht vertrekken van de kelder ontvingen daglicht door één of twee (in totaal twaalf) keldergaten met ramen in de buitenringmuur. Door middel van vijf keldergaten met ramen, uitkomende op de gedeeltelijk overwelfde binnenplaats, kreeg het ringvertrek van de kelder ook enig daglicht. Voor de ventilatie waren in dat vertrek vijf luchtkokers aangebracht, welke uitkwamen in de opgaande muur rond de binnenplaats. Met uitzondering van het lokaal aangeduid met A hebben alle vertrekken van de begane grond verticale luchtkokers tot boven de gronddekking. In de meeste vertrekken van de kelder en de begane grond was stoken in de winter mogelijk.

Vertrek A van de parterre, waar aanvankelijk de toegangspoort was, kon vanuit de belendende vertrekken en uit het ringvertrek met vuur worden bestreken door gewerschietgaten. Mocht de vijand erin slagen de toegangspoort te forceren, dan konden de indringers rekenen op een warme ontvangst.

Behalve de genoemde toegangsbrug naar het ronde gebouw, voerde vanaf hetzelfde landhoofd aan de Waaldijk een tweede brug naar het terrein. Via deze brug, ook uitgerust met een opklapbaar gedeelte, was het terrein met de lunet bereikbaar.

De begane grond van de afgeknotte toren, met contrescarpgalerij, van het Fort bij Vuren. In de toren: A - voormalige toegang (poort veranderd in een raam), B - logiesvertrekken, C - wachtvertrek met de in 1878 gemaakte toegang, D - privaat, E - logiesvertrek met trap naar de batterij op de toren, F - logiesvertrekken voor onderofficieren en G - ringvormig logiesvertrek met stenen trap naar de kelder en deur naar de binnenplaats. In de contrescarpgalerij: a - privaten, b - kruitmagazijnen, c - kantine voor onderofficieren, d - werkvertrek van de wasvrouw, e - keuken, f - eetzaal voor officieren, g - laboratorium, h - projectielenmagazijn, i - poterne naar de oostelijke wal met emplacements voor geschut tussen traversen, j - logiesvertrek, k - logiesvertrek voor onderofficieren, l - ziekenzaal, m - apotheek, n - logiesvertrek voor de wasvrouw, o - hok voor petroleumlampen, boven een regenbak, p - logiesvertrek voor officieren, q - kantoor van de commandant, r - telegraafkantoor en s - logiesvertrek van de commandant.

De contrescarpgalerij

De contrescarpgalerij, eigenlijk een soort scherm voor het meest bedreigde deel van de toren, bestond uit een groot aantal kleine vertrekken aan de zijde van de toren en aan de andere zijde, en er bovenop een zware aanaarding.

Het fundament van de contrescarpgalerij werd gelegd op 1540 houten palen. Het bouwwerk zou volgens de akte van aanbesteding f 422.000 hebben gekost. Hierbij zal de gedeeltelijke demping van de gracht zijn inbegrepen. Dat was noodzakelijk, want ter plaatse van de contrescarpgalerij liep aanvankelijk de met water gevulde fortgracht. Hoewel het ronde fortgebouw voor meer dan 220° wordt afgeschermd door de contrescarpgalerij, bevat het toch ook aan de schootsveldloze zijde schietgaten. Die dateren uit de begintijd van het fort, toen naar alle kanten vuur kon worden afgegeven. De beide ondergrondse regenbakken ontvingen hun water elk door vier druipkokers.

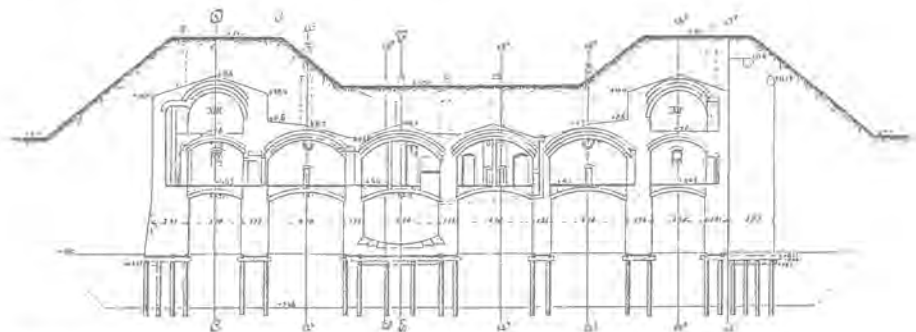
De bestemming van de lokalen in de contrescarpgalerij is ooit gewijzigd. Het 'register betrekkelijk de vestingwerken onder beheer van de eerstaanwezend ingenieur te Gorinchem' vermeldt voor sommige vertrekken een andere bestemming dan de plattegrond op een houten blad bij de sleutelkast aangeeft.

Oostelijk van de contrescarpgalerij staat een remise, die diende als stalling voor een viertal vuurmonden. Tevens kon de remise als schuilplaats worden gebruikt.

De kazerne in de lunet

De kazerne in de lunet, gebouwd op 535 houten palen, bestaat uit een begane grond met aan de uiteinden een verdieping. De parterre kende de volgende indeling: twee munitiemagazijnen met hijskokers, vijf logiesvertrekken, waarvan er één voor twee officieren, een keuken en twee privaatruimten.

De verdieping bestaat uit een tweetal logiesvertrekken, tevens schuilplaatsen. De kazerne is voorzien van een aarden dekking. Het regenwater wordt geleid naar drie druipkokers en vervolgens door ijzeren trechters naar de regenbak onder het gebouw.

Het Fort bij Vuren: doorsnede van de kazerne in de lunet.

Bewapening, bezetting en beplanting

In 1880 bestond de voorgeschreven bewapening van het fort uit zes houwitser van 15 cm, zestien kanonnen van 12 cm, vier mortieren van 29 cm en vier Coehoornmortieren. De sterkte bedroeg 495 militairen; onder hen elf officieren en negentien onderofficieren. In 1891 kwam een directe telefoonverbinding tot stand tussen het fort en de Willemskazerne in Gorinchem. De oorspronkelijke wachterswoning, de artillerieloods en de genieloods zijn reeds jaren geleden afgebroken.

Om het defensieve complex zo min mogelijk te laten opvallen, kreeg de beplanting veel aandacht. Een honderdtal schietwilgen en zeventig iepen werden in 1880 geplant, later gevolgd door weer snelgroeiend geboomte: populieren, iepen en wilgen.

Epiloog

De met voortvarendheid ter hand genomen modernisering van de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie haalde weinig uit: de toepassing van de projectielen met een brisante lading achterhaalde de juist uitgevoerde aanpassingen. In de als bomvrij gebouwde forten waren de militairen slechts gevrijwaard voor de uitwerking van lichte granaten; tegen zwaardere projectielen waren de forten niet bestand.

Tijdens de mobilisatie van 1939/40 had het Fort bij Vuren een bezetting. Het omliggende gebied was geïndeerd. Na de oorlog diende het tot onderkomen van politieke delinquenten, die er een allesbehalve aangenaam verblijf hadden. Bij Koninklijk Besluit van 15 oktober 1959 (Staatsblad 377) werd het Fort bij Vuren als vestingwerk opgeheven. Het bleef echter nog geruime tijd dienst doen als opslagplaats voor militaire voorraden.

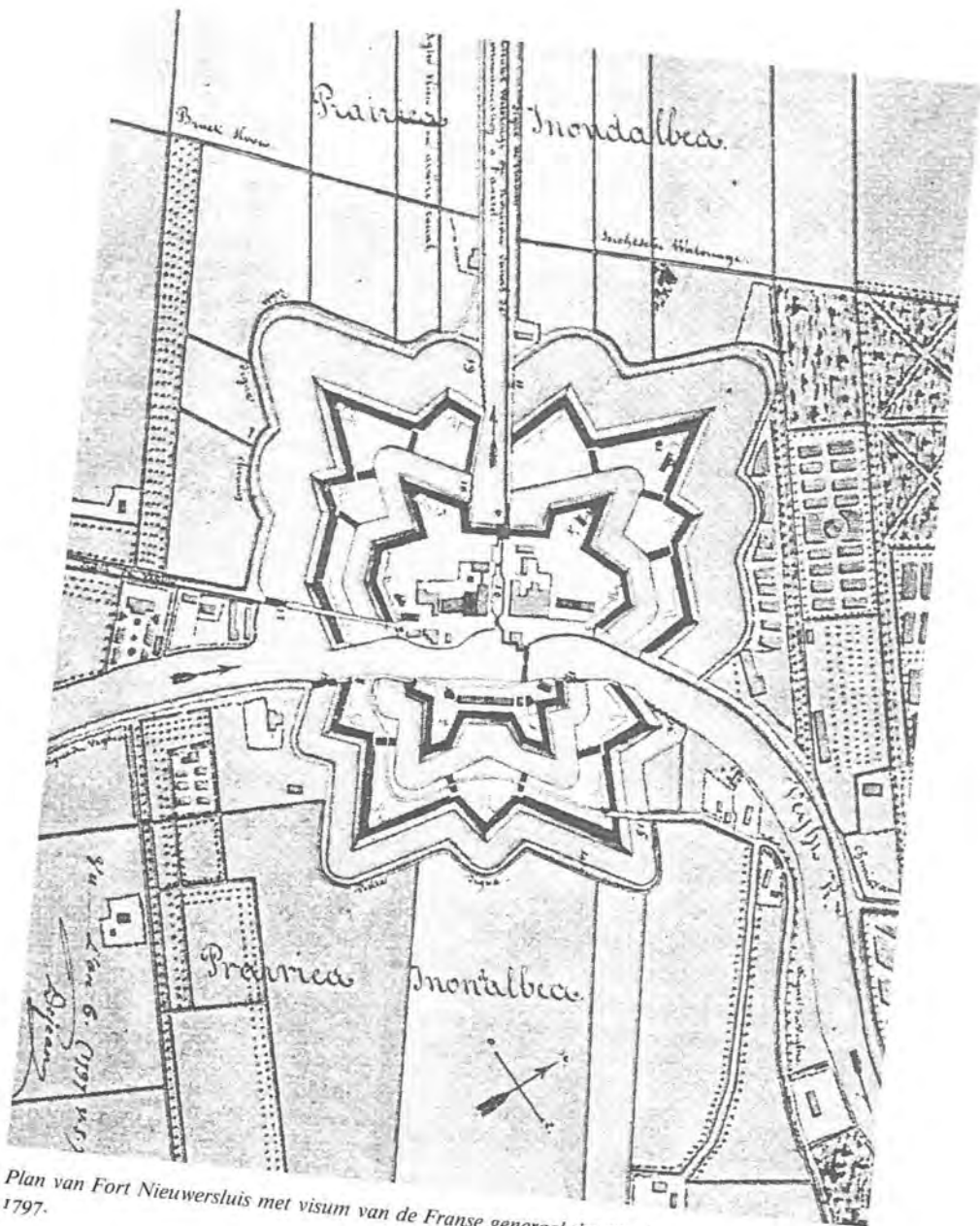
Thans staat het fort leeg en behoort het aan Staatsbosbeheer. Daarmee is de op het complex voorkomende vegetatie veilig en krijgt de functie van het fort als winterverblijf van vleermuizen speciale aandacht.

STICHTING EN GEDAANTEVERWISSELING VAN FORT NIEUWERSLUIS

door mr. J. Belonje

Als gevolg van voorgenomen veranderingen in strekking en verloop der Hollandse Waterlinie moest Nieuwersluis in 1673 worden bezet, als het kon bij verassing, door de Staatse troepen. De zaak werd dan ook dadelijk ferm aangepakt. Daarom had de prins van Oranje te Weesp een groot aantal soldaten verzameld, en liet hij op 13 mei van dat jaar in de avond zijn luitenant-kolonel *Stockheim* met 1600 man infanterie en bovendien 1000 werklieden, gravers of 'boeren', naar de Nieuwersluis vertrekken. Die sluis vormde toen, gelegen op de plaats waar de Nieuwe Wetering met de Vecht is verbonden, een belangrijk punt in het inundatiesysteem van de prins ter verdediging van Holland. De eerste verschaningen van het ontworpen fort werden daar, toen onze troepen op 14 mei de plaats hadden bezet, opgeworpen door de ingezette 'vierde man' van alle huislieden uit de plaatsen om Amsterdam gelegen, onder leiding van de militaire ingenieur *d'Yvoy*.¹

Ofschoon in grote lijnen hiermee enigszins duidelijk is gemaakt wat destijds te Nieuwersluis voor de defensie tegen de Fransen werd ondernomen, blijkt het dat er toevallig een tijdgenoot geweest is die de gebeurtenissen tot in de details heeft kunnen verzamelen. Die bijzonderheden worden wij gewaar uit een nu vrij zeldzaam geworden gebundeld drukwerk uit die jaren, dat min of meer als een soort krant van toen beschouwd zou kunnen worden. Het is getiteld *Vervolg van 't Verwerd Europa*. De schrijver was *Petrus Valkenier*, wiens tweede bundel dit was. Hij komt in zijn verslag over de gebeurtenissen letterlijk aldus over:² 'Sijn Hoogheyd stelt goede Order ter diffentie, doende Nieuwersluys posteeren . . . Om nu al dese plaatsen, nevens andere Posten, die maar eenigszins Nood mogte konnen lijden, dies te beter te beschermen, sond sijn Hoogheyd Patenten voor de Burgers en Land Luyden af, om hen na hare gedestineerde Rendevous te begeeven: Insgelijks ordonneerde Sijn Hoogheyd den Coll. *Stokheym*, aan Nieuwersluys Post te vatten, dewijl men presumeerde, als of de Franssen selfs gesind waren, aldaar een Sterkte op te werpen, om te beter aan Amsterdam of Wesup te konnen geraken: Immers gedachte Coll. *Stokheym* begaf sich den 13 deser met 1600. Soldaten en 1000. Land-volkeren derwaards; als ook eenige Boods-gesellen met Jollen, Sloupen, Jachten, en een groot getal Roeschuyten met allerley graafgereedschap van Wesup en andere Plaatsen: Waar op aanstonds de Spade in d'aarde wierd gesteken, en het Werk met sulken yver voortgeset, dat dien selfden middag het Volk al begraven lag, en de geheele Fortificatie binnen den tijd van 2 à 3 dagen in soodanige postuur van defensie was, dat suffisant waren tegens een expresse Attaque, en ook genoeg verschanst, om een considerabele Macht af te keeren; en ging dit werk soo veel te dapperder, en met meerder yver voort, omdat sijn Hoogheyd selfs daar

Plan van Fort Nieuwerluis met visum van de Franse generaal der Genie Dejean uit het jaar 1797.

present quam, zijnde tot meerder securiteyt der Werklieden verscheyde Vlot-schuyten en Uytleggers met Geschut en gewaapend Volk daar rondsom op het Water gelegd, om d'aanvallenden Vyand af te keeren, wanneer die mocht willen onderstaan, digt Post-vatten te verhinderen.'

Op pagina 132 komt de schrijver nog even op de nieuw aangelegde vesting terug door de verklaring: 'werdende ondertusschen dagelijks noch seer sterk aan deze Posten ge-arbeyd, besonderlijk aan die van Nieuwersluys, alwaar de Sluys rontsom omgraven, en een Trenchement over de Vecht-brugge opgeworpen wierd'.³

De prins had als zijn deskundige op het gebied der vestingbouw zeker niet de eerste de beste uitgekozen. Hij was *Maximiliaan Nicolaaszoon d'Yvoy* (1621-1686), die tevoren ervaring had opgedaan als ingenieur van Dohna in de stad Orange, 1649-1660, en naderhand als ingenieur der stad Genève, 1660-1673, terwijl hij in 1673 aangewezen werd als kapitein in Staten dienst om in het volgende jaar tot 'ordinaris-ingenieur en contrôleur over 's Lands fortificatien' te worden benoemd.⁴

Over de militaire aanvoerder van deze expeditie is minder bekend. Ten rechte is deze figuur geweest *jonker Johan van den Hasselholt*, genaamd *Stockheim*, die behalve als overste ook nog als kolonel bij de infanterie gediend heeft sedert 4 mei 1673. Hij was degene die de Fransen uit de Nieuwersluis verjaagd heeft. Een lang leven was hem niet beschoren, want op 11 augustus sneuvelde deze dappere man in de slag bij Seneffe.⁵

De plek waar het Fort Nieuwersluis in een kromming van de Vecht verrees, was bijzonder gunstig. Een merkwaardige zaak was, dat de aanleg plaats vond over de grenzen van twee provinciën, zonder dat daar eigenlijk veel aandacht aan geschonken was ten gevolge van de oorlogsgevaaren. Het werk lag veilig, want aan oostelijke en westelijke uiteinden strekten zich terreinen uit, laag genoeg gelegen om daar zonder moeite inundaties te stellen. Nieuwersluis is toen allengs uitgegroeid tot een gebastioneerd fort. Het werd voorzien van een enveloppe, een dubbele wal en gracht, met hoornwerken. Zoals wel bij andere Nederlandse vestingen voorkomt, was het complex in twee niet geheel gelijke helften verdeeld, en de scheiding tussen beide vormde hier de Vecht.

Op het terreplein bevonden zich een wacht, een hoofdwacht, berg- en affuitloodsen en het (in 1793 geheel verbouwde) arsenaal. Dáár was centraal ook de schutsluis gelegen.

In later tijd is er nog heel wat te doen geweest tussen de provinciën Holland en Utrecht over hun recht op de gronden ter plaatse. Na het regelen van de gerezen geschillen zijn vervolgens op Nieuwersluis in 1745 in verband met een nieuw ontstane oorlogsdreiging, na een gedeeltelijke afbraak, opnieuw verbeteringen tot stand gebracht.⁶

Als object van landsverdediging heeft het fort naderhand nauwelijks meer betekenis kunnen hebben. Immers, bij de komst van de Pruisen die Holland binnenvielen, werd het na een korte verdediging overgegeven. En in 1795 is het vestingwerk, al na een enkele opeising door generaal *H. W. Daendels* namens de Fransen, door zijn commandant verlaten. . .⁷

Na het herstel van onze onafhankelijkheid in november 1813 waren er vooral

elders op en over onze grenzen zo talrijke objecten die de aandacht van de autoriteiten der Genie vorderden, dat Nieuwersluis niet of nauwelijks belangstelling ondervond. Men oordeelde toezicht ter plaatse wel voldoende. Er werd dan ook eerst een sergeant-majoor gestationeerd, die op den duur vervangen werd door een opzichter van fortificatiën der 1e klasse. Hoe het bestuur der Genie toen oordeelde en ook te werk ging, wordt duidelijk bij kennisneming van het Jaarverslag van de Genie over het jaar 1824, dat letterlijk over het fort het navolgende relaas bevat:

Fort Nieuwersluis

Artikel 1. Aardwerk. De aarde en zoode werken van dit Fort liggen tonnerond, worden in die staat onderhouden, en behoed tegen alle degradatiën.

De grachten worden 's jaarlijks schoon gemaakt, en derzelver boorden onderhouden door den aannemer van het onderhoud der metsel en timmerwerken. Beplantingen, dezelve bestaan in 113 Kanadische populieren en 11 Linde Boomen, alle jong en goed in groei en de 42 oude Eiken boomen staande op de Singel naar de zijde van Loenen zijn uit hoofden dezelve niet meer groeide op den 22e December openbaar aanbesteed om uijt te rooijen.

Artikel 2. Metselwerken. Dezelve bestaan alleen uit drie steenen Beeren en de profil muren, gedeeltelijk aan de uitgangen van het Fort, en zijn in een redelijke staat.

Artikel 3. Bruggen en Wachten. Bruggen drie, als twee langs de Vechtoevers, in den weg naar Utrecht, en een op het Zandpad naar Amsterdam, een der eerstgemelden is zeer slecht, de herstelling daarvan is in het bestek van onderhoud voor het volgende jaar begrepen.

Wachten. De Hoofdwacht, het dak en gootwerk vereischen herstelling. Wachthuis aan den linker oever der Vecht is in een redelijken staat van onderhoud, dit jaar is een leggende goot aan hetzelfde vernieuwd zoo mede twee ramen.

De zoogenaamde Greenadiers [!] Wacht, is slechts een houten loods en dermaten in slechten staat dat dezelve voor geen herstelling vatbaar is, doch moet met lapwerk in elkander gehouden worden.

Artikel 4. Militaire gebouwen. Het Arsenaal, affuitloods, commieswoning, Kazernen. Deze gebouwen zijn in vrij goeden staat. In het afgelopen jaar zijn er aan de Kazernen eenige reparatiën gedaan, aan dank, gooten, deuren en venster. Alle gebouwen en Wachten zijn door het Departement der Domeinen verhuurd met uitzondering voor den Opzigter, in de Kazernen en het onderste gedeelte van het Arsenaal.

Het Buskruid Magazijn is klein en vochtig dat door deszelfs lage ligging nimmer kan dienen, en voor geen verbetering vatbaar is, aldus het verslag over 1824.

Halverwege de 19de eeuw begonnen, al dan niet onder invloed van revoluties, oorlogsdreigingen in Europa zich af te tekenen. Aanleiding vormde dit in Nederland om ter voorkoming van een invasie of andere overval uit het buitenland, van tijd tot tijd extra zorg te betrachten bij het onderhoud of de uitbrei-

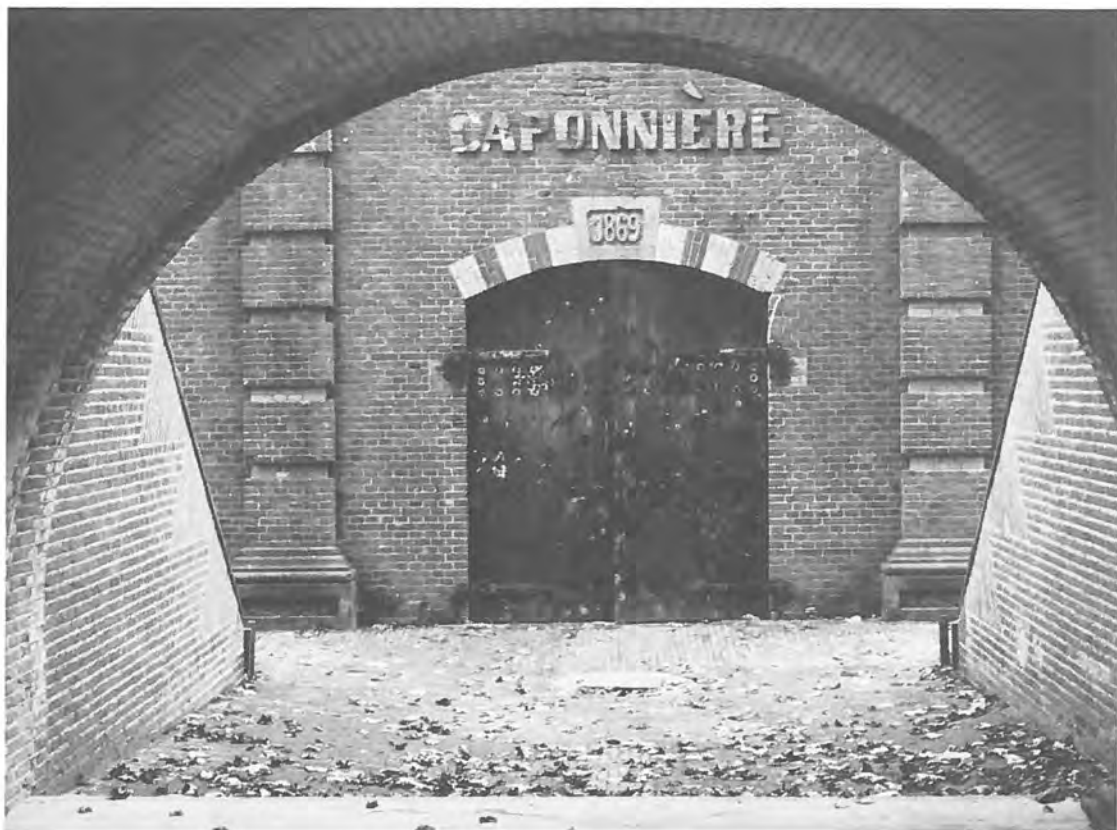
ding van de zogenaamde dode weermiddelen, ofte wel de vestingen met wat daarbij behoorde. Zo is toen ook het fort Nieuwersluis, ofschoon verkleind in omvang, onderhanden genomen en gemoderniseerd. De enveloppe werd tot wal vergraven en aanmerkelijk ingekort en ook is de keel verlegd. Het was de tijd dat in ons land op tal van plaatsen, doorgaans gelegen aan de rivieren, torenforten verrezen zijn. De torens met vierkant grondplan, in de drie soorten, de 'tour modèle' nr. I, II en III, welke in Napoleons tijd gemeengoed geworden waren, geraakten volledig in discrediet. Dit type werd algemeen vervangen door de 'tour Maximilienne', een nog steeds indrukwekkende toren van ronde vorm, die veelal de functie verkreeg van een réduit. Zo kreeg ook Nieuwersluis een ronde toren. In later tijd is om technische redenen, zoals in Weesp en Uitermeer ook is gebeurd, de blijkens de gedenksteen van 1850 daterende toren van Nieuwersluis verlaagd door afbraak van de bovenverdieping.

Bovendien werd er in dat jaar een grote bomvrije remise te Nieuwersluis op het terreplein van het fort bijgebouwd, die thans nog in de sluitgevel de inscriptie 'REMISE 1850' draagt. Een ander, insgelijks van aardedekking voorzien verblijf, bevindt zich in de zuidwest-hoek van het terreplein, en afzonderlijk ligt daar een derde van gelijke makelij. Tevens staat er nog een groot gebouw van twee verdiepingen dat, ook bomvrij, tot kazerne werd bestemd.

Dit artikel is in enigszins andere vorm eerder verschenen in het Jaarboekje Niftarlake.

Noten

- 1 Jhr. J. W. van Sypesteyn en J. P. de Bordes, *De Verdediging van Nederland in 1672 en 1673* II, 's-Gravenhage 1850, p. 186 (met noot 5) en 192.
- 2 Amsterdam 1688, p. 129.
- 3 Bedoeld is 'retranchement'.
- 4 *Nederland's Adelsboek* XLVI, 1953, p. 538 sub II.
- 5 J. Bosscha, *Neerlands Heldendaden te Land*, F. J. G. ten Raa, *Het Staatse Leger*, VI, 's-Gravenhage 1930, p. 223.
- 6 *Atlas van Historische Vestingwerken in Nederland* III. I. Utrecht, z. pl. en j., 19: E. van Zurck, *Codex Batavus*, Rotterdam 1738, p. 410 j^o 108.
- 7 Van der Aa t. a. p. VIII, p. 147.

*Fort bij Rijnauwen. De toegang tot het caponniërebouw vanuit de bomvrije kazerne.
Foto G. J. L. Koolhof.*

VERKENNING OP RIJNAUWEN

door mr. J. Belonje

Als reserve-sergeant en leerling op de Eerste school voor Verlofs officieren der Infanterie te Amersfoort, heb ik in 1921* deelgenomen aan een verblijf van die instelling op het bekende gedetacheerde Fort bij Rijnauwen. Binnen de gebouwen liet vooral destijds de verlichting te wensen over, waardoor verdwalen niet zelden tot verwarring en verdere complicaties aanleiding kon geven. Naderhand ben ik op dit grote fort herhaaldelijk teruggekomen. Bij zulke bezoeken bepaalde de belangstelling van mijn medestanders en mij zich steeds tot een wandeling over het terreplein met daaraan verbonden bezichtigingen van de diverse batterijen en remises, waarbij noch het reduit noch de 'bomvrije kazerne' vergeten werden. Een enkele maal kon ook worden doorgedrongen tot in de poterne om althans even een gedeelte van de voorin tegen het fort aanwezige caponnière in oenschouw te kunnen nemen.

Op de zogenaamde buitengronden dateert de beplanting van 1899. De onbelemmerde groei daarvan had zulk een omvang aangenomen, dat men bij bezoeken ten enenmale van een tocht afzag naar de buitenkanten der caponnière, de aansluitende stukken van de hoofdwal waarin rechts én links een batterij en de voorliggende tamelijk verwaarloosde gracht, laat staan het in front liggende, zwaar begroeide glacis.

Omdat er bij onze Stichting, onder meer in 1976, belangstelling bleek te bestaan om nauwgezet vast te stellen wat er van de caponnière (die tot de allergrootste gerekend mag worden) en de aanliggende flankbatterijen met de oever van de voorgracht waarneembaar zou zijn, werd besloten een poging daartoe te ondernemen en het glacis te overschrijden. Onze voorzitter, kolonel J. Sneep, heeft zich samen met schrijver dezes toen met dit onderzoek belast.

De begroeiing van het terrein bleek overal zo sterk en compact te zijn dat inzicht erdoor werd belemmerd. Mede als gevolg van de sedert 1899 ongestoord gebleven natuurlijke ophoging van de humuslaag, gevormd door massa's afgevallen bladeren, was op het glacis de bodem in een dermate sponsachtige toestand, dat passage hier nauwelijks uitvoerbaar was. Dientengevolge kon dan ook de kortste weg in de richting van gracht en caponnière, niet dan na de nodige vergeefse pogingen, worden bepaald. Toen ten slotte de gracht daar bereikt werd, moest aanstonds worden erkend dat het onmogelijk zou zijn de flanken der caponnière en de beide naastliggende batterijen met enige kans van slagen te fotograferen. Zulks omdat op beide oevers van de fortgracht en op de hoofdwal de bomen, struiken, riet enz. een omvangrijke en permanente maskering hadden veroorzaakt. Sedert het fort onder Staatsbosbeheer ressorteert is er aanmerkelijk veel verbeterd en zijn er paden aangelegd en begroeiingen opgeruimd of uitgedund.

Onze 'exploratie' heeft er toen wél toe geleid, dat op de uiterste buitenrand van het glacis de aanwezigheid van *betonnen onderkomens* kon worden vastgesteld. Blijkens de *Contracten van Oorlog* (Algemeen Rijksarchief) heeft eerst in de aanvang van onze eeuw de toepassing van het toen geheten cement-beton zijn intrede bij onze vestingbouw gedaan, maar deze voltrok zich aanvankelijk slechts schoorvoetend. Wél is het zeker dat nog vóór het einde van de Eerste Wereldoorlog, in 1918, tal van dergelijke bouwsels, aangeduid als *gewapend betonnen groepsschuilplaatsen type 1918*, geplaatst zijn in of vóór de fronten van vestingwerken.¹ Met dat al bestond er destijds kennelijk geen bezwaar tegen het aanleggen van dit soort versterkingen op het glacis. Eigenlijk ietwat verwonderlijk in het licht van de in vroegere perioden bestaande vrees, dat belegeraars zich zouden kunnen nestelen in werken vóór het hoofdfront van een vesting of fort, zoals bijvoorbeeld de *faussebrayes*.² Er loopt daar bovendien tot aan de limietpaal (de 0/12) een weg, leidende naar een hek aan de buitenkant van het fortterrein bij een loods en een steiger, waar een strook grond bestemd werd voor het uitvoeren van oefeningen met landingsboten.

Moge het bovenstaande gelden als een aanvullende bijdrage met bijzonderheden uit het verleden betreffende het zo karakteristieke Fort bij Rijnauwen.

* Noot van de redactie: de heer Belonje hoopt op 17 juni aanstaande zijn negentigste verjaardag te vieren.

Bronnen

- 1 *300 Jaar bouwen voor landsverdediging*, red.: F. H. van den Beemt e.a., 's-Gravenhage 1988; o.a. ook op Fort Vechten.
- 2 *Handboek voor de Officiëren van het Korps Ingenieurs* . . . , J. D. Pasteur, Zutphen 1825, p. 255; *Vestingbouwkundige termen*, A. H. Mohr, Zutphen 1983, p. 12.

DE KAZEMATTEN VAN DE PEEL-RAAMSTELLING EN DE GREBBELINIE

door dr. J.S. van Wieringen

Voorgeschiedenis

In de jaren 1939 en 1940 zijn er in ons land bijna 2000 betonnen kazematten gebouwd. Daarvan zijn er vele honderden overgebleven. Dit jaar bestaan ze 50 jaar, zodat ze in aanmerking komen als monument te worden aangewezen. Een goede reden dus voor onze Stichting de nog aanwezige kazematten te inventariseren. In dit artikel zal ik mij beperken tot de beide linies waar het merendeel van de kazematten is te vinden: de Peel-Raamstelling en de Grebbelinie. De Peel-Raamstelling ligt tussen de Belgische grens bij Dorplein en de Maas bij Grave, en de Grebbelinie tussen de Waal bij Ochten en het IJsselmeer bij Spakenburg. Ook in het Land van Maas en Waal staan nog enkele kazematten, restanten van een linie tussen Peel-Raamstelling en Grebbelinie.

Rond 1930 had niemand kunnen bevroeden dat deze verdedigingslinie er ooit zou komen, en dan nog wel op zo korte termijn. Alle aandacht was toen gericht op de in 1922 ingestelde Vesting Holland. Weliswaar hoorde de Grebbelinie op grond van de Vestingwet van 1874 formeel nog tot het vestingstelsel, maar in de praktijk was deze linie afgeschreven. Sinds 1866 was er niet meer aan gewerkt en in 1926 waren bijna alle werken opgeheven.¹ Slechts enkele inundatievoorzieningen bleven bestaan, maar de inundatiegegevens werden niet eens meer bijgehouden.² Van de Peel-Raamstelling waren de voors en tegens enkele malen, in 1912 en 1928, onderzocht; beide keren was de uitkomst negatief, omdat voor deze 75 km lange linie nooit voldoende troepen beschikbaar zouden zijn.³

Het zou te ver voeren om hier de gehele voorgeschiedenis van de kazematbouw in de Peel-Raamstelling en de Grebbelinie uitvoerig uit de doeken te doen.

We volstaan met enkele jaartallen.⁴

1933 In Duitsland komt Hitler aan de macht.

1934 Nieuwe verkenning van het Peelgebied.

1935 Duitsland voert de dienstplicht in. Nederland bereidt versperringen voor in de Peel en aan de Zuid-Willemsvaart om een Duitse of Frans-Belgische opmars door Zuid-Nederland te kunnen vertragen.

1936 Duitsland remilitariseert het Rijnland. Nederland neemt maatregelen tegen een gewapende overval in vreedstijd: permanente bewaking door Politietroepen van de bruggen over de grote rivieren, in de Peel, over de Zuid-Willemsvaart en in de Grebbelinie.

- 1937 Reservisten uit de grensprovincies worden aangewezen om in tijden van spanning te worden opgeroepen door middel van de BOUV (Buitengewone Oproeping Uitwendige Veiligheid) voor de Strategische Beveiliging. Het doel is een overval te vertragen tot het leger is gemobiliseerd. Er worden plannen gemaakt voor de Peel-Raamstelling; daartoe moet er tussen de Peelversperringen en de Maas bij Grave een ononderbroken tankgracht komen.
- 1938 Duitsland annexeert Oostenrijk. In Nederland wordt de eerste oefentijd verlengd om ook in vredetijd te kunnen beschikken over troepen voor de Strategische Beveiliging. In de Grebbelinie zal een linie mitrailleurkazematten worden gebouwd. Tijdens de Sudetencrisis in september zijn de BOUV-troepen onder de wapenen.
- 1939 Nog meer mitrailleurkazematten zullen worden gebouwd: in de Peel-Raamstelling en het Land van Maas en Waal, aan de grens in Groningen en Drenthe, achter de IJssel en de Maas en in de Over-Betuwe, in Zuid-Limburg en Zeeland en aan de Westkust. In april worden de BOUV-troepen opnieuw opgeroepen; deze keer blijven ze onder de wapenen en bezetten de grenslinies en de Peel-Raamstelling. Begin september valt Duitsland Polen binnen en wordt het gehele Nederlandse leger gemobiliseerd.

Kazematbouw

Gezien tegen deze achtergrond wordt het begrijpelijk dat er in de Peel-Raamstelling en de Grebbelinie tussen 1936 en 1940 drie reeksen kazematten zijn gebouwd.

- 1 In het kader van de maatregelen van 1936 kwamen er zogenaamde rivierkazematten bij de bruggen over de IJssel, de Maas en het Hollandsch Diep. Deze werden ontworpen door de Eerstaanwezend Ingenieurs (EAI's) der Genie, die daarbij gebruik maakten van het *Voorschrift Inrichten Stellingen, deel VII, Bouw zware gewapend beton schuilplaatsen* (1928). Het waren grote kazematten met een schuilruimte en één of meer schietruimten. De laatste hadden schietgaten waarvan de wanden met spoorrails waren versterkt. In de Peel werd het kanalenkruispunt bij Nederweert uitgebouwd tot een steunpunt met vijf van deze kazematten. Er is er nu nog één van over; deze heeft een schuilruimte in de kelderverdieping en daarboven één schietruimte voor een 5 cm-kanon en twee voor een zware mitrailleur. In de Grebbelinie werden bij de Grebbesluis, onderaan de Grebbeberg, twee lichte scherfvrije opstellingen gebouwd voor een stuk 7 cm-geschut. De wanden zijn slechts 20 cm dik. Eén van de twee is nog aanwezig.
- 2 De Strategische Beveiliging kreeg vervolgens nog meer kazematten op grond van de besluiten van zomer 1938 en begin 1939. Op dat ogenblik waren de EAI's geheel in beslag genomen door de bouw van nieuwe kazernes. Daarom werd nu een andere werkwijze gevolgd. Het Centraal Inundatie en Technisch Bureau (CITB) der Genie ontwierp een aantal standaardtypen. De bouw

werd verzorgd door een speciaal voor dit doel opgericht kantoor, het Bureau Stellingbouw. Dit was bemand door burger- en reservepersoneel onder leiding van een gepensionerd officier van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger, generaal-majoor *L. C. A. van de Kasteele*.⁵ De kazematbouw begon in de grenslinies; de eerste kazematten kwamen daar gereed in begin september. Voor de Peel-Raamstelling en de Grebbelinie zijn de eerste contracten pas afgesloten rond 1 oktober 1939.⁶

De linies van de Strategische Beveiliging bestonden uit een enkele rij kazematten met onderlinge afstanden van 100 tot 700 m achter een ononderbroken tankversperring.⁷ Aan de grens deden de Maas en de IJssel dienst als tankhindernis, in de Peel-Raamstelling de Zuid-Willemsvaart, de Noordervaart, het Kanaal van Deurne, het Peelkanaal en de Raam, en in de Grebbelinie de liniegracht in de Over-Betuwe, de Grebbe, het Valleikanaal en de Eem (dat wil zeggen de lijn van de oude 18de-eeuwse Grebbelinie). In de Peel-Raamstelling en de Grebbelinie waren de kazematten op enkele kwetsbare punten meer in de diepte gegroepeerd: bij Meyel, Griendtsveen, de Grebbeberg, de Emmikhuizerberg, Asschat en Amersfoort.

Na de mobilisatie van 28 augustus 1939 liet de legerleiding de troepen van de Strategische Beveiliging in de grenslinies op hun plaats; de kazematbouw ging voort.

De kazematten kenden drie hoofdtypen: *g* (gietstalen koepel), *b* (flankerende betonkazemat) en *s* (stekelvarken).^{6, 8} De *g*-kazematten waren geïnspireerd op de Franse Pamartkoepels uit de Eerste Wereldoorlog: een gietstalen koepel met schietgat, ingebed in een betonblok. De wanddikte was 10 cm. Er waren zeventig typen: lichte of zware mitrailleur, vijf richtingen van het schietgat (van de ingang uit gezien van rechts naar links 90°, 135°, 180°, 225° en 270°), bij *h*-koepels (met hoge ingang) vier soorten betonomhulling (*v* met en *z* zonder verhoogde achterzijde, *k* met klimkoker en *ka* met klimkoker waarin een achteringang) en bij *l*-koepels (met lage ingang) drie betonomhullingen (*v*, *k* en *ka*). De lichte mitrailleur schoot door een open schietgat, afsluitbaar met een stalen luik van 2 cm dik. De zware mitrailleur had een gasdichte boldoorvoer. Het schootsveld van de *g*'s was 40°. Er zijn er 33 gebouwd in de Peel-Raamstelling, 20 in het Land van Maas en Waal en 152 in de Grebbelinie. Ze zijn allemaal al in 1941 opgeblazen door de op schroot beluste bezetter. Hier en daar zijn nog sporen van de betonomhulling te zien.

De *b*-kazematten waren bestemd voor flankerende zware mitrailleurs. Er waren tien typen: 90° en 270°, waarvan *a* zonder en *k* met klimkoker (eventueel *ka* met achteringang) en 180° links (*l*) en rechts (*r*) met *ka* en *ka*. Het schietgat was bekleed met stalen hoekprofielen; de mitrailleur stak naar buiten via een boldoorvoer als bij de *g*'s. In de Peel-Raamstelling zijn 48 *b*'s gebouwd, in de Grebbelinie 19. Aan het Peelkanaal (in 1939/40 Defensiekanaal geheten) en het Valleikanaal staan ze meestal achter de liniedijk als traditore kazematten om penetraties van over het kanaal en de liniedijk doorgedrongen aanvallers af te grendelen. Het merendeel der *b*'s is nog aanwezig.

Grebbelinie. De dikke zwarte lijn geeft de lijn met de kazematten aan. (Ingetekend op een kaart uit de Bosatlas van 1939.)

De s-kazematten hebben meer dan één schietgat. Die voor lichte mitrailleur hebben meestal drie, maar ook wel vier, vijf of zeven schietgaten. Het type *s(3)* kan zonder klimkoker (*a*) of met klimkoker (*k*) zijn uitgevoerd. Per schietgat (bekleed met stalen hoekprofielen en afsluitbaar met een stalen luik) is het schootsveld 70°; bij *s(3)* overlappen de drie schootsvelden elkaar enigszins tot een totaal schootsveld van 190°. Er zijn veel *s(3)*'s gebouwd: 243 in de Peel-Raamstelling, vier in het Land van Maas en Waal en 81 in de Grebbelinie. In de Grebbelinie kwamen bovendien één *s(4a)* en drie *s(7a)*'s. Het merendeel der s-kazematten bestaat nog.

Het CIBV had het ontwerp voor de *s(3a)* klaar op 15 april 1939. Op 30 juni kwam er een uitvoering voor zware mitrailleur, type *szw(3a)*. Deze had per schietgat een schootsveld van 40°, samen overlaptten de drie tot 110°. Deze zijn gebouwd bij Weert (1), in het Land van Maas en Waal (2) en in de Grebbelinie (21). Later ging ook het Bureau Stellingbouw zelf aan het ontwerpen. Daar kwam op 15 september 1939 het ontwerp van de *szw25(3a)* van de tekentafel. Bij deze kazemat overlappen de drie schootsvelden elkaar niet; twee zijn naar weerszijden flankerend gericht, terwijl het derde recht naar voren wijst. Ze zijn gebouwd in het zuidelijk deel van de Peel-Raamstelling aan de Zuid-Willemsvaart en in het noordelijk deel van de Grebbelinie aan de Eem.

- 3 Na de mobilisatie eind augustus 1939 groef het Veldleger zich in in de Peel-Raamstelling en de Grebbelinie. Er werden duizenden opstellingen van hout en zand en honderden kilometers draadversperringen gemaakt. Naarmate de kazematten van de Strategische Beveiliging gereed kwamen, werden ze opgenomen in deze veldversterkingen. Bovendien werden door het Veldleger enkele extra kazematten besteld bij het Bureau Stellingbouw, en door het Veldleger zelf werden lichte betonkazematten gebouwd.⁹ De zuidelijke Peel-Raamstelling bevat een staalkaart van betonopstellingen van eigen ontwerp. We komen hier nog op terug. In de Grebbelinie staan mitrailleurkazematjes met de afmetingen van *Voorschrift Inrichten Stellingen, deel VI, Gevechts-, afwachtings- en gemeenschapsdekkingen* (1933), maar dan niet uitgevoerd in hout maar in 50 cm dik gewapend beton. Hiervan staan er nog zes bij de Rijndijk bij Kesteren en één bij Lambalgen. Op het Werk aan De Spees vindt men vier betonschilden voor gewerschutters.

Stellingbouw

De stellingen van het Veldleger waren meer in de diepte ingericht dan de linies van de Strategische Beveiliging. In het zuidelijk deel van de Peel-Raamstelling werd de oever van de Zuid-Willemsvaart de frontlijn. Ongeveer 500 m daarachter lag een tweede linie, de stoplijn, als uitvalsstelling voor tegenstoten die binnengedrongen vijanden uit de frontlijn moesten teruggedrijven. In het midden-deel van de Peel-Raamstelling, achter het slecht begaanbare Peelterrein, volstond men met de oude linie van de Strategische Beveiliging. In het noorden kwam op 500 tot 5000 m achter de kazematlinie aan het Defensiekanaal een hoofdstelling met frontlijn en stoplijn. Bij accessen in de inundaties, onder an-

*Klimkokeringang van B 139, type b(180)lk, op de linie van de Juffrouwwijk uit 1799.
Foto J. S. van Wieringen.*

dere bij de Grebbeberg, lagen voorposten op 1000 tot 3000 m voor de frontlijn.

Waar het terrein het toeliet was de verdedigingskracht opgevoerd door inundaties voor de frontlijn. In de Peel-Raamstelling konden alleen enkele delen van de Peel en het Raamdal bij Grave onder water worden gezet. Om deze inundaties ook in droge tijden op peil te kunnen houden, is aan de Belgische grens bij Dorplein een spaarbekken van 550 ha aangelegd; het kwam begin mei 1940 gereed.¹⁰ Ook in het Land van Maas en Waal slaagde het Veldleger erin grote stukken land onder water te krijgen.¹¹

In de Grebbelinie kon gebruik worden gemaakt van de aloude 18de-eeuwse inundatievoorzieningen. Deze verdeelden de inundatie tussen Nederrijn en IJsselmeer in elf kommen. De enige accessen waren hier de kaden tussen de kommen en een vijf km brede strook op het hoogste punt van de linie, aan de oostzijde van de Grebbeberg. Het was de bedoeling om ook daar te inunderen door de aanleg van twee extra kommen, die door een bomvrij gemaal zouden worden gevuld. In het najaar van 1939 begon de bouw van het gemaal maar het is niet gereed gekomen.¹²

In de plannen van generaal *I. H. Reynders* diende de Peel-Raamstelling als afschrikking om Duitsland te weerhouden van een doormars door Zuid-Nederland. De taak van de Grebbelinie was de beveiliging van de noordflank der Peel-Raamstelling.¹³ Peel-Raamstelling en Grebbelinie waren dus nauw met el-

kaar verbonden. Daaraan kwam begin 1940 een abrupt einde na de komst van de nieuwe opperbevelhebber, generaal *H. G. Winkelman*. Hij zag, evenals de strategen van 1912 en 1928, geen mogelijkheden voor een effectieve verdediging van de Peel-Raamstelling. Daar liet hij alleen een veiligheidsbezetting achter. De Grebbelinie daarentegen werd opgewaardeerd tot hoofdverdedigingsstelling van het Nederlandse leger. Het zogenaamde 'betonplan' om de Grebbelinie voor deze nieuwe, zwaardere taak in te richten, kwam niet meer tot uitvoering door de Duitse inval op 10 mei 1940.¹⁴

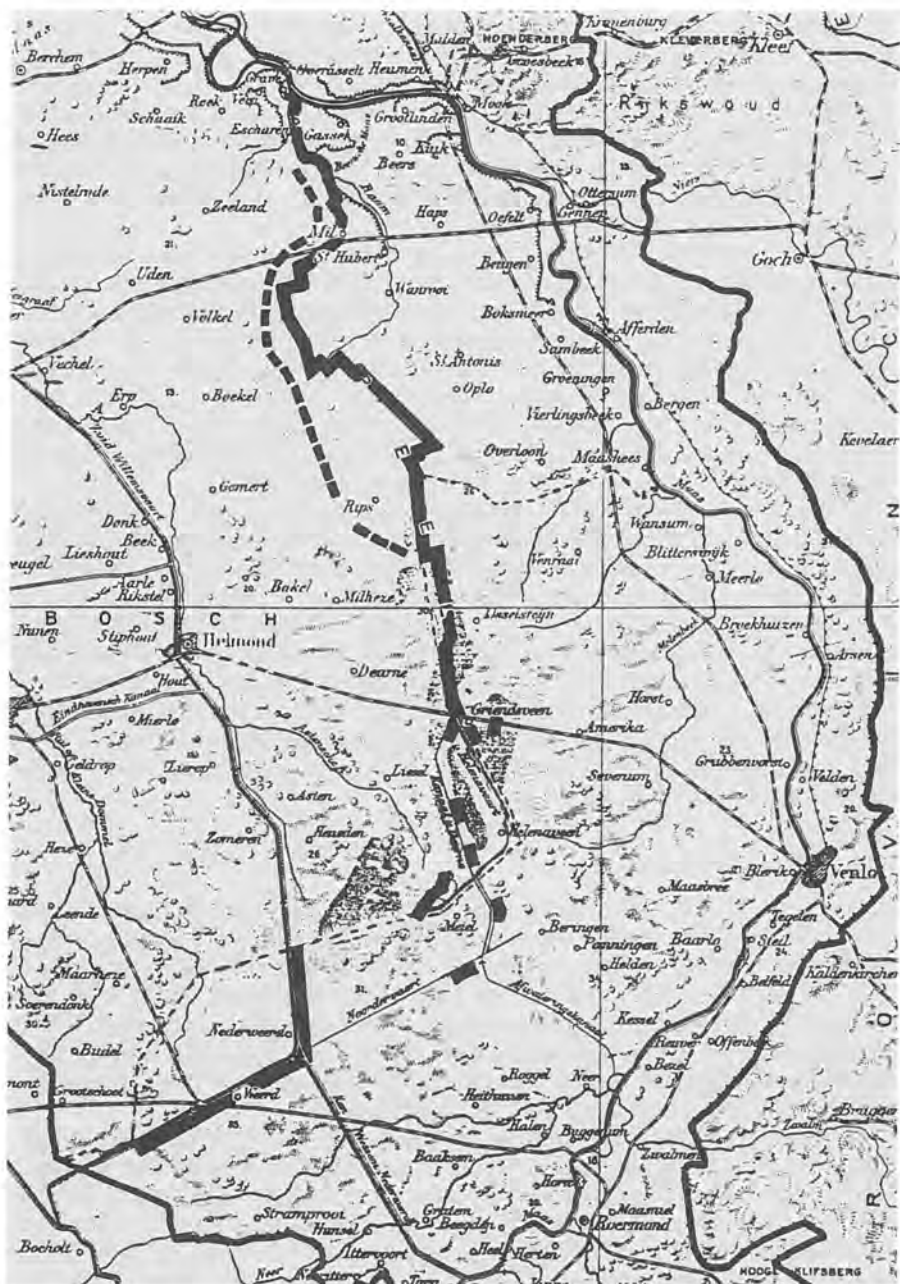
In de meidagen hielden de kazematlinies minder lang stand dan het Nederlandse opperbevel had verwacht. Dat lag niet aan de kazematbezettingen, maar aan het kazematontwerp. Dit berustte op de ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog. De kazematten gaven een goede bescherming tegen de machinegeweren, de infanteriemortieren en het veldgeschut van 1918. Tegen het sindsdien ingevoerde pantserafweergeschut waren ze echter slecht bestand. De gevolgen waren fataal, vooral in de grenslijnen en in de Peel-Raamstelling, waar de verdedigers niet over artillerie beschikten, zodat de Duitse pantserafweerkanonnen ongehinderd de kazematten dicht konden benaderen.⁷

Na de strijd in de Grebbelinie van 11 tot 14 mei 1940 speelde deze linie nog eenmaal een rol in de krijgsgeschiedenis. Op 11 april 1945 trok het Canadese leger over de IJssel en rukte op naar Utrecht en Holland. De Duitsers stelden de inundaties van de Grebbelinie en brachten daar de opmars tot stand. Ze maakten daarbij dankbaar gebruik van de nog aanwezige Nederlandse kazematten en van enkele zware kazematten van de Pantherstelling. Deze laatste stelling hadden zij in de winter van 1944/45 gebouwd in de Gelderse Vallei om een Geallieerde doorbraak vanuit Nijmegen naar het IJsselmeer te verijdelen.¹⁵ Zo'n doorbraak zou de aanvoer van v2-raketten naar de lanceerplaatsen bij Wassenaar hebben afgesneden en daarmee een eind hebben gemaakt aan het bombardement van Londen.

Wat er nu nog van over is

Het spreekt vanzelf dat er nu, bijna vijftig jaar na dato, van de tijdelijke werken van het Veldleger vrijwel niets meer is te vinden. Het blijft bij enkele stukjes tankgracht en hier en daar een tankversperring. Beter bewaard zijn de kazematten van de Strategische Beveiliging en, in de Grebbelinie, de 18de-eeuwse werken. Wie ter plaatse wil kijken naar de overblijfselen, kan het beste de fiets nemen. Grote delen van deze voormalige linies – onder andere langs het Defensiekanaal (tegenwoordig omgedoopt in Peelkanaal), het Valleikanaal en de Eem – zijn alleen per fiets of te voet toegankelijk.

We beginnen daar waar de Zuid-Willemsvaart de Belgische grens kruist. Volg de vaart over de noordelijke dijk en al gauw bereikt men het eerste restant van de Peel-Raamstelling. Bij hectometerpaal (hp) 49,0 ligt links een dijkje. Dit is de westelijke dijk van het eerder genoemde spaarbekken. Het werd omsloten door de dijk van de Zuid-Willemsvaart tussen hp 49,0 en hp 52,2 en enkele nieuw aangelegde dijken, die tot tegen de spoorlijn Hamont – Weert reikten en nu nog grotendeels zijn te vinden. Het spaarbekken werd gevoed uit de Zuid-

De Peel-Raamstelling. De dikke zwarte lijn geeft de linie met de kazematten aan. De geblokte lijn duidt het verloop van de Veldlegerstelling aan. (Ingetekend op een kaart uit de Bosatlas van 1939.)

Willemsvaart door een inlaatsluis met drie kokers, waarvan het uiteinde aan de kanaalzijde bij hp 51,3 nog te zien is. Het andere uiteinde is een jaar of tien geleden verdwenen onder het fietspad dat toen is aangelegd.

Bij hp 52,2 zien we links de oostelijke dijk van het spaarbekken. Op dit punt begon de kazematlinie die de Zuid-Willemsvaart volgde over ruim 15 km tot sluis 13. Van die kazematten zijn er maar weinig over, maar wel zijn alle hier gebouwde typen vertegenwoordigd. De eerste die we tegenkomen, is een *szw25(3a)*, in een bosje bij hp 54,0. Tussen hier en Nederweert staan vier *b(90a)*'s, één *b(270a)* en één *s(3a)*. Op de eerste 3 km na Nederweert zijn vijf *s(3a)*'s bewaard gebleven. Al deze kazematten zijn pas laat gebouwd, in maart/april 1940. In afwachting daarvan had het Veldleger drie typen betonkazematten gebouwd van eigen ontwerp:

- 1 Met grondvlak 5 bij 4 m en plat dak en ingericht voor verschillende wapens. Aan de vaart, tegenover Weert, zijn er nog twee over; één voor een stuk pantserafweergeschut, de andere met zeven gewerschietgaten. Rond 500 m daarachter, in de stoplijn, zijn er nog vijf met twee of drie mitrailleurschietgaten bij Vrakker en Hushoven.
- 2 Met grondvlak 4 bij 4 m en een zadeldak en gemaakt van ongewapend beton. Er is er nu nog maar één over bij hp 65,0, tussen Nederweert en sluis 13. Deze hadden drie mitrailleurschietgaten.
- 3 Een kleine uitvoering van de vorige met grondvlak 2,5 bij 2,5 m. Er staan er drie bij hp 60,3 tussen Weert en Nederweert en één aan de Noordervaart bij hp 6,3.

Voor de doorvoer van inundatiewater naar de Noordervaart was de bestaande duiker onder het Kanaal van Wessem naar Nederweert¹⁶ bij Nederweert te klein. De Genie bouwde daarom in 1939 een extra duiker die daar nog steeds ligt: drie kokers tegen de noordzijde van de ene koker van de oude duiker.

Na sluis 13 begint het slecht begaanbare Peelgebied, dat door inundaties vrijwel volledig ontoegankelijk was gemaakt. Alleen enkele smalle accessen hoefden versterkt te worden met kazematlinies en mijnevelden: de zandrug bij Meijel en Neerkant, de wegen van Helenaveen naar Neerkant en Liessel en de weg en spoorlijn bij Griendtsveen. In dit gebied hebben ruilverkavelingen en gemeentebesturen grote schoonmaak gehouden onder de kazematten. Linies van kazematten zijn er helemaal niet meer te bekennen. Slechts hier en daar is een enkele *s(3a)* aan verwoesting ontsnapt en, wat wel interessant is, ook één kazemat voor een stuk 6-veld van het Veldleger. Het is de laatst overgeblevene in haar soort; ze staat aan het Kanaal van Deurne langs de weg Helenaveen – Neerkant. Een andere uitzondering is de Vossenbergh in het natuurreservaat De Grootte Peel. Daar staan drie *s(3a)*'s en de betonomhulling van een opgeblazen *g* aan de voorzijde en twee traditore *b*-kazematten aan de achterzijde van deze heuvel.

Van Griendtsveen tot de Raam bij Kamerberg ligt het 40 km lange Defensiekanaal, een 10 m brede tankgracht met daarachter een 2 m hoge wal. In die wal stonden 129 *s(3a)*'s en 16 *g*'s die het voorterrein bestreken en – merendeel tra-

Versperring op het westeinde van de Asschatterkade in de Grebbelinie. Foto J. Belonje.

ditoor aan de achterzijde – 29 b's voor flankerend vuur. Men krijgt hier een uitstekend beeld van een verdedigingslinie uit de jaren dertig. Uiteraard zijn de g's en de draadversperringen op de oevers van de gracht verdwenen, maar gracht, wal en kazematten zijn bijna overal nog aanwezig. Het pad voert door een zeer afwisselend landschap met akkers, weiden, bossen en heide. Het wordt slechts twee keer onderbroken: ten eerste door het militaire vliegveld bij Merse-lo en ten tweede ter hoogte van Odiliapeel, waar alleen de gracht ligt; wal en kazematten zijn daar opgeruimd bij de aanleg van de Midden-Peelweg, rond 1960. Zuidelijk van de weg Rips – Vredepeel is een klein stukje waar de wal nog het oorspronkelijke profiel heeft. Enkele kilometers ten westen hiervan vindt men in de Stippelberger Bossen delen van het Koordekanaal, de tankgracht van de vroegere hoofdstelling van het Veldleger.

Bij Mill doorbraken de Duitsers de Peel-Raamstelling op 10 mei 1940. De sporen van dit gevecht zijn nog aan veel kazematten te zien. Enkele jaren geleden is een werkgroep gevormd die al veel restanten van de Peel-Raamstelling bij Mill heeft kunnen bewaren (zie ook p. 153 van dit Jaarboek). Bij Kamerberg mondt het Peelkanaal uit in het riviertje de Raam. Tussen hier en Grave was het dal van de Raam sinds 10 november 1939 geïnnundeerd; langs de westrand van het dal lag de kazematlinie.

In Grave eindigt de Peel-Raamstelling. Ter aansluiting aan de kazematlinie in het Land van Maas en Waal lagen er langs de linker Maasdijk tussen Grave en Megen veldstellingen, waarvan uit de aard der zaak niets meer is te vinden.

Wel staan er bij de Graafse Maasbrug twee rivierkazematten uit 1936.

In het Land van Maas en Waal is vrijwel niets wat herinnert aan de kazematlinie van de Strategische Beveiliging en de Veldlegerstelling van 1939/40. In de tuin van het veerhuis tegenover Megen staat één eenzame *szw(3a)* en een tweede aan de Waal tegenover Ochten. Daartussen aan de zuidoostelijke rand van het dorp Puiflijk een *s(3a)*, en daarmee hebben we het gehad.

Van hier is per boot het zuidelijk uiteinde van de Grebbelinie bij Ochten naast de deur, maar over land wordt het een omweg van 15 km over de Prins Willem-Alexanderbrug. Aan de noordoostelijke rand van Ochten ligt de door het Veldleger gebouwde betonnen damsluis in de Linge. Verder is hier vrijwel alles verdwenen bij een ruilverkaveling in de jaren vijftig. De zestien kazematten die tussen Waal en Nederrijn zijn overgebleven, liggen alle ten noorden van de spoorlijn Tiel – Elst: twee kazematten van de Strategische Beveiliging op het vrij goed bewaarde 18de-eeuwse Werk aan De Spees, acht *szw(3a)*'s van het Veldleger in de frontlijn ten oosten daarvan en zes kleine mitrailleurkazematjes in de stoplijn verder westelijk.

Voor de rest van de Grebbelinie moeten we nu weer over een rivier. Tussen Kesteren en Rhenen ligt een brug, maar hier is er wel een veerpont en dat is wel zo interessant. Het veer van Opheusden ligt namelijk net in het verlengde van de Gelderse Vallei. Rechts liggen Wageningen en de Wageningse Berg en links steekt de Grebbeberg als een kaap vooruit, zijn top 46 meter boven de Vallei. Onderlangs de berg liggen het 18de-eeuwse Hoornwerk en drie bastions. Hier lag ook de in 1843 verbeterde inundatiesluis, die echter in 1957 is vervangen door een duiker. Rond de voormalige sluis zijn nog zeven kazematten te vinden. Achter het middelste van de drie bastions lag in 1940 de bouwput voor het inundatiegemaal. Dit is nog te zien aan de verbreding die het toevoer kanaal naar de sluis op dit punt vertoont.

Tussen de Grebbesluis en de Roode Haan lag de eerste inundatiekom, een van de sterkste delen der Grebbelinie. Na de verving in de 16de en 17de eeuw waren hier drassige hooilanden overgebleven, die vanaf de Utrechtse heuvels goed ingezien konden worden. Alle Nederlandse kazematten zijn hier gesloopt; wel staat aan de Gelderse kant van de vallei, bij Harslo – ver van de Grebbelinie – een bunker van de Pantherstellung. De hooilanden zijn na 1940 ontwaterd, maar de vroegere toestand is te zien in het natuurreservaat De Hel, ten zuiden van Veenendaal. Aan de zuidpunt van deze plaats zien we weer een kazemat, een extra groot stekelvarken, een *s(7a)* met zeven schietgaten.

Van hier af vertakte zich de Grebbelinie. De zuidelijke tak liep naar de Roode Haan en volgde van daar de liniedijk van 1745 ten zuiden van de Emmikhuizerberg. Die midden in de vallei gelegen heuvel beheerste dit deel van de Grebbelinie en daarom werd in 1786 en 1799 een linie aangelegd aan zijn noordzijde. Bij Lambalgen, ter hoogte van Scherpenzeel, komen de twee takken weer bij elkaar. In beide takken werden in 1939/40 kazematten voor de Strategische Beveiliging gebouwd, waarvan de meeste zijn blijven staan. Verder vindt men hier de 18de-eeuwse werken Roode Haan, Buursteeg, Daatselaar, Engelaar, Juffrouwwijk en Schalmdijk en drie Duitse bunkers, alles te bereiken over goede fietspaden.

Ver groot stekelvarken, s(7a), bij Veenendaal. Foto J.S. van Wieringen.

Even ten noorden van Roode Haan begint bij de tunnel onder de autosnelweg Utrecht – Arnhem een fietspad dat het Valleikanaal en de 18de-eeuwse liniewal volgt tot bij Amersfoort. Daarbij komt men langs de vijf inundatiekommen II tot en met VI en tientallen kazematten.

Van Lambalgen tot Amersfoort lag tot ver in de Middeleeuwen een groot woud en ook nu nog is de Gelderse Vallei daar veel meer begroeid, maar ook gemakkelijker te inunderen, dan verder zuidelijk. Hier ligt maar één linie, achter het Valleikanaal. In 1939 kreeg dit liniegedeelte meer diepte, omdat er niet alleen in de wal *s*- en *g*-kazematten werden gebouwd, gericht op het terrein vóór de wal, maar achter de wal ook traditore kazematten van type *b*, die het terrein achter de wal bestreken.

Het loont de moeite om bij de dam tussen de kommen V en VI, de Asschatterkade, het fietspad te verlaten om deze kade te bekijken. Men vindt er ettelijke kazematten, waaronder een *s(7a)*, een eigenaardige tankversperring van beton en sporen van loopgraven; bij het oostelijke uiteinde ligt het oude Werk op de Asschatterkade uit 1799, nu natuureservaat.

In Amersfoort loopt het Valleikanaal door na-oorlogse nieuwbouwwijken. Liniewal en kazematten zijn er met de grond gelijk gemaakt. Pas vanaf de uitmonding van het Valleikanaal in de Eem aan de noordwestrand van de stad zijn ze weer terug te vinden achter de inundatiekommen IX en X. Op dit noordelijk-

ste gedeelte van de liniewal staan, behalve de *s(3a)*- en *szw(3a)*-kazematten ook drie van het latere type dat we als eerste op onze tocht tegenkwamen: de *szw25(3a)* met één frontaal schietgat en twee flankerende schietgaten.

Onze tocht eindigt bij het Werk Krachtwijk uit 1799. Daar begint kom XI, een uit de Zuiderzee (en sinds 1932 uit het IJsselmeer) altijd goed te inunderen gebied met wijde schootsvelden en daardoor het sterkste deel van de Grebbelinie. In de 18de eeuw vond men hier de aanleg van een liniewal en in de jaren dertig van onze eeuw de bouw van kazematten overbodig.

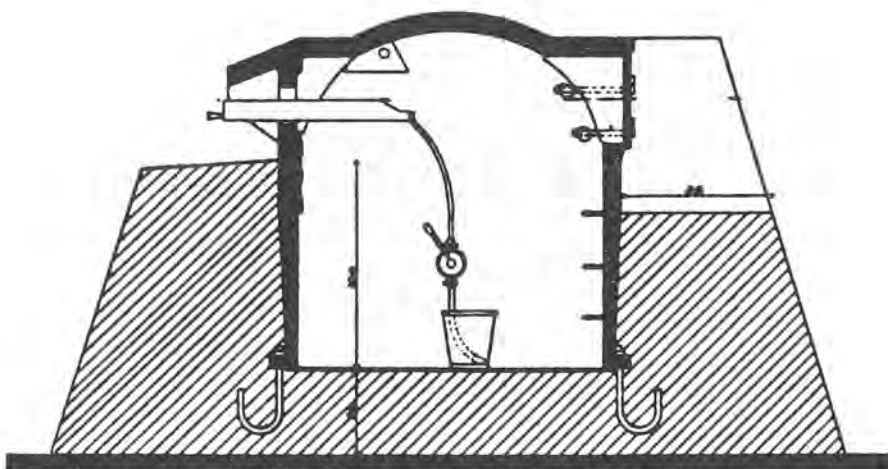
Geraadpleegde bronnen

ARA = Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.

CAD = Centraal Archiefdepot, 's-Gravenhage.

PEC = Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1939-1945.

- 1 Blommestein, J.C.T. van, *De Grebbelinie*, Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage 1978.
- 2 ARA 2.13.18 Archief Hoofdkwartier Veldleger C, omslag 935.
- 3 ARA 2.13.16 Archief Hoofdkwartier Veldleger A, omslag 255.
ARA 2.13.18 Archief Hoofdkwartier Veldleger C, omslag 936.
- 4 Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog deel 2*, 's-Gravenhage 1969.
Wilson, J.J.C.P., *Vijf oorlogsdagen*, Assen 1960.
- 5 PEC Verhoor F.A. Vaillant.
- 6 ARA 2.13.24 Archief Bureaus der Genie, omslagen 16 t.e.m. 70.
- 7 Nierstrass, V.E., *De strijd op Nederlands grondgebied tijdens de Tweede Wereldoorlog; III 2b Noord-Limburg en Noord-Brabant*, 's-Gravenhage 1953.
- 8 *Denkschrift über die niederländische Landesbefestigung*, Berlijn 1941.
- 9 Kolff, J.M., *Bericht-Uitgave familievereniging Kolff*.
- 10 PEC Verhoor J.A. Ringers; CAD Archief Secretariaat Generale Staf CG 33 4816 1940.
- 11 PEC Verhoor C. Mattern.
- 12 PEC Verhoren C. Mattern en J.A. Ringers; ARA 2.13.18 Archief Hoofdkwartier Veldleger C, omslag 1120.
- 13 Reynders, I.H., *De wisseling in het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940. I en II*, 's-Gravenhage 1945 en 1946.
- 14 Voor kazematontwerpen van het betonplan, zie 8.
- 15 Hilten, D.A. van, *Van capitulatie tot capitulatie*, Leiden 1949.
- 16 Heyning, C.T.C., en J.H. van der Burgt, 'Het Kanaal van Wessum naar Nederweert', in: *De Ingenieur*, 1928, B175-B188.

Doorsnede van een g-kazemat.

De kazematten voor de Strategische Beveiliging

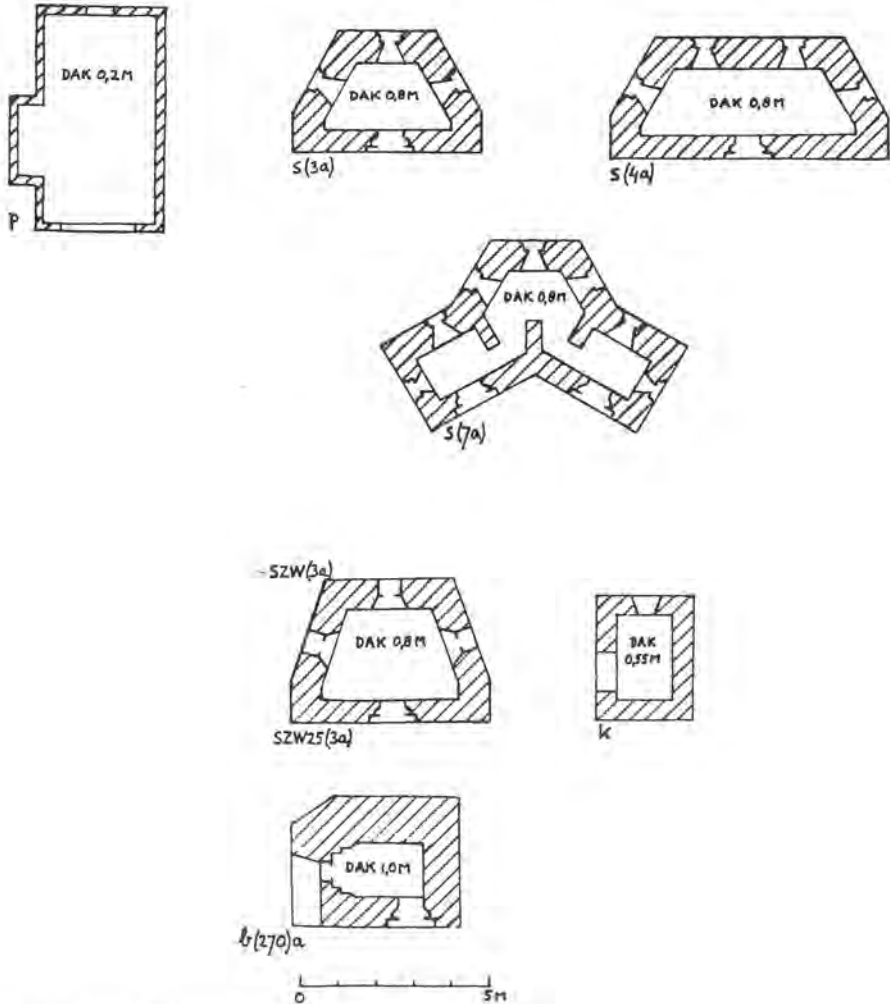
Het Centraal Inundatie en Technisch Bureau der Genie ontwierp in 1939 drie typen kazematten voor de Strategische Beveiliging. Alle drie waren bestemd voor één mitrailleur met twee man bediening; ze werden aangeduid met *g*, *s* en *b*.

De *gietstalen koepel g* bestond uit een klokvormige ruimte van pantserstaal met een toegangsdeur en één schietgat; deze was ingebed in een blok gewapend beton. Er waren zeventig verschillende uitvoeringsvormen. De bewapening kon een lichte of een zware mitrailleur zijn. In het eerste geval kon het schietgat tijdens schietpauzes gesloten worden met een luik van 2 cm dik. De *g*'s voor zware mitrailleur hadden een gasdichte boldoorvoer voor het wapen, een ventilator voor luchtverversing en een waterpomp voor koelwater. Het ontwerp voor de *g*-kazemat dateert uit maart 1939. Het was een lichte uitvoering (10 cm wanddikte) van de gietstalen koepels met 14 en 17 cm wanddikte die sinds 1937 in ontwikkeling waren voor de Vesting Holland.

In april 1939 volgde het eerste van de *stekelvarkens s*. Deze hadden verscheidene (meestal drie) schietgaten. De schietgaten voor lichte mitrailleur hadden een schootsveld van 70°. Bij het type *s(3)* met drie schietgaten overlaptten deze gedeeltelijk tot een totaal schootsveld van 190°. In augustus kwam het ontwerp klaar voor *s(5)* en *s(7)* met vijf, resp. zeven schietgaten. Van iets eerder, eind juni 1939, stamt *szw(3)*, de variant van *s(3)* voor zware mitrailleur. Het schootsveld per schietgat was hier 40°, overlappend tot totaal 110°. Later ontwierp Bureau Stellingbouw, in september 1939, hiervan een variant, *szw25(3)* met niet-overlappende schootsvelden: twee schietgaten dienden voor flankerend vuur naar links en naar rechts en het derde was recht naar voren gericht.

In juni 1939 was ook het derde type, de *flankerende betonkazemat b*, van het tekenbord gekomen. Het was een schietkamer voor een flankerende zware mitrailleur; schootsveld 40°, net als bij de *g*-koepels. De binnenafmetingen waren dezelfde als in het *Voorschrift Inrichten Stellingen* van 1934, maar wanden en dak waren niet van hout doch van gewapend beton en dikker dan bij de *stekelvarkens*. Het schietgat had een boldoorvoer als bij de gietstalen koepels.

De zware mitrailleur werd ontdaan van zijn affuit en gemonteerd in een gepantserde omhulling, die door het schietgat werd gestoken en daarin was gelagerd. Het lager was een glijlager in de vorm van een (deel van een) boloppervlak. De buitenschaal van het lager zat aan de rand van het schietgat en de binnenschaal aan de omhulling van de mitrailleur. Omhulling en mitrailleur konden zodoende draaien rond een punt in het midden van het schietgat. De omhulling had een venster van pantserglas zodat de schutter omhulling en mitrailleur op het doel kon richten. Verder was de omhulling verbonden met een affuit aan de binnenwand van de kazemat, zodat het ook mogelijk was om een gewenste richting en elevatie in te stellen.

Diverse typen kazematten.

IN 1986 NOG AANWEZIGE KAZEMATTEN EN BUNKERS

	P	s(3)	szw	s(4)	s(7)	b voor	b achter	k	D
Ochten-De Spees		1	8			1		6	
Bastions Grebbe Hoornwerk Grebbe	1	1 3							
Kom I		3	1		1				
Slaperdijk Fort Buursteeg Batterij Schalmdijk Linie Juffrouwwijk Werk Roode Haan		1 1 2			1	2			1 2
Kom II		2							
Groeperkade				1					
Kom III		8				2			
Lambalgerkade			1						
Kom IV		4					2	1	1
Rofferlaarskade									
Kom V		9					4		3
Asschatterkade, Werk Asschat		7			1	1			1
Kom VI		3					1		
Laaglandse weg Kom VII Spoordijk Kom VIII									
Hoge land, Werk Glashut		2					1		
Kom IX		2	5						
Coelhorsterkade									
Kom X		3	5						
Vuidijk, Werk Krachtwijk		1	2						
Kom XI									
<i>Totaal</i>	1	54	22	1	3	6	8	7	8

KAZEMATTEN IN DE PEEL-RAAMSTELLING

Sector	Gebouwd								Nog aanwezig 1988				
	1936	1939/1940 door Bureau Stellingbouw							R	b	s(3a)	szw	a ³
	R ¹	g	b	s(3a)	szw	ARA omslag	Prijs ²	Aannemer					
Belgische grens tot sluis 13	5		9	27	7	56	f 84.880	Albouw, Breda	1	5	6	1	12 ⁴
Roggelse brug tot Neerkant		6	3	31		44	f 86.300	Holl. Bet. Mij., Den Haag	2	11		1	
Neerkant tot Griendtsveen		7	2	31		43; 66	f 102.800	Van Rossum, Den Haag					
Griendtsveen tot 1 km n. van weg Oploo-Elsendorp				66		37; 65	f 119.975	Kool & Wildeboer, Hoogkerk	11	56			
		9	16			45; 68	f 58.250	Wegenbouw, Utrecht					
1 km n. van weg Oploo-Elsendorp tot weg Volkel-Mill		3	7	29		46; 67	f 89.500	Wernink, Leiden	3	21			
weg Volkel-Mill tot De Gagel		4	4	31		49; 70	f 82.300	De Kondor, A'dam	3	31			
De Gagel tot Grave		4	7	28		47; 69	f 85.200	Schrale, Zwolle	7	17			
Grave tot Megen	4	niet uitgevoerd				60			3 ⁵				

1 Rivierkazemat

2 Alleen betonwerk

3 Afwijkende modellen, gebouwd door de Peeldivisie

4 waarvan één aan de Noordervaart

5 waarvan één zwaar beschadigd

GL II-KAZEMATTEN VOLGENS DE BESTEKKEN IN DE OMSLAGEN
ARCHIEF BOUWBUREAU DER GENIE

	Omslag	g	b	s	szw	Prijs ¹	Aannemer
GL-Betuwe	32	13	1	4	1	f 55.227	Visser, Smit
GL-Grebbe (Kom I)	40	27		6	1	f 64.162	Van Hoogevest
	39	26		8	1	f 75.925	Boele, Van Eesteren
GL-Valleikanaal (Kom II . . . VIII)	36	12	2	7	1	f 39.280	De Kondor
	35	9	3	11		f 44.480	Van Hoogevest
	34	14	3	5		f 41.330	Vriens
	33	11	2	4		f 37.130	Boele, Van Eesteren
	31	38	4	38	1	f 154.339	Nederhorst
GL-Eem (Kom IX, X)	48	2	4	6	12	f 49.475	Nederhorst

1 Uitsluitend het betonwerk; de koepels en de stalen onderdelen voor schietgaten en ingangen werden door het Rijk geleverd.

Tot slot wil ik mijn dank betuigen aan de velen die mij behulpzaam waren bij het hier beschreven onderzoek, in het bijzonder de heren Belonje, Van Hoof, Koen, Simons, Sneep, Van Veen en Verbeek. Dit artikel is een verkorte versie van twee artikelen in Terugblik, het mededelingenblad van de Documentatiegroep 1940-1945; 24, nr. 5 (mei 1986) 150-164 en 26, nr. 9/10 (sept./okt. 1988) 26-45.

HET BESCHERMDE STADSGEZICHT BREDEVOORT

door ing. J. Agema

Met de aanwijzing bij beschikkingen van 10 maart 1986 / 5 december 1986 van de ministers van wvc en vrom van het Gelderse vestingstadje Bredevoort (gemeente Aalten) als beschermd stadsgezicht zijn niet slechts de restanten van de zeventiende-eeuwse vestingwerken gered. Ook is er nu de mogelijkheid die werken te restaureren of herkenbaar te maken volgens een voor Bredevoort-Centrum te maken bestemmingsplan. Als voorzet voor het bestemmingsplan was al in 1985 een 'plek-analyse' gemaakt, waarin vijf 'plekken' waren opgenomen waar vestingwerken hadden gelegen, onder andere de voormalige Aalter Poort en het belendende bastion Vreesniet met de ervoor gelegen Grote Gracht.

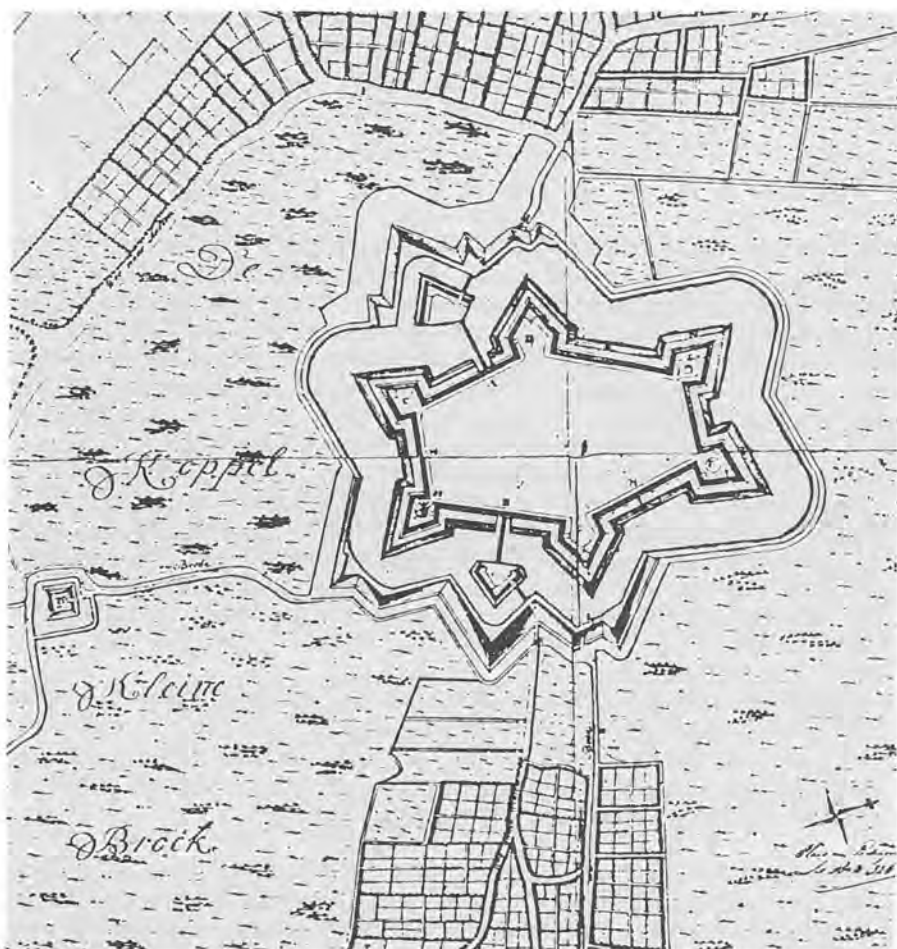
De mogelijke restauratie of het weer herkenbaar maken van deze en andere delen van de zeventiende-eeuwse vestingwerken en de belangstelling daarvoor van de gemeente Aalten en de Vereniging Bredevoorts Belang hebben ertoe geleid dat de heer *Abele Reitsma* te Nunspeet, toen student bouwkunde aan de HTS te Zwolle, een tweeledige afstudeeropdracht ten aanzien van Bredevoort heeft gekregen.

De opdracht hield in:

- 1 het maken van een inrichtingsvoorstel voor het gebied rond de Aalter Poort met reconstructie van de grachtengordel e.d.;
- 2 het verrichten van onderzoek naar de historische gegevens over de stadsplattegrond vóór 1784, die ook gebruikt zou kunnen worden bij de herdenking van het 800-jarig bestaan van het stadje in 1988.

Reitsma heeft deze opdracht, die hij in januari 1988 had uitgevoerd, uitgewerkt in twee rapporten met bijlagen, samen *Het beschermde stadsgezicht Bredevoort* genaamd. Als sluitstuk van het inmiddels met goed gevolg afgelegde examen bouwkunde kreeg de rapportage en de verdediging daarvan een zeer positieve waardering.

Voor degenen die in de geschiedenis van de vestingbouw zijn geïnteresseerd, is vooral het rapport ad 2 met bijlagen interessant. Reitsma beschrijft hierin een aantal historische (plattegrond)-kaarten en toetst de betrouwbaarheid ervan aan respectievelijk het kadastrale minuutplan van 1830 en de hedendaagse stadsk kaart. De bedoelde historische kaarten zijn van *Jacob van Deventer* (ca. 1560), uit *Orlers/Van Haestens* van de situatie in 1597 tijdens de belegering door prins Maurits, van *Johan Blaeu* (ca. 1650), van ingenieur *J. L. la Lande du Thay* (1734), alsmede het in feite daarmee identieke plan van Bredevoort uit de eerste helft van de achttiende eeuw (ARA OPV nr. B 282^A) en ten slotte het plan naar de toestand in 1784 met deels afgegraven bastions en wallen, waarop

Bredevoort. Vestingwerken, aangelegd in de jaren 1608-30 volgens de Oudnederlandse manier (ARA OPV nr. B 282 A).

de lange bruggen naar de Aalter en de Mister Poort zijn vervangen door dammen (ARA OPV nr. B 284-2).

Van diverse door Reitsma getoetste kaarten toont hij aan dat ze of niet betrouwbaar zijn of betrekking hebben op voorgestelde maar nimmer uitgevoerde verbeteringen en modernisering. De vestingplannen van La Lande du Thay, uit 1734, en ARA OPV nr. B 282^A geven een beeld van de vestingwerken die in de jaren 1608-30 volgens de Oudnederlandse manier zijn aangelegd, compleet met onderwal, grachten en gedekte weg, alsmede de in 1727 voor de twee ravijnen aangelegde contregardes.

In 1755 stelt de Raad van State de 'fortificatiën' van Bredevoort buiten onderhoud, wat – aldus Reitsma – het begin inluidde van een verregaand verval van de vestingwerken.

Op grond van de in 1983 opgegraven muurrestanten, getoetst aan de tekening Gezicht op Bredevoort uit 1743 van *Jan de Beijer*, concludeert Reitsma dat de Aalter Poort een zogenaamde muurpoort is geweest, die ten opzichte van de buitenkant van de wal ca. 20 m terug lag. Het aardwerk van de wallen ter weerszijden van de doorgang eindigde tegen vleugelmuren die het walprofiel volgden.

In het rapport met bijlagen op grond van ad 1 ontwikkelt Reitsma een aantal modellen voor de herinrichting van de 'plek' Aalter Poort e.o., waarvan hier er twee worden genoemd. Als eerste de reconstructie van een vestingfragment (wal en bastionflank), poortmuur en gracht, alsmede herinrichting van de Landstraat (naar de voormalige poort) en als tweede gedeeltelijke reconstructie van de Grote Gracht en de poortmuur, alsmede herinrichting van de Landstraat.

Concluderend kan gesteld worden dat in de rapportage van Reitsma de vestinggeschiedenis van Bredevoort uitputtend – hij raadpleegde 92 bronnen – kritisch en met kennis van zaken wordt behandeld. Hetzelfde geldt voor het andere deel van de opdracht, de inrichtingsvoorstellen e.d.

De rapportage is in de bibliotheek van onze Stichting opgenomen.

DE VESTING GULIK

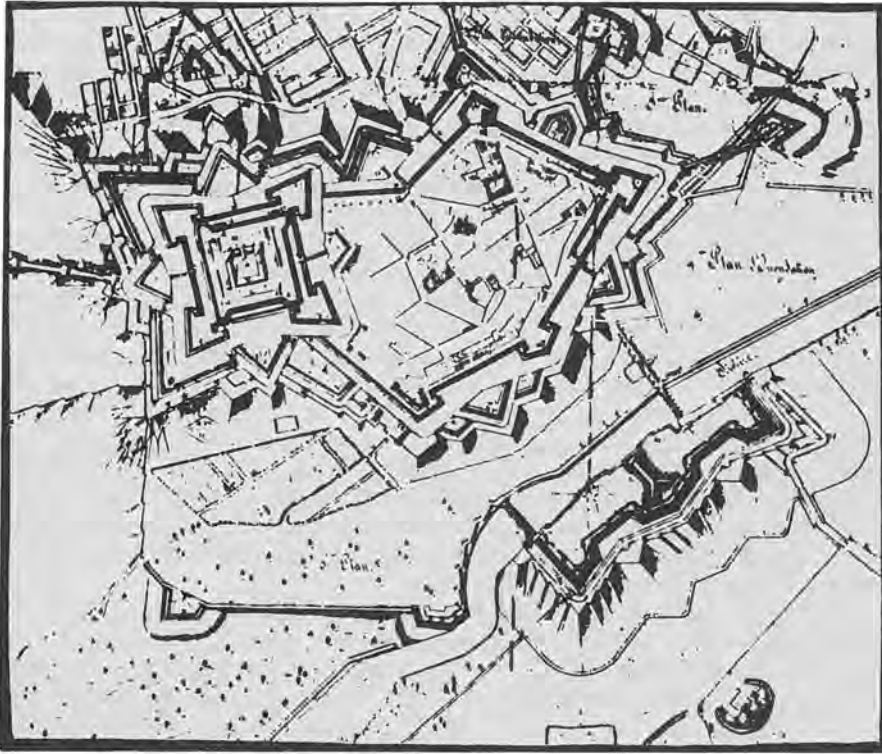
door ing. J. Agema

In het kader van de in 1988 te 's-Heerenberg gehouden tentoonstelling *Graaf Hendrik van den Bergh, 1573-1638* heeft de ook bij onze Stichting welbekende Duitse vestingpublicist *Hartwig Neumann* op 22 oktober een zeer informatieve dialezing gehouden onder de titel 'Gulik en Hendrik van den Bergh; kanttekeningen bij de strijd en de bouwgeschiedenis van de vesting'. Alvorens tot de weergave van de lezing over te gaan, volgt eerst een kort historisch overzicht.

Inleidend overzicht

De sinds 1511 nauw met elkaar verbonden hertogdommen Gulik (Jülich) en Kleef stonden met het aangrenzende hertogdom Gelre in een doorgaans ambivalente verhouding tot elkaar. De Gelderse steden namen, na het kinderloos overlijden in 1538 van hertog Karel van Egmond, de oudste zoon van de hertog van Gulik en Kleef, Willem, aan als nieuwe hertog van Gelre. Het jaar daarop volgde deze als Willem v zijn vader op als hertog van Gulik en Kleef. Het aanvaarden van de heerschappij over Gelre bracht hem in conflict met keizer Karel v, die zijn rechten als hertog van Gelre eindelijk tot gelding wenste te brengen, wat hem in 1543 gelukte. Bij het toen gesloten Verdrag van Venlo werd hertog Willem gedwongen voor eeuwig afstand te doen van zijn rechten op Gelre.

Het is deze hertog geweest die zijn hofstad Gulik in de jaren 1538-55 van moderne vestingwerken en een citadel deed voorzien. Het kinderloos overlijden in 1609 van zijn opvolger Jan Willem, leidde tot de Guliks-Kleefse Successieoorlog, die tot 1614 zou voortduren. Aanvankelijk stonden daarbij de keurvorst van Brandenburg en de paltsgraaf van Neuburg tegenover elkaar. De Duitse keizer Rudolf II greep evenwel in en bezette medio 1610 de stad Gulik. Een door de protestantse Duitse vorsten op de been gebrachte troepenmacht onder bevel van prins Maurits van Oranje nam Gulik in na een beleg van 26 juli tot 10 september 1610. Toen de situatie in 1613 opnieuw kritiek werd, onder meer door het naar het katholieke kamp overlopen van de paltsgraaf, grepen de Staten van de Republiek der Verenigde Nederlanden in en werd een sterke Staatse bezetting in Gulik gelegerd. Meteen na afloop van het bestand sloeg een Spaans legeronderdeel onder bevel van graaf Hendrik van den Bergh, een volle neef van prins Maurits, in september 1621 het beleg voor Gulik, dat zich op 3 februari 1622, nadat een door prins Maurits ondernomen poging tot ontzet had gefaald, zonder verdere strijd aan Van den Bergh overgaf. De daaropvolgende Spaanse bezetting van Gulik zou tot 1660 duren.

Gulik. Plattegrond uit 1804 met het Napoleontische bruggehoofd met twee gebastioneerde fronten op de andere oever van de Roer. De afbeelding geeft de plattegrond (origineel: Deutsche Staatsbibliothek Berlin, X 27540) niet volledig weer.

De lezing van Hartwig Neumann

De heer Neumann stelde in zijn lezing dat hertog Willem v (1518-92) door de Bolognese bouwmeester *Pasqualini* plannen liet maken voor een nieuwe stadsomwalling, ruim om de Middeleeuwse ommuring, en voor een kapitale citadel met daarin een slot. De bouwmeester die in dezelfde tijd, 1541-45, verdedigingswerken ontwierp voor Buren, 's-Hertogenbosch en Amsterdam, kreeg ook te Gulik de leiding bij de uitvoering van de werken; zijn zoons en kleinzons namen dit werk over. De aanleg van de omwalling als gebastioneerde vijfhoek vond plaats in de jaren 1538-47.

Met de bouw van de citadel begon men in 1549; deze vormde één organiek geheel met de stadsomwalling, waarvan zij in zekere zin als vijfde bastion fun-

geerde. De citadel is vierkant met een bastion op elk van de hoeken en met — oorspronkelijk — twee poorten voor respectievelijk de verbinding met het veld (Feldtor) en met de stad (Stadttor). Citadel en stad waren omgracht. De bastions van zowel de stadsomwalling als de citadel waren van het Italiaanse type, dat wil zeggen: pijlvormig en met teruggetrokken flanken. Van beide omwallingen waren de escarpes en contrescarpen met metselwerk bekleed. Opvallend is dat de hoog oprijzende escarpemuren — die van de citadel waren 15 m hoog — bij lange na niet door de contrescarpen gedekt werden.

Voor het binnen de citadel in Renaissance-stijl gebouwde slot heeft het kasteel van Breda, zoals dit in de jaren 1536-38 (gedeeltelijk) werd verbouwd onder leiding van de — ook — Bolognese bouwmeester *Thomas Vincidor*, model gestaan. Evenals voor de citadel heeft *Pasqualini* ook voor het slot een vierkant patroon gekozen: om een binnenplein vier vleugels en op iedere hoek een grote vierkante toren, waarvan er maar één is gebouwd. In de oostelijke vleugel was de architectonisch zeer fraaie slotkapel gebouwd, hoog oprijzend boven de overige gebouwen. Voor het geheel, citadel en slot, was — aldus de heer Neumann — sprake van een harmonisch samengaan van *architectura militaris* en *architectura civilis*. De hertog betrok het slot in 1555.

Bij de belegering in 1610 door prins Maurits richtte deze de aanval tegen de citadel. Nadat men erin geslaagd was de muren van het noordoostelijke bastion te doen springen, capituleerde de vesting.

In het begin van de achttiende eeuw werden voor vier courtines van de stadsomwalling aarden ravelijnen aangelegd. Ook de citadel kreeg dergelijke werken, maar dan gemetseld. Daarvoor kwamen nog gemetselde kroonwerken.

Tijdens de Franse bezetting (1794-1814) werden de vestingwerken niet slechts hersteld, doch tevens uitgebreid met zeven in een wijde kring rond stad en citadel gelegen lunetten, alsmede met een Brückenkopf, i.c. een langgerekt hoornwerk, op de andere Roeroever. In 1860 werd de vesting Gulik buiten militair gebruik gesteld; de stadsomwalling en voorwerk werden gaandeweg gesloopt of geslecht.

In november 1944 werden stad, citadel en slot, alsmede Brückenkopf door zware bombardementen nagenoeg geheel verwoest. Eerst na 1965 kwam de restauratie van de citadel op gang, later gevolgd door die van Brückenkopf. Zij mogen thans gezien worden, aldus de heer Neumann, als waardevolle cultuurmonumenten uit de tijden van Renaissance en Empire. Een van de vier vleugels en de slotkapel zijn in de oorspronkelijke vorm gerestaureerd; aan de overige vleugels is met behoud van het originele bouwpatroon een moderne invulling gegeven. In veel gevallen konden tevens bij vroeger uitgevoerde restauraties gemaakte schoonheidsfouten worden hersteld; zo werden bijvoorbeeld de dammen van na 1860 in de citadelgracht vóór de Feldtor vervangen door bruggen, zoals die er eertijds waren geweest, aldus de heer Neumann in zijn interessante lezing.

GELDERSE STEDEN OMSINGELD: TENTOONSTELLING EN BOEK

door mr. S.H. Poppema

De heer *J. Trijsburg*, directeur van de Stichting Gelders Oudheidkundig Contact, heeft op 15 maart 1989 in het Bezoekerscentrum De Watermolen te Arnhem het eerste exemplaar van het boek *Gelderse steden omsingeld*, een uitgave van De Gelderse Bloem, aangeboden aan de heer *M. C. C. de Nooyer*, adjunct-directeur van het Wereldnatuurfonds. Onze Stichting was daarbij vertegenwoordigd door het DB-lid *A. J. Tempelman* en correspondent *J. Agema*.

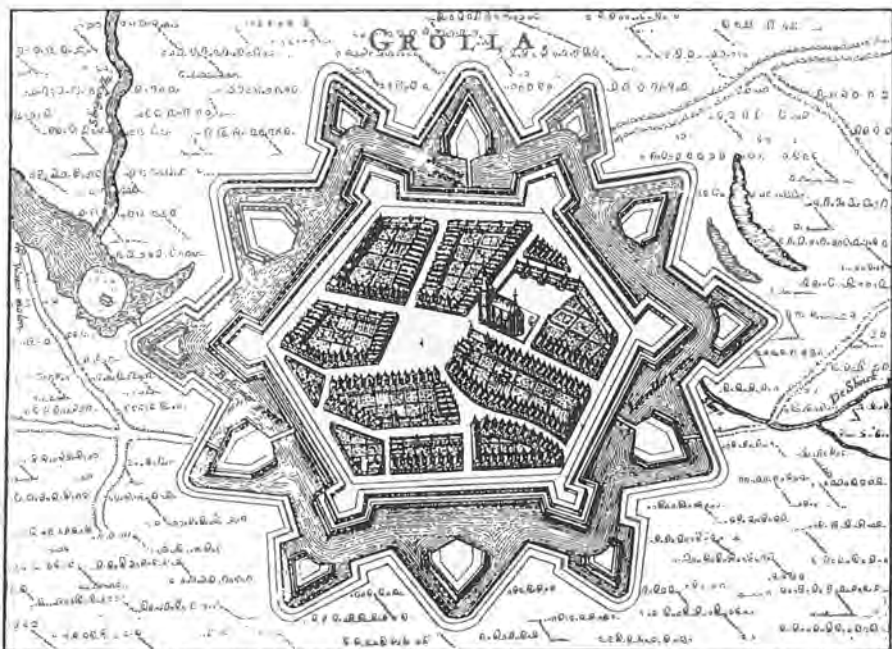
Het boek volgt ongeveer dezelfde lijn als de reizende tentoonstelling *Gelderse steden omsingeld*, te weten van de vestingbouwkundige geschiedenis naar de betekenis van de overgebleven delen van de vestingwerken als monument, stede- en bouwkundig element en domein van flora en fauna nu en straks. Mevrouw *J. H. Sevenhuijsen-van Genderen* en de heren *G. B. Janssen*, *R. A. J. Dix*, *P. Aukes* en *D. J. Joustra* leverden bijdragen tot de inhoud. Het boek verscheen onder redactie van mevrouw *Sevenhuijsen* en de heren *P. W. van Wissing* en *J. A. van Kruijssen*. De uitgave, die werd verzorgd door De Walburg Pers, telt 96 bladzijden en is rijkelijk geïllustreerd. Onder de subsidiënten is ook onze Stichting.

Toen het boek werd gepresenteerd, was de tentoonstelling in het Bezoekerscentrum De Watermolen. Voordien was zij te Wageningen, waar zij op 14 november voor het eerst werd geopend, en vervolgens te Doetinchem. Na Arnhem volgen in 1989 nog het Gemeentemuseum te Elburg (6 mei-30 juni), het Gemeentemuseum te Groenlo (8 juli-10 september), het Museum Elisabethweeshuis te Culemborg (16 september-29 oktober) en het Liemersmuseum te Zevenaar (4 november-17 december). Het is de bedoeling dat de tentoonstelling tot 1992 door Gelderland rondreist.

Deze tentoonstelling geeft haar bezoekers een goede boodschap mee: besteed aandacht aan de historische verdedigingswerken van uw stad, van de steden in Gelderland.

In kort bestek geeft zij een beeld van de ontwikkeling van vestingen. Met een grote verscheidenheid aan expositiemethoden, die de tentoonstelling een levendig karakter geeft, wordt die ontwikkeling verbeeld, onder meer door een maquette van het Oudnederlandse stelsel. Bij aandachtige beschouwing zijn in detail wel enkele kritische kanttekeningen te maken, maar het algemene beeld is zeer instructief.

Veel aandacht wordt gegeven aan de situatie van de vestingwerken nu, in het bijzonder aan flora en fauna. Dat is ook zo in de diaprojectie die tot de tentoonstelling behoort. De ondertiteling van de interessante opnamen is helaas beperkt tot het huidige leven op muren en wallen. Bij de daaraanvoorafgaande

Plategrond van Grono (uit Nic. van Geelkercken, 1639).

beelden van vestingwerken zou vermelding van plaats en in sommige gevallen tevens vermelding van het object het nut van de presentatie nog hebben vergroot. Een idee voor de rest van de tournee door Gelderland?

Gelderse steden omsingeld biedt de gelegenheid inzicht te krijgen in hier gebruikelijke vormen van vestingen en in datgene wat men er mee heeft gedaan en kan doen nu die werken geen taak meer hebben in het belang van de verdediging.

Het initiatief tot deze tentoonstelling verdient lof en navolging elders.

DIRECTIE GEBOUWEN, WERKEN EN TERREINEN

De viering van het 300-jarig bestaan

De Directie Gebouwen, Werken en Terreinen (DGWT) van het Ministerie van Defensie, voorheen onder meer bekend onder de namen Directie der Fortificatiën en Directie van de Dienst der Genie, bestond op 20 augustus 1988 driehonderd jaar.

Ofschoon in feite, in het kader van de in 1579 gesloten Unie van Utrecht, al ruim een eeuw verdedigingswerken ten behoeve van de landsverdediging waren gebouwd of aangelegd, kwam een formele regeling eerst in 1688 tot stand. Bij besluit van de Staten-Generaal van 20 augustus 1688 werd Francois du Puy Sr. de Cambon genoemd tot Directeur Generaal van de Fortificatiën der Vereenighde Nederlanden (zie bijlage).

Onder auspiciën en op initiatief van de huidige directeur, generaal-majoor der Genie J. Zielhuis, werd een programma ter viering van dat jubileum opgezet en uitgevoerd.

Tijdens een op 30 september jl. gehouden symposium in een der gehoorzalen van de TU Delft werd ruime aandacht aan het verleden, het heden en de toekomst van de Dienst gegeven. In aanwezigheid van de Staatssecretaris van Defensie, J. van Houwelingen, opende kolonel der Genie K. H. Rozendaal, voorzitter van de Jubileumcommissie, het symposium. De leiding van het symposium was verder in handen van prof. ir. J. H. van Loenen, hoogleraar aan de Koninklijke Militaire Academie.

Onder de ruim 300 genodigden bevonden zich de bevelhebbers der krijgsmachtdelen en vele andere Defensie-autoriteiten, vertegenwoordigers van de TU Delft en de bouwwereld, deputaties van NATO-staven, enz. Achtereenvolgens werden de volgende voordrachten gehouden:

- 'Driehonderd jaar bouwen voor de landsverdediging' door kolonel der Genie b.d. J. Sneep.
- 'De invloed van en op de samenleving' door Staatssecretaris J. van Houwelingen.
- 'Toegepaste technieken en technologische ontwikkelingen' door ir. J. J. van der Helm, hoofd afdeling Techniek van de staf DGWT.
- 'Vanuit het verleden, via het heden naar de toekomst' door generaal-majoor der Genie J. Zielhuis.

In aansluiting op het symposium verzamelde het gezelschap zich in het Armamentarium alwaar Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Bernhard de tentoonstelling '300 Jaar bouwen voor de landsverdediging' opende door het onthullen van een plaquette. De plaquette, voorstellende het 'logo' of embleem van de huidige Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen, werd bij monde van haar

voorzitter, kolonel der Genie H. J. Rietveld aangeboden door de Vereniging van Officieren der Genie.

De tentoonstelling, ingericht en opgezet door een werkgroep onder leiding van kolonel der Genie b.d. F. J. van den Beemt, in samenwerking met de Directeur van het Legermuseum kolonel van de Technische Dienst J. B. Molkenboer, de Sectie Militaire Geschiedenis en het Algemeen Rijksarchief, gaf een beeld van de functies, de uitgevoerde werken en ontwikkelingen gedurende driehonderd jaar.

Aan het slot van de feestelijke bijeenkomst bood generaal-majoor J. Zielhuis het eerste exemplaar van het jubileumboek 'Driehonderd jaar bouwen voor de landsverdediging' aan Z.K.H. Prins Bernhard aan. (Op p. 126 e.v. is een recensie van het boek opgenomen.)

Redactie

Z.K.H. Prins Bernhard onthult de plaquette in het Legermuseum. Links op de foto de voorzitter van de Vereniging van Officieren der Genie, kolonel H. J. Rietveld.

Generaal-majoor J. Zielhuis tijdens het symposium.

Acte van benoeming

ARA-code I.01.28, inv. nr. 1532, folio 172 e.v.

COMMISSIE voor Messire Francoys Du Puij Sr de Cambon Als Directeur Generael van de Fortificatien der Vereenighde Nederlanden.

De Staten Generael etc Allen etc alsoo voor den dienst vanden (Lande) nodigh is dat een bequaem ende behoorlyck gequalificeert Persoon werde aengestelt tot Directeur Generael van de fortificatiewercken van (dese) Landen, doen te weeten dat wij omt goet Rapport Ons gedaen vanden Persoon van Messire Francoys Du Puij Sr de Cambon Ons oversulcx tsiinder bequaemheyt ende nerstigheyt betrouwende hebben den selven Du Puij bij deliberatie vanden Raede van State der vers. Vereenighde Nederlanden gestelt ende gecommiteert Stellen en Committeren bij desen tot Directeur Generael der fortificatiewercken deser Landen, Gevende hem volcomen autoriteyt ende bevel Den Selven Staet Getrouwelyck te bedienen ende hem soo omtrent de nieuwe als het Repareren ende verbeteren van oude fortificatien der Steden forten sluysen ende andere Plaetsen volgens de Last van Ons offte van Onsentwegen daer van te geven te laeten gebruycken ten eynde den vyandt door Sijne Const soo veel aff-

brueck als eenighsints mogelijk gedaen magh worden ende des doende wel te letten dat alderlij wercken soo van de fortificatien als Reparation tot meeste Sekerheit ende voordeel van den Landen ende oock opt spoedighste mogen worden gevordert ende opgemaect aghtervolgens ende in conformite van de Bestecken ende voorts hem in alles te quyten als een goet ende getrouw Directeur Generael van de fortificatiewercken Schuldigh is ende behoort te doen volgens de instructie daerop gemaect ofte nogh te maecken op het Tractement hem bij andere acte geaccordeert ofte nogh te accorderen, des wordt hij gehouden van hem wel ende Getrouwelijck te quyten te doen den behoorlijcken Eedt in handen van den Raedt van State voorsz. t'welck gedaen ende dese in de Secretarie vanden Selven Raede geregistreert sijnde ontbieden en bevelen wij allen Onsen Gouverneurs Commandeurs, Superintendenten Oversten Ritmeesters Capiteynen Bevelhebberen ende Gemeene Cryghs Luyden soo te Perde als te voet ende voorts allen anderen dient aengaen magh den voorn. Messire Francoys Du Puij Sr De Cambon voor Onsen bestelden Directeur Generaal van de fortificatiewercken te kennen ende hem desnoots ende versoght sijnde int Effectueren van Sijnen last ende Commissie alle nodige hulpe ende bijstant te bewijzen ende dit alles tot Onsen wederseggen, want wij sulcx tot dienste vanden Lande bevonden hebben te behooren. Gegeven in s'Gravenhage Den 20 Augusty 1688, was gearapheert B. van Vrijbergen ende Getekent G. van Slingelandt
heeft Eedt gedaen den 21 dito.

NATIONALE CONTACTCOMMISSIE MONUMENTENBESCHERMING (NCM)

door J. Sneep

Het algemeen bestuur van de NCM, samengesteld uit vertegenwoordigers van dertien voornamelijk landelijke organisaties (waaronder de Stichting Menno van Coehoorn), onderging slechts een geringe wijziging: ir. P. J. van Herwerden (Natuurmonumenten) werd vervangen door ir. E. P. L. Hessels. Voor het overige zij, ook voor de diverse commissies, verwezen naar het NCM-jaarboek.

Het aantal aangesloten organisaties bedraagt thans 320. Het adres van de NCM blijft: Sint-Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, tel. 020-277706.

Het tot stand komen van de nieuwe *Monumentenwet* heeft de laatste jaren veel aandacht van de NCM gevraagd, in tijd, in woord en geschrift. Het wetsvoorstel heeft alle procedures doorlopen; de wet is per 1 januari 1989 van kracht geworden. Niet alle NCM-voorstellen zijn overgenomen, maar de discussie is nu vooralsnog gesloten. Alle aandacht wat de wet- en regelgeving betreft, richt zich nu op de in procedure gebrachte, op de nieuwe wet gebaseerde, ontwerp-Algemene Maatregelen van Bestuur (AMVB) betreffende de Rijkssubsidieregeling Restauratie Monumenten (RRM) en de Rijkssubsidieregeling Onderhoud Monumenten (ROM). Beide bestaande regelingen waren van voorlopige aard.

De onder auspiciën van de NCM georganiseerde instructiedagen *Gemeentelijke Monumentenzorg in de praktijk* worden voortgezet. Het evaluatieverslag 1988 leverde een in het algemeen positief beeld op. Wegens de grote belangstelling wordt de cursus voortgezet. Onze correspondenten kunnen via ons secretariaat inschrijven.

Het nu in alle provincies op gang gekomen *Monumenten-Inventarisatie-Project* (MIP), betrekking hebbend op de na 1850 tot stand gekomen objecten, verloopt volgens de plannen. Onze correspondenten worden er via onze Monumenten Advies Commissie (MAC) in betrokken.

De *Nationale Monumentenstudiedag*, die op 9 juni 1988 plaatsvond, stond geheel in het teken van 'Voorlichting en marketing in de monumentenzorg'. Een verslag van een op dit gebied gehouden wetenschappelijk onderzoek is bij de NCM verkrijgbaar en in onze bibliotheek beschikbaar.

De tweede *Open Monumentendag*, gehouden op 17 september 1988, trok meer bezoekers dan die in 1987: in 400 gemeenten waren 3000 monumenten opgesteld, welke ongeveer 500.000 bezoekers trokken. Ook vele voormalige verdedigingswerken waren toegankelijk. Op de voor het eerst opengestelde Wierickerschans telden onze medewerkers duizenden belangstellenden.

Het *NCM-Monumentenjaarboek* 1988 geeft zoals gebruikelijk uitgebreide, voor de particuliere organisaties relevante, gegevens op het gebied van de monumentenbescherming.

TOER-IN NOORD-HOLLAND

door ing. P. L. Mulder e.a.

De Toer-in is een – sinds 1986 – jaarlijks terugkerende toeristische manifestatie. In 1988 stond de Toer-in geheel in het teken van de forten en vestingen in Noord-Holland. Er waren negen tentoonstellingen en vele evenementen georganiseerd, verspreid over de provincie. Bij een aantal daarvan was onze Stichting vertegenwoordigd.

De openingsmanifestatie van de Toer-in 1988 vond plaats op donderdag 23 juni in het Teylers Museum te Haarlem. Omstreeks 9.30 uur ontving de voorzitter van de werkgroep Toer-in, de heer *G. W. in 't Hout*, de vele genodigden, onder wie de Commissaris der Koningin in Noord-Holland, *drs. R. de Wit*, functionarissen van provinciale en gemeentelijke diensten en vertegenwoordigers van culturele en toeristische organisaties.

Na een welkomstwoord van de directeur van het museum, de heer *E. Ebbing*, en de openingstoespraak van de heer *F. Tielrooy*, lid van het College van Gedeputeerde Staten, maakte het gezelschap een rondgang door het museum. Vervolgens begaf men zich naar de Vishal aan de Grote Markt, waar een overzichtstentoonstelling, met de titel *Langs forten en vestingwerken*, was ingericht. Aan de hand van prenten, schilderijen, tekeningen, foto's en een film werd de ontwikkeling van de vestingbouw in Noord-Holland in beeld gebracht.

Omstreeks 12.00 uur ging het gezelschap met bussen naar Beverwijk, vanwaar het met een salonboot naar IJmuiden voer.

Omstreeks 14.30 uur werd de boot verwacht op het Fort-eiland, in de havenmond, waar – volgens het programma – de theatrale opening van het 'onbevoonde eiland' zou plaatsvinden. Wat hiermee bedoeld was, werd reeds bij de nadering van het eiland duidelijk. Een theatergroep had hier op een strekdam een *tableau vivant* gevormd, dat al van verre de aandacht trok. De heer *D. G. van den Noort*, burgemeester van Velsen, en *ir. T. J. Houweling*, hoofd van de afdeling Nieuwe Werken van Rijkswaterstaat in Noord-Holland, heetten de opvarenden welkom op het eiland. De theatergroep voerde vervolgens een spel op van een wat exotisch karakter, kennelijk geïnspireerd op het ruige eiland met zijn onderaardse ruimten en betonnen restanten van bunkers.

Na de voorstelling daalden de bezoekers via de schacht van de voormalige geschutskoepel af in het onderaardse fort, waarvan een klein gedeelte toegankelijk en begaanbaar was gemaakt. Daar beneden brachten andere artiesten een primitief blaasconcert ten gehore.

In een aantal ruimten had Rijkswaterstaat – beheerder van het fort – een tentoonstelling ingericht van de havenaccommodaties en de plannen daarmee voor de toekomst. Hoewel het beperkt toegankelijk gemaakte terrein en de enkele schaars verlichte ruimten van de ruïne slechts een vage indruk konden ge-

ven van wat dit fortgebouw ooit is geweest, en er ook geen voorlichting over de geschiedenis ervan werd gegeven, zal, dunkt ons, de nieuwsgierigheid naar dit soort bouwwerken toch zijn gewekt, waardoor verdere bezoeken aan en verkenningen van vestingwerken elders zullen worden gestimuleerd. En dat is tenslotte de bedoeling.

Gaarne complimenteren wij de werkgroep Toer-in Noord-Holland met deze goed georganiseerde en interessante openingsmanifestatie.

Toer-in Hoofddorp

De Toer-in tentoonstelling Hoofddorp werd gehouden van 7 juli tot en met 28 augustus in het Raadhuis, onder de naam *Forten en vestingwerken in Haarlemmermeer*. Te zien waren een keur van grote kleurenfoto's van de verdedigingswerken van de voormalige Stelling van Amsterdam, alsmede door de Genie beschikbaar gestelde originele plans en bestektekeningen.

De kleurenfoto's zijn deels gemaakt door leden van de fotoclub *Objectief*, die de werken met kunstzinnig oog heeft gezien, en deels door de heer *R. Olsen* van de Welzijnsdienst Haarlemmermeer, die de zakelijke en technische kant duidelijk belichtte en voorts voor bondige bijschriften had gezorgd. Deze tentoonstelling werd gecombineerd met een video-klankbeeld.

Toer-in Texel

De tentoonstelling in het raadhuis van Den Burg werd op 24 juni door wethouder *R. A. Zegers* geopend. Naast werk van lokale kunstenaars werden maquettes van Duitse bunkers getoond, vervaardigd door de heer *B. van Leersum*, die daarvoor van de Culturele Raad van Noord-Holland een eervolle vermelding ontving. Bij de opening werd het woord gevoerd door onze correspondent op Texel, de heer *G. Gerrits*.

Overige plaatsen

Verder waren er tentoonstellingen in de volgende plaatsen: Den Helder, in het Marinemuseum (de Franse Tijd); Naarden, in het Vestingmuseum (over Krayenhoff); Purmerend, in het Purmerends Museum (de Stelling van Amsterdam); Velsen, in het Koetshuis Beeckestijn (Atlantikwall); Hoorn, in het Westfries Museum ('Zout en slaven', onder meer over forten in West-Indië); Enkhuizen, in het Zuiderzeemuseum (cartografie van de voc).

OPENING NAPOLEONROUTE TE DEN HELDER

De Napoleonroute bestaat uit zeven te voet af te leggen trajecten van 4,5 tot 12,5 km langs delen van de voormalige verdedigingswerken van Den Helder. Nu wordt voornamelijk nog aandacht gegeven aan het fort Dirks Admiraal. De naam van Napoleon is aan dit project verbonden omdat hij Den Helder heeft laten uitbouwen tot een sterk verdedigde marinebasis.

Bij de opening van de Napoleonroute op 30 juli hield onze correspondent de heer *G. Gerrits* een toespraak, waarin hij pleitte voor restauratie van het kustfort Kijkduin, dat in de route is opgenomen.

Doelend op de openstelling van de route zei Gerrits: 'De gemeente is op de goede weg, maar helaas is er nog te weinig belangstelling voor Kijkduin.' Restauratie van dit 177 jaar oude fort, zowel als van latere karakteristieke werken, achtte hij – vooral voor de jongeren – van belang voor de kennis van de historie.

Inmiddels is de Stichting Stelling van Den Helder in oprichting met als doel het behoud van Kijkduin.

DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE HEIDE MAATSCHAPPIJ HONDERD JAAR

door H. A. Treu

De viering van dit jubileum vond plaats op zaterdag 10 september 1988 in Musis Sacrum te Arnhem en was groots van opzet.

Zoals bekend had ons bestuur besloten de Koninklijke Nederlandse Heide Maatschappij (KNHM) als onderscheiding de Menno van Coehoornpenning toe te kennen, hetgeen tijdens de feestelijke bijeenkomst door de overhandiging van de penning met oorkonde door onze voorzitter aan de voorzitter van de KNHM, *prof. dr. C. J. Rijnvos*, zijn beslag kreeg.

De redenen voor het toekennen der onderscheiding mogen blijken uit de oorkonde, die als volgt is gesteld:

*Het Dagelijks Bestuur van de Stichting Menno van Coehoorn,
overwegende*

*dat de Vereniging Koninklijke Nederlandse Heide Maatschappij te Arnhem
op 5 januari 1988 honderd jaar heeft bestaan,
overwegende voorts*

*dat zij sedert 1932, zijnde het jaar van oprichting van de Stichting Menno
van Coehoorn, met deze in nauw en vruchtbaar overleg, een groot aantal
restaurantwerken op vestingbouwkundig gebied heeft uitgevoerd en aldus
belangrijke daadwerkelijke steun heeft geleverd aan de doelstellingen van de
Stichting Menno van Coehoorn, omvattende de instandhouding te bevorderen
van historische verdedigingswerken als voormalige vestingen, forten,
schansen, liniën enz.*

*heeft in zijn vergadering van woensdag 10 augustus 1988 besloten aan de jubilerende
Vereniging Koninklijke Nederlandse Heide Maatschappij als ereblijk toe
te kennen*

DE MENNO VAN COEHOORNPENNING

*en deze op 10 september 1988 tijdens het eeuwfeest dezer vereniging aan haar
bestuur aan te bieden.*

*De secretaris,
H. A. Treu*

*De voorzitter,
J. Sneep*

Te 's-Gravenhage, 10 augustus 1988

Wat de historie van de KNHM betreft, leert een blik in de annalen ons dat op 5 januari 1888 tot de oprichting werd besloten. Ook te Arnhem.

De taak van de nieuwe maatschappij zou '... niet zijn het zelf ontginnen doch door het geven van adviezen en het verstrekken van alle mogelijke inlichtingen en het uitvoeren van ontginningen voor rekening der grondeigenaren, het in cultuur brengen van woeste gronden trachten te bevorderen'. Als grondslag daarvoor werd aangenomen de wijze waarop de in Denemarken en Holstein (dertig jaar eerder opgerichte) maatschappijen werkten.

Wie verder de moeite neemt onze eigen jaarverslagen sedert 1932 door te bladeren, kan vaststellen dat reeds in het eerste jaar van ons bestaan het contact met de NHM werd gelegd, en wel in het bijzonder met betrekking tot Willemstad, waarvan onze Stichting de wallen in erfpacht had verkregen voor een termijn van dertig jaar. De NHM maakte plannen, begrotingen, voerde werken uit, had het toezicht op de werkverschaffing van die dagen, betaalde lonen uit en dergelijke. Uitvoering werd gegeven aan het uitbaggeren en schoonmaken van de zeer vervuilde grachten, het rietsnijden langs de singels, het onder talud brengen van wallen, het aanleggen van wandelpaden met banken en trapjes en beplantingen.

Men zal kunnen vaststellen dat er gedurende de eerste veertig à vijftig jaren van ons bestaan nauwelijks een jaarverslag is aan te wijzen waarin de NHM niet wordt genoemd, en dan vinden we behalve Willemstad verder als objecten onder meer Doesburg met de Hoge en Lage Liniën, Groenlo, Retranchement, Mookerschans, Oude Schans op Texel, Geertruidenberg, waar vestingwerken worden hersteld en een bastion wordt beplant, Weesp, waar de NHM opdracht krijgt voor beplanting van wallen en het aanleggen van een openluchttheater, Sluis, voor het uitgraven van de vestinggracht en herstel van wallen. In Dokkum werd een grote opdracht tot reconstructie van wallen en dwingers alsook beplanting uitgevoerd, die in 1976 was voltooid. Verder vindt men Veere, Klundert, Steenbergen, IJzendijke en Woudrichem vermeld, soms voor het maken van ontwerpen en begrotingen, soms voor uitvoering van werken.

Tot de meer recente objecten behoren Leerdam, Nieuweschans en Sloten, in welke laatste vestingstad bestrating wordt aangelegd, grachten worden uitgebaggerd en groenvoorziening wordt verzorgd.

De nauwe samenwerking tussen de Nederlandse Heide Maatschappij en onze Stichting heeft ertoe geleid, dat in 1952 de NHM, die zich sedert haar 75-jarig jubileum *koninklijk* mag noemen, een vertegenwoordiger in ons hoofdbestuur heeft.

STICHTING HET NEDERLANDS VESTINGMUSEUM

door J. Sneep

Na een periode van uitvoerig beraad binnen de Stichting Vrienden van de Vesting Naarden, met het gemeentebestuur van Naarden en met verscheidene andere instanties kon een belangrijke stap gezet worden op de weg naar een nationaal vestingmuseum.

Op 6 januari 1989 werd de *Stichting Het Nederlands Vestingmuseum* opgericht. De doelstellingen zijn:

- het wekken van belangstelling voor de geschiedenis van de Nederlandse vestingbouwkunde, het functioneren van vestingen en andere duurzame verdedigingswerken, alsmede het leven en werken daarin;
- de bevordering van de instandhouding van de voormalige vesting Naarden met alle daartoe behorende gebouwen, muren, terreinen, aardwerken, wateren, waterbouwkundige en andere kunstwerken als cultuurhistorisch monument, en voorts al hetgeen met één en ander rechtstreeks of zijdelings verband houdt of daartoe bevorderlijk kan zijn, alles in de ruimste zin des woords.

Het bestuur van deze nieuwe stichting wordt gevormd door het bestuur van de voormalige Stichting Vrienden van de Vesting Naarden. Tot directeur werd m.i.v. 1 oktober 1988 benoemd de heer *G. J. M. M. Groenewoud*.

Over het lange-termijnplan (i.c. de ontwikkeling tot een nationaal museum) werd overleg gepleegd met onder meer het gemeentebestuur; criteria voor de vestiging der onderdelen werden opgesteld en in aanmerking komende locaties bezocht. Een programma van eisen wordt opgezet. Het herinrichtingsplan (van het bestaande museum) is in uitvoering.

Gedurende de zomer werd een tentoonstelling over luitenant-generaal *C. R. T. Krayenhoff* gehouden, opgezet door *R. van der Heijden* en *P. Saal* van de Culturele Raad Noord-Holland. In het najaar gevolgd door de tentoonstelling *De forten rond Naarden*, voornamelijk opgezet door onze correspondent *C. G. Scheltema*.

Het Vestingmuseum ontving in 1988 46.964 bezoekers. Het adres van het Vestingmuseum is: Westwalstraat 6, 1411 BP Naarden, telefoon 02159-45459.

TEVENS IS OP 6 januari 1989 opgericht de *Stichting Vrienden van het Nederlands Vestingmuseum*. Het bestuur van deze stichting wordt gevormd door een door de begunstigers gekozen voorzitter, tevens lid van het bestuur van de Stichting Het Nederlands Vestingmuseum, en door vier leden, die benoemd worden door en lid zijn van het bestuur van de Stichting Het Nederlands Vestingmuseum.

Overhandiging te Middenbeemster van de Coehoornmortier aan dr. Kiel door de Stichtingsvoorzitter. Foto H. A. Treu.

Fort aan de Sint-Aagtendijk, de frontcaponnière, zuidzijde. Foto S. H. Poppema.

ZOMEREXCURSIE NAAR DE STELLING VAN AMSTERDAM

Coehoornmortier voor dr. M. Kiel

door H. C. Tesink

De Stelling van Amsterdam was in 1988 het doel van de jaarlijkse excursie van onze Stichting. De belangstelling onder de begunstigers was weer zo groot dat de excursie tweemaal moest worden gemaakt en wel op zaterdag 11 juni en vervolgens op zaterdag 3 september, waarbij de forten aan de Sint Aagtendijk bij Spijkerboor en benoorden Purmerend werden bezocht. Over de forten waaraan werd voorbijgereden werd in de autobussen enige informatie verschaft. Vertrekpunt was het station van de NS te Beverwijk.

Sint-Aagtendijk

Het eerste doel was het Fort aan de Sint-Aagtendijk, het enige werk van de Stelling van Amsterdam met een in beton uitgevoerde frontcaponnière, nodig geacht omdat de inundatie vóór het fort door de nabijheid van de geestgronden achter de duinen uitzonderlijk smal was. De deelnemers mochten het fortterrein betreden en de structuur uit alle hoeken bekijken, maar het interieur was niet toegankelijk. Van het dak af had men echter een heel verhelderend uitzicht op dit fort uit de eerste bouwfase van deze forten in de Stelling van Amsterdam. Dat betekende onder andere dat de twee hefkoepels met een 5,7 cm kanon aan de beide uiteinden van het fort alleen via de open lucht konden worden bereikt. De verleden tijd wordt hier bewust gebruikt, want dit fort onderging tijdens de Duitse bezetting het lot van alle andere forten van deze eens uiterst moderne stelling: het werd beroofd van zijn hefkoepels.

De genieloods aan de Geniedijk achter het fort ziet er goed onderhouden uit, maar schijnt door plannen tot aanleg van een weg in gevaar te komen.

Bij het Fort bij Veldhuis verlieten de bussen met begunstigers de Geniedijk en reden voorts over de Communicatieweg naar Assum. Daarna ging het langs het rijk beboste Fort aan den Ham en het van de weg goed zichtbare Fort bij Marken Binnen naar Middenbeemster.

Middenbeemster

In het Heerenhuis daar werden op 11 juni drie lezingen met diaprojectie gehouden door achtereenvolgens *dr. M. Kiel*, bijzonder medewerker van onze Stichting, over de functie van de Stelling van Amsterdam in de landsverdediging, *drs. H. P. G. de Boer* van Monumentenzorg in de provincie Noord-Holland over de Stelling van Amsterdam in de Noordhollandse monumentenzorg en de heer *J. J. Peskens*, landschapsarchitect van de provincie, over de forten als verrassingen in het landschap.

*De heer drs. H. P. G. de Boer spreekt in Middenbeemster over de Stelling van Amsterdam als object van monumentenzorg van Noord-Holland.
Foto H. A. Treu.*

Eveneens op 11 juni heeft onze voorzitter, *J. Sneep*, de toen reeds te Bonn woonachtige heer *Kiel* de Coehoornmortier uitgereikt, hem door het DB toegerekend als blijk van waardering voor zijn vele verdiensten voor de Stichting. Bij die korte plechtigheid bij de overhandiging van de Coehoornmortier wees de voorzitter op het vele belangrijke werk dat *dr. Kiel* had gedaan in de Stelling van Amsterdam en vooral ook in de Stelling van Kornwerderzand in het belang van de verwerkelijking van de doelstellingen van onze Stichting.

Spijkerboor

Het weer was op die dag een beetje onbestendig – er viel zelfs even wat lichte regen – maar dat heeft niet verhinderd dat het gezelschap in de open lucht de lunch heeft kunnen gebruiken op het Fort bij Spijkerboor. Er waren witte tafels en stoelen geplaatst tussen de muur van de bomvrije kazerne, met een centrale kazemat, en de keelgracht. Het interieur van de bomvrije kazerne en het voorgebouw, met de draaikoepel met twee 10,5 cm stukken nog op hun plaats, werd uitvoerig bekeken, tot en met de koepel. Het bovenvlak en het terreplein waren helaas niet toegankelijk, waardoor de bezoekers geen blik hebben kunnen werpen op het indrukwekkende exterieur van de grote pantserkoepel met zijn twee vuurmonden. Ook misten zij de aanblik van de waarnemingskoepels, een indruk van de loop van de poternes tussen de bomvrije kazerne en de hefkoepels en de mitrailleurblokken in de infanterieborstwering aan de voorzijde van het fort. Die poternes en mitrailleurblokken behoren tot de standaarduitvoering uit de tweede bouwfase (1907-14).

Purmerend

Dat gemis werd echter ruimschoots goedge maakt door het bezoek aan het Fort benoorden Purmerend, ook van het nieuwere type. Onderweg kregen de excursiegangers nog de gelegenheid in het voorbijrijden een blik te werpen op de forten aan de Jesperweg en aan de Middenweg. De ontvangst op het Fort benoorden Purmerend, het 'wijnfort' van Bart, was hartelijk. De wijnhandelaar die het fort als bedrijfsruimte gebruikt, heeft van de brede centrale poterne in de kazerne zijn proeflokaal gemaakt en van andere vertrekken opslagruimten. Dat was ook het geval in de linkerkeelkazemat waar tussen de dozen met flessen door nog de pantserplaten voor de schietgaten te zien waren. Aan de buitenzijde van die uitbouw waren de schietgaten dichtgemetseld.

Interessant op dit fort is, dat de kleine poterne in het verlengde van de brede centrale poterne naar de vroegere uitgang bij het middelste mitrailleurblok nog intact is. De poternes van de bomvrije kazerne naar de voormalige koepels waren niet toegankelijk, maar hun verloop was van buitenaf goed zichtbaar. Op het terreplein voor de aanaarding van de kazerne zijn nog de lage wallen te zien die de infanteristen dekking moesten bieden tussen de uitgangen links en rechts van de centrale poterne naar het front van het werk. De cisterne is veranderd in een kelder, waardoor ook die ruimte toegankelijk was.

Ten slotte ging het gezelschap terug naar het station van Beverwijk, met nog een blik uit de rijdende bus op het Fort bij Zuidwijkermeer en niet zover langs het grotendeels gesloopte Fort bij Velsen, eens voorzien van drie draaikoepels met elk een 15 cm-stuk.

De lunch op het Fort bij Spijkerboor. Foto H. A. Treu.

*Fort bij Pannerden. Droge gracht met caponnière. Op het bovenvlak de hoofdbatterij.
Foto S. H. Poppema.*

DE NAJAARSCORRESPONDENTENDAG 1988

rond de plaats waar de Waal zich afsplitst van de Rijn

door mr. S. H. Poppema

De toenemende belangstelling voor historische verdedigingswerken en de daaruitvloeiende activiteiten beheersten op zaterdag 1 oktober te Emmerik de bijeenkomst van de correspondenten en de andere medewerkers van onze Stichting op de Najaarscorrespondentendag 1988.

De voormalige Rijnvesting in Duitsland was als vergaderplaats gekozen met het oog op de ligging van werken die werden bezocht, het Fort bij Pannerden en de Schenkenschans, beide aangelegd als sterkte voor de beheersing van de plaats waar de Waal zich afsplitst van de Rijn. Het van 1869 tot 1871 gebouwde Fort bij Pannerden was echter door menselijk ingrijpen in de zeventiende eeuw wel vijf kilometer verder naar het westen aangelegd dan de Schenkenschans in 1586.

De voorzitter van het Stichtingsbestuur, *J. Sneep*, heeft zich in zijn welkomstwoord te Emmerik in het bijzonder gericht tot de erevoorzitter *W. F. K. Engelbrecht*, en tot *ir. W. H. van Oordt* en *J. C. Spek*, eerstgenoemde als nieuw lid van het hoofdbestuur en de ander als nieuwe medewerker van de Technische Commissie.

De voorzitter onderstreepte nog eens het doel van de correspondentiedagen: versteviging van de banden tussen de correspondenten en de andere medewerkers, uitwisseling van ervaringen en discussie over ontwikkelingen bij het behoud van voormalige verdedigingswerken en over activiteiten van onze Stichting daarbij.

Vervolgens gaf hij een overzicht van conferenties, manifestaties en excursies op initiatief van elders, maar waarbij onze Stichting in belangrijke mate medewerking verleende. In het kader van de Open Monumentendag noemde de voorzitter in het bijzonder de medewerking die *C. F. de Meyere* (Monumentenadviescommissie, tevens correspondent) en *P. Th. Petit* (bijzondere medewerker) hebben gegeven bij de openstelling van de Wierickerschans.

Voorts werd daarbij aandacht besteed aan het samenstellen van documentaties, waarbij werd meegedeeld dat die van de arsenalen is voltooid. De voorzitter had woorden van lof voor *mr. P. J. van der Mark* (Dagelijks Bestuur, Monumentenadviescommissie), *J. de Zee* (Tactische Commissie, tevens correspondent) en anderen voor het werk dat zij met die documentatie – twee fraaie banden – hebben gedaan.

De voorzitter van de Tactische Commissie, *P. C. van Kerkum*, heeft verslag uitgebracht van het werk van de commissie, die thans vijf jaar bestaat. Eén aspect van de TAC-activiteiten werd uiteengezet door *J. Vuyk*, die helaas een week later zou overlijden.

Fort bij Pannerden. Een stekelvarken in het voorveld van het fort. Op het fort de hoofdbatterij met links en rechts de nevenbatterijen. Foto S.H. Poppema

De voorzitter van de Stichting heeft in de bijeenkomst te Emmerik *mr. M. G. L. van Schouwenburg* (Monumentenadviescommissie) en *ing. J. Agema* (correspondent) dank gezegd voor de verkenning van de excursie, respectievelijk voor de verdere voorbereiding en de leiding ervan.

Het programma was uitstekend verzorgd, vanaf het vertrek per bus vanaf het station te Arnhem in het midden van de ochtend tot aan de terugkeer daar vrij laat in de middag.

Op weg naar het eerste doel, het Fort bij Pannerden, kregen de deelnemers de gelegenheid een blik te werpen op de resterende helft van het Fort bij Westervoort, terwijl zij over de weg reden waarvan de aanleg het einde van de andere helft van dat werk had betekend.

Aan het Fort bij Pannerden heeft men veel meer aandacht besteed, zij het dan uitsluitend van buitenaf, vanaf de contrescarp. Het polygonale fort, een onregelmatige vijfhoek met op drie hoeken een enkele en op één hoek een dubbele caponnière, is thans moeilijk toegankelijk. De brug is verdwenen en de enig praktische manier om binnen te komen, is een klim met een ladder vanuit de droge gracht langs de gereveteerde escarp en verder langs de talud daarboven. Van die mogelijkheid was deze keer, anders dan bij de door de heer Agema geleide excursie op 1 juli 1986, afgezien. De wandeling over de contrescarp gaf de bezoekers toch een duidelijk beeld van de imposante structuur: de

diepe gracht, de grote caponnières en op het bovenvlak de hoofdbatterij en twee nevenbatterijen onder beton en pantser.

In de courtine bleken de dichtgemetselde schietgaten van mortierkazematten nog duidelijk herkenbaar. Die kazematten hebben maar korte tijd bestaan, van ongeveer 1890 tot 1900. Kort nadat ze waren aangebracht in het in 1871 voltooide werk, realiseerde men zich dat die grote schietgaten – toen karakteristiek voor mortierkazematten – bij een aanval uiterst kwetsbaar waren. Op en voor het glacis staan zeven stekelvarkens die er toe bijdragen dat het werk ook nu nog een indruk van kracht maakt.

In de bus gaf de heer *Agema* een uiteenzetting over de geschiedenis van het fort, zowel over de bouw en de verbouwingen als over de rol van het werk bij de Duitse inval in mei 1940.

Na de vergadering te Emmerik heeft het gezelschap nog een bezoek gebracht aan de Schenkenschans, een veel omstreden werk in de Tachtigjarige Oorlog. Dit werk bleef als sterkte gehandhaafd totdat in het begin van de achttiende eeuw het Pannerdensch Kanaal werd gegraven, waarmee de splitsing van Rijn- en Waalwater vijf kilometer naar het westen werd verplaatst. In 1672 werd voor het laatst om het werk gestreden: na een kort beleg viel het in Franse handen.

Van het vroegere onregelmatig gebastioneerde werk bleken enkele walgedeelten in goede staat aanwezig te zijn. Zij maken nu deel uit van de verdediging van het binnen het tracé gelegen dorpje Schenkenschans tegen het water van de Rijn, dat soms zo hoog staat dat het vreedzame dorpje – eivol met kleine huisjes binnen het oude schanstracé – geheel is geïsoleerd. Waar de wallen zijn verdwenen, is nu als verdediging tegen het rivierwater een zware muur met opvulbare coupures.

Het was een zeer instructieve dag, opgevrolijkt door het best denkbare weer in dat seizoen.

Iets meer over het Fort bij Pannerden en de Schenkenschans vindt men – het DB-lid *ing. A. J. Tempelman* verwees er al naar in het als altijd uitbundig en toch relevant geïllustreerde programma van de correspondentendag – in het Jaarboek 1986/87: het Fort bij Pannerden op de bladzijden 121-125 en de Schenkenschans op de bladzijden 108-110. Het zijn verslagen van de heer *Agema* over de al genoemde excursie op 1 juli 1986 en over een tentoonstelling over de Schenkenschans van 4 mei tot 15 juni 1986 te Kleef.

NIEUWS VAN HET 47E PANTSERINFANTERIEBATALJON EN HET REGIMENT MENNO VAN COEHOORN

Op 28 mei 1988 heeft het Regiment Infanterie Menno van Coehoorn te Havelte een *regimentsdag* gehouden, omdat 175 jaar eerder het eerste regiment waarvan het Regiment Menno van Coehoorn de traditie voortzet, was opgericht. Deze dag was een reünie voor alle personeel dat gediend heeft bij het 3e, 4e, 14e, 27e, 28e, 38e en 39e Regiment Infanterie en het Regiment Mortieren, dan wel bij het huidige Regiment Menno van Coehoorn. Het hedendaags materieel van het 47e Painfbat kon worden bekeken, zowel statisch als in de vorm van demonstraties. Hiervoor bestond grote belangstelling.

Op 3 november 1988 stond het 47e Painfbat en het Regiment Menno van Coehoorn in carré opgesteld ter gelegenheid van de commando-overdracht van luitenant-kolonel *G. J. M. Bastiaans* aan luitenant-kolonel *G. C. W. Soetermeer*. Na het officiële gedeelte volgde een receptie, waar velen de nieuwe en de scheidende commandant de hand drukten. Namens onze Stichting werd een stichtingsdas en een Briellepenning overhandigd.

Op 18 november 1988 werd het jaarlijkse *regimentsdiner* gehouden. Vele oud-commandanten waren aanwezig, alsmede een vertegenwoordiger van het voormalige 3e RI, waarvan het Regiment de traditie voortzet. Onze Stichting was door ondergetekende vertegenwoordigd.

Tevens in 1988 hadden enthousiaste soldaten van het verkenningspeloton van het 47e Painfbat onder leiding van sergeant-majoor *J. Jansen* de omgeving van de *kazematten bij Mill* ontdaan van vuil en onkruid. Soldaten van het geneeskundig peloton hebben een week lang gewerkt aan de locatie waar op 10 mei 1940 een Duitse pantserrein tot kantelen werd gebracht. De soldaten herlegden enkele tientallen meters spoorlijn als eerste aanzet om deze plek te maken tot monument ter herinnering aan de gebeurtenissen in mei 1940 (zie ook p. 153 van dit Jaarboek).

Ing. A. J. Tempelman

CONCEPT-BEHEERSPLAN VOOR DE HOGE FRONTEN TE MAASTRICHT

door drs. A. Littel

In oktober 1988 ontving onze Stichting delen van dit concept-beheersplan voor commentaar. Het plan is opgesteld door de Directie Natuur, Milieu en Fauna-beheer (NMF) van het Ministerie van Landbouw en Visserij. Wie het gebied gaat beheren, staat echter nog niet vast. Met de gemeente Maastricht wordt hierover onderhandeld, waarbij onder meer de aantallen bij excursies toe te laten bezoekers een punt van discussie vormen.

Ik geef hier kort enkele indrukken van het plan weer. Over het definitieve beheersplan zal ik u graag in een volgend Jaarboek inlichten. Het plan bevat inrichtings- en beheersvoorstellen die zijn afgeleid van randvoorwaarden. Deze zijn geformuleerd voor de drie functies van de Hoge Fronten: het natuurbehoud, het behoud van cultuurhistorische waarden, en de recreatie. Het valt op dat de randvoorwaarden vanuit het natuurbehoud het meest streng zijn en dat zij daardoor in feite de basis vormen voor de voorstellen om de inrichting en het beheer van het gebied aan te passen. Dit maakt een onevenwichtige indruk, waarbij naar mijn mening het belang van de cultuurhistorie onvoldoende recht wordt gedaan.

Vanuit de cultuurhistorie stelt NMF als randvoorwaarden:

- alleen belangrijke schade aan muren mag worden gerepareerd;
- bomen op de wallen moeten worden verwijderd evenals opslag van boomsoorten bovenaan en op de muren;
- de toegang tot grachten en onderaardse gangen moet worden beperkt.

De laatste twee randvoorwaarden kunnen op zich instemming van onze Stichting krijgen; bovendien gaan de hieruit voortvloeiende maatregelen hand in hand met de maatregelen ter bescherming of verbetering van de biotoop van de muurhagedis en van de bijzondere muurvegetatie.

Of het aangeduide onderhoud op de lange termijn toereikend is voor de instandhouding van de muren, wallen en onderaardse gangen, wordt niet aanneemelijk gemaakt en wordt dan ook door mij betwijfeld. Het betreft gelukkig geen onomkeerbare beheerskeuzen (zoals ingrijpende restauratie in feite wel is), zodat de ontwikkeling enige jaren zou kunnen worden aangezien.

De voorstellen voor het natuurbeheer zijn, zoals al gesuggereerd, vrij ingrijpend. Zij houden onder meer in:

- het optimaal inrichten en beheren van walmuren, inclusief een strook grond van enkele meters aan de voet ervan (in de gracht) en aan de bovenzijde (op de wal) ten behoeve van de muurhagedis (zie over dit dier mijn artikelen in vroegere Jaarboeken);

- het afsluiten van een aantal wallen voor het publiek en het daarop weiden van schapen om een soortenrijker en bloemrijker vegetatie te krijgen;
- het creëren van rustgebieden in enkele grachten (voor de bastions Saksen en Dumoulin) ten behoeve van muurhagedissen, door volledige afsluiting voor het publiek;
- het beperken van het aantal toegangen tot het gebied, ter vermindering van vooral vandalisme.

Ik wil in dit stadium van de planvorming concluderen, dat de voorstellen tot vermindering en betere geleiding van het recreatieve gebruik van het gebied zeker ook van groot belang zijn voor het beschermen van de bijzondere cultuurhistorische waarden. Veel zorg zal evenwel moeten worden besteed aan publieksvoorlichting (vooral onder de bewoners in de omgeving) teneinde voldoende acceptatie voor het beheer te bereiken. Er zal nog moeten worden bezien of een goede afstemming wordt verkregen van het beheer van de natuurwaarden op dat van de cultuurhistorische waarden. Daartoe is over enkele jaren een evaluatie nodig. Die zal stellig plaatsvinden, omdat ook de effecten van de schapenbeweiding zullen moeten worden geëvalueerd.

NOTA VLEERMUISBESCHERMING VERSCHENEN

door drs. A. Littel

In april 1988 publiceerde het Ministerie van Landbouw en Visserij (Directie Natuur, Milieu en Faunabeheer) de nota Vleermuisbescherming. Deze nota kan worden gezien als een logische stap in de ontwikkeling van het zgn. soortenbeleid. Al rond de eeuwwisseling waren vleermuizen in Nederland wettelijk beschermd vanwege hun vermoede bijdrage aan de bestrijding van schadelijke insecten. Na vervolgens een halve eeuw lang onbeschermd te zijn geweest, werden alle soorten vleermuizen in 1973 opnieuw wettelijk beschermd, maar nu omdat hun aantallen onrustbarend waren geslonken; enkele soorten worden zelfs al geruime tijd niet meer in Nederland waargenomen.

De belangrijkste oorzaken voor de achteruitgang van vleermuizen zijn het opruimen of juist het restaureren van oude bouwwerken die een functie hebben als vleermuiszomerverblijf of overwinteringsverblijf. Bij restauratie is het niet zozeer de verminderde luchtvochtigheid als wel het gebruik van houtconserveermiddelen dat deze bouwwerken onleefbaar voor vleermuizen maakt.

Foto R. E. Stebbings.

Voorts moet worden vastgesteld dat de ingebruikneming van steeds meer mergelgroeven in Limburg voor de champignoncultuur nadelig was voor de daar verblijvende vleermuizen.

Na de wettelijke bescherming volgde een tiental jaren van voorlichtingscampagnes, primair bedoeld om het traditioneel ongunstige beeld van vleermuizen bij het grote publiek te verbeteren. Nu volgt als laatste fase de nota Vleermuisbescherming, bedoeld om uiteen te zetten welk beleid de rijksoverheid ten aanzien van vleermuizen wil voeren. Overigens bevat de nota ook een kort overzicht van de stand van zaken bij het onderzoek aan, de voorlichting over en de bescherming van vleermuizen. Met dit vleermuisbeleid zal iedereen die bomvrije gebouwen op vestingwerken of bunkercomplexen bestudeert of beheert, te maken krijgen. Daarom zal ik hier selectief en kort aanduiden welk beleid men wil voeren:

- het inventariseren van ijskelders, forten en bunkers en het bevorderen van voor de overwintering van vleermuizen gunstige maatregelen in deze objecten;
- bespoediging van het beheer van daarvoor geschikte forten door natuurbeschermingsorganisaties;
- het voorlichten van architecten over vleermuisvriendelijke restauratietechnieken;
- het zo mogelijk wettelijk verbieden van voor vleermuizen dodelijke houtconserveringsmiddelen;
- het inventariseren van holle bomen waarin vleermuizen wonen of overwinteren; het beter beschermen van zulke bomen;
- het aanpassen van de Natuurbeschermingswet, zodat ook afzonderlijke, gebouwde objecten, mergelgroeven en bomen de status van natuurreservaat kunnen krijgen;
- het op peil houden van voorlichting en wetenschappelijk onderzoek.

De nota Vleermuisbescherming is nog verkrijgbaar bij het Ministerie van Landbouw en Visserij (Directie Natuur, Milieu en Faunabeheer), postbus 20401, 2500 EK 's-Gravenhage, tel. 070-792588 (792920).

BRABANTSE MONUMENTENSTUDIEDAG 1988

Op 30 november 1988 heeft de *Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg* in het Provinciehuis te 's-Hertogenbosch voor de vierde keer een monumentenstudiedag georganiseerd. Het thema was de nieuwe Monumentenwet.

Drie inleiders behandelden de rijkstaken, de provinciale taken en de gemeentelijke taken op het gebied van de monumentenzorg. De belangrijke taak voor het verlenen van een vergunning voor het wijzigen of slopen van een beschermd monument wordt in handen van de gemeenten gelegd.

De Katholieke Universiteit Nijmegen heeft recentelijk een onderzoek verricht naar de gemeentelijke monumentenzorg in de drie zuidelijke provincies. Teleurstellend is de uitkomst voor Noord-Brabant: slechts 15% van de 131 gemeenten beschikt over een monumentencommissie en een monumentenverordening, terwijl de meeste gemeenten zeggen niet te weten wat de nieuwe wet precies inhoudt.

Voor het eerst heeft op initiatief van de federatie de Commissaris der Koningin de jaarlijkse *Brabantse Monumentenprijs* uitgereikt. Voor de toekenning hiervan is de *Stichting Monumentenprijs Noord-Brabant* in het leven geroepen. De jury heeft de prijs toegekend aan het restauratiecomité van de Heilige Corneliuskerk te Den Hout, gem. Oosterhout. Eervolle vermeldingen vielen ten deel aan drie andere instanties.

Ing. G. van der Wel

oudheidkundig reservaat in de baai van Jakarta

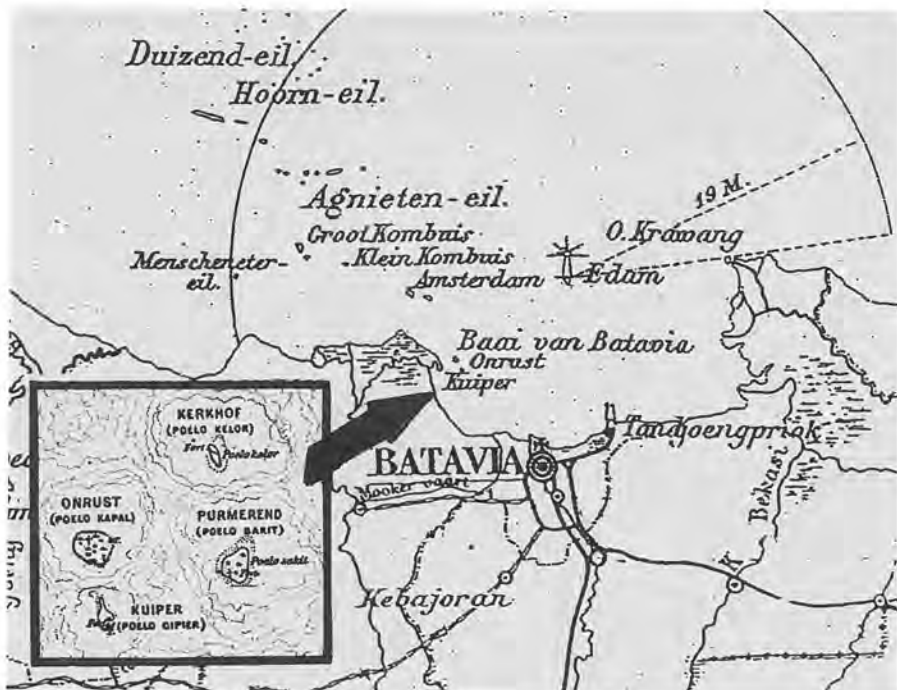
(Rencana taman arkeologi pulau Onrust, Cipir, Kelor dan Sakit di kepulauan Seribu Jakarta Utara)

door H. A. Treu

Vorig jaar werd onze Stichting benaderd door de Indonesiër *drs. Dirman Surachmat*, verbonden aan de Dienst voor het Museum en de geschiedenis van het district Jakarta, die een oriënterend bezoek aan Nederland bracht. Dit bezoek stond in verband met plannen voor een oudheidkundig reservaat dat bestaat uit de eilanden Onrust, Cipir, Kelor en Sakit in de Baai van Jakarta.

In het gesprek dat de heer Dirman Surachmat te Amersfoort met de voorzitter en de secretaris van onze Stichting voerde, vroeg hij hulp bij het verzamelen van gegevens en bij het leggen van contacten.

Na terugkeer in Indonesië zond hij ons een uitvoerige uiteenzetting over het project. Mevrouw *S. M. G. Treu-Dijkman* was bereid de teksten te vertalen. Zij was ook aanwezig geweest bij het gesprek in Amersfoort om eventuele taalmoeilijkheden te helpen overbruggen.

Grondslag van de plannen

Het eiland Onrust is een van de eilanden waarop zich gebouwen van historisch belang bevinden. Drie eilanden in de nabijheid, te weten Kelor, Cipir en Sakit, bezitten eveneens restanten van verdedigingswerken (forten) die verband houden met de geschiedenis van Onrust.

De vier eilanden vormden voorheen één systeem in de Baai van Batavia. Het bestaan van deze historische restanten heeft al vanaf 1972 serieus aandacht gekregen. Door een recente bekendmaking van de gouverneur van Jakarta is de zaak actueel geworden.

De inhoud van dat stuk (*surat keterangan*) geeft aan dat het eiland Onrust en zijn omgeving zal worden bestemd tot een oudheidkundig reservaat. Van de eilandjes in de baai is Onrust het eiland met de meeste historische restanten uit de VOC-tijd. In de 17e, 18e en 19e eeuw vervulde Onrust een belangrijke functie door zijn ligging vóór het toenmalige Batavia. De aanwezigheid van restanten van het fort, het dok, woonhuizen, de gevangenis, militaire barakken, de fundamenten van een windmolen en een kademuur tonen het vroegere belang aan.

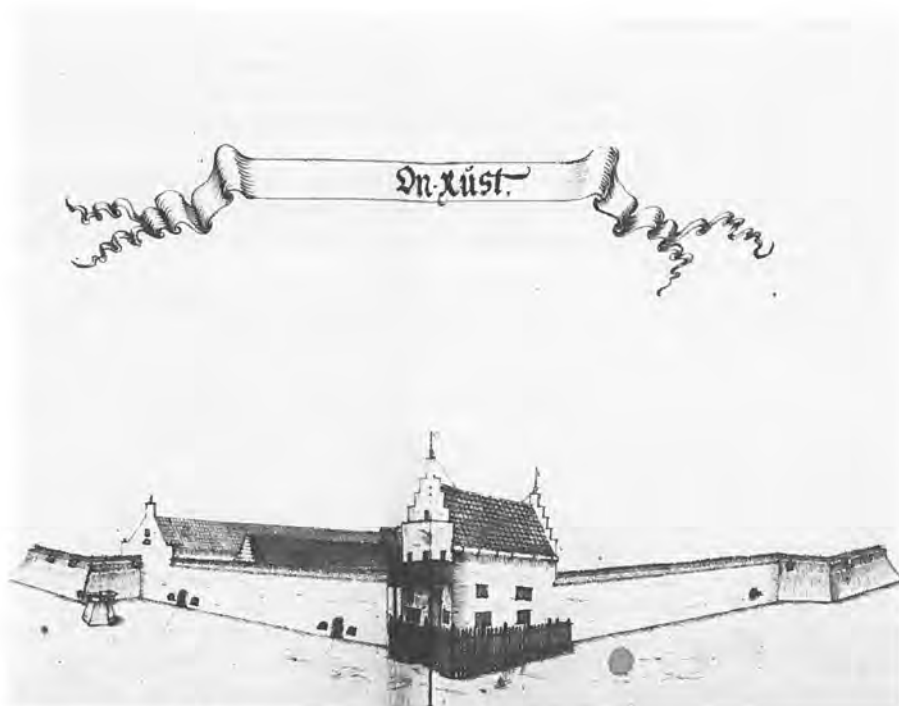
De verwachtingen, aldus Dirman Surachmat, over de mogelijkheden van Onrust en zijn omgeving zouden in duigen kunnen vallen als men ziet in welke toestand de restanten zich bevinden. Daaraan zal grote aandacht moeten worden besteed. Bijna alle monumenten zijn door menselijke activiteiten beschadigd, zoals: bekrassen van muren, het verslepen van stenen, diefstal van fraai gekleurde brokken keramiek enz. Maar niet alleen menselijk handelen heeft bijgedragen tot het verval van Onrust en de andere eilanden, maar ook de invloed van de natuur, zoals de branding, die het eiland doet afkalven, waardoor schade wordt toegebracht aan de archeologische restanten. Indien niet spoedig tot bedijking wordt overgegaan, zal het eiland ongetwijfeld worden vernietigd en zal het verdwijnen, zoals met zovele eilanden in de Baai van Jakarta is gebeurd.

De betekenis voor het heden

Onrust en de omliggende eilanden met hun historische bouwwerken kunnen nog worden gered en zelfs ontwikkeld tot een toeristisch object met sprekende monumenten.

Het bestuur van Jakarta acht het geprojecteerde archeologisch reservaat van belang voor het onderwijs in de geschiedenis en volkscultuur, en mede als trekpleister voor toeristen; het stimuleert studenten in archeologie en geschiedenis tot onderzoek en kweekt belangstelling voor geschiedenis in brede lagen van de bevolking. Het is een project dat het regeringsprogramma voor toeristische ontwikkeling kan ondersteunen. Het kan de inkomsten van regering en samenleving vergroten en werkgelegenheid scheppen evenals handelsmogelijkheden.

Tot zover de – vrij – vertaalde uitzetting van drs. Dirman Surachmat.

Onrust, prent coll. Leupe 434, ARA.

Geschiedenis van het eiland

Over Onrust (Pulau Kapal) valt nog te vermelden dat het eiland aan de westelijke ingang van de Baai van Jakarta ligt; het beslaat ongeveer 12 ha. In 1608 kreeg het een redoute; in 1656 werd een fortje gebouwd tegen de Bantammers en in 1672 een vijfhoekig stenen fort uit vrees voor acties van de Fransen onder *Caron*.

De *voc* bouwde er een scheepswerf voor nieuwbouw en reparatie. Ook stond er een tuighuis. In 1800 werden alle gebouwen door de Engelsen verwoest, maar gouverneur-generaal *Van der Capellen* liet in de jaren 1823-25 de werken herstellen. Er kwam in 1856 nog een drijvend droogdok.

De betekenis van het marine-etablissement ging verloren toen dat te Surabaya zijn functies overnam. Onrust werd vervolgens gebruikt als quarantaineplaats en had een gevangenis. Verder deed het dienst als doorgangsstation voor bedevaartgangers naar Mekka.

Torenfort op Kuiperseiland. Foto uit 1907 van C.M. Pleyte. (Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden).

De heer *A.F. Lancker* bracht ons op het spoor van enkele foto's van torenforten, waarvan één op Pulau Kelor en een op Kuiperseiland (Pulau Cipir). De foto's uit het foto-archief van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde te Leiden vonden inmiddels hun weg naar het Museum in Jakarta. De foto's werden in 1907 gemaakt, en zijn dus niet representatief voor de huidige toestand, naar mag worden aangenomen. In dat jaar was het torenfort op Pulau Kelor aan de zeezijde al ingestort.

**BIJ HET OVERLIJDEN VAN JOSEPH DE HASQUE
(1925-1988)**

De Simon Stevinstichting heeft een zeer ernstig verlies geleden door het heengaan van haar hoofdbestuurlid de heer *Joseph de Hasque*. Vele jaren heeft de heer De Hasque zich bijzonder verdienstelijk voor onze Belgische zusterorganisatie gemaakt door zijn diepgaande kennis over het Anti-tankkanaal voor Antwerpen, de Maginotlinie en de Kringstelling Luik door te geven, zowel door publikaties als door zijn op enthousiaste wijze gegeven toelichtingen bij de door hem georganiseerde en goed geleide excursies.

Ook degenen onder onze begunstigers die de heer De Hasque hebben gekend, zullen zich in dankbaarheid deze bijzondere mens blijven herinneren.

Na zijn werkzaam leven moge hij nu in vrede rusten.

W. F. K. Engelbrecht

EXCURSIE SIMON STEVINSTICHTING

Naar de forten van Luik

door G. Gerrits

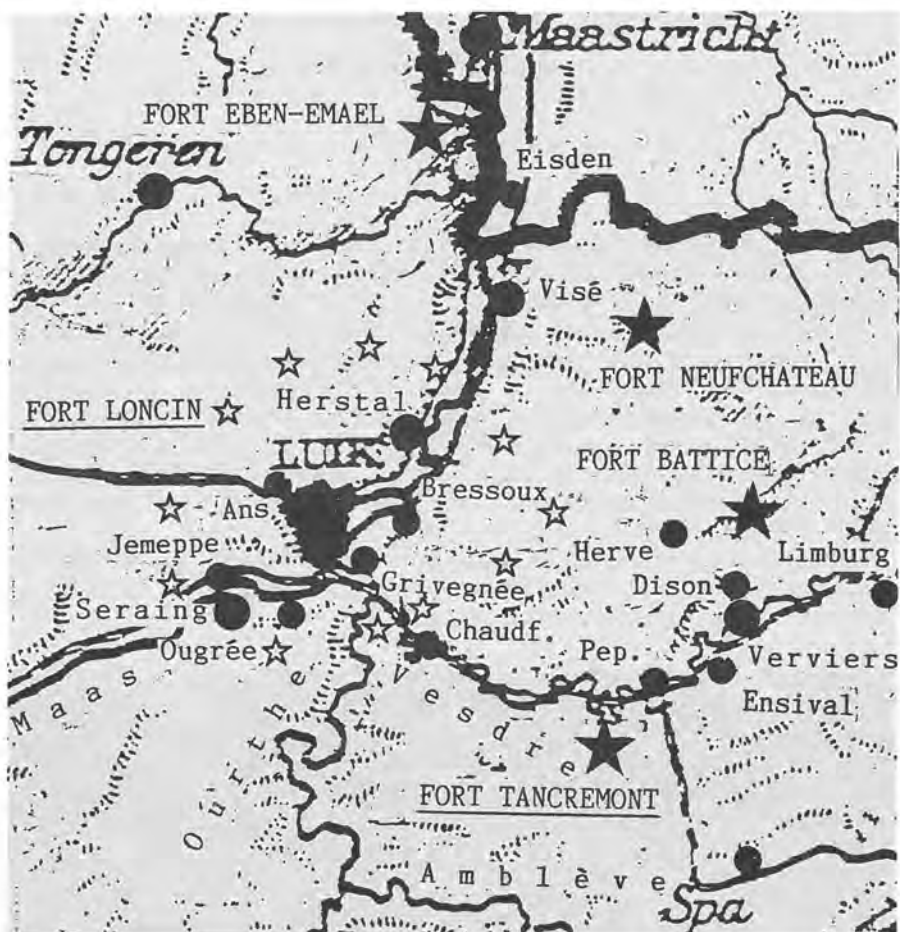
Op zaterdag 24 september bood de Simon Stevenstichting haar begunstigers een interessante excursie naar twee forten van de vesting Luik: fort Loncin en fort Tancrémont. De reis stond onder deskundige leiding van R. Gils.

's Ochtends werd het fort Loncin bezocht. Het is een van de twaalf betonnen pantserforten die in de jaren tachtig van de vorige eeuw rond Luik werden gebouwd naar het ontwerp van H. A. Brialmont. Op 15 augustus 1914 om 17.20 uur, na een bombardement dat twee dagen duurde, vloog het fort in de lucht doordat een der zware granaten in het rechter munitiemagazijn detoneerde. Hierbij kwamen 550 verdedigers om het leven, veranderde een groot deel van het fort in een ruïne en perste de luchtdruk alle pantserkoepels uit hun schachten.

Fort Loncin is nu voor het publiek open en omdat de stoffelijke overschotten van een groot aantal gesneuvelden zich nog in de ruïne bevinden, heeft het tevens de functie van een nationale begraafplaats.

Fort Loncin. Een van de pantserkoepels die in 1914 werden vernield door de inslag van een Duitse granaat in een munitiemagazijn van het fort. Foto H. A. Treu.

- ☆ Fort Loncin en de andere elf forten van Luik uit de jaren tachtig van de negentiende eeuw.
 - ★ Fort Tancremont en de andere forten van Luik uit de jaren dertig van de twintigste eeuw, te weten Eben-Emael, Neufchâteau en Battice.
- Chaudf. Chaudfontaine.
 Pep. Pepinster.

De ligging van de forten van Luik, aangegeven op een vergroot fragment van blad 21 (Zwitserland, België en Luxemburg) uit de Bosatlas van 1939, de 36e verbeterde en vermeerderde druk. De forten zijn aan de oorspronkelijke kaart toegevoegd, de provinciegrenzen en de taalgrens zijn verwijderd en de meeste aardrijkskundige namen staan op dit fragment met een kleiner lettertype aangegeven.

In vergelijking met een vorig bezoek, twaalf jaar geleden, waren er twee opvallende veranderingen: het bovenplat van het fort is vrijwel geheel ontbost en toegankelijker gemaakt, en de rechter 5,7 cm-hefkoepel op het keelgebouw is op een zodanig perfecte wijze gerestaureerd dat de toren geheven kan worden en weer ronddraaien. Zowel binnen als buiten was de manoeuvre goed te aanschouwen.

Behalve naar de werkende toren en een diapresentatie ging de aandacht uit naar de vernielde pantserkoepels op het centrale gedeelte van het fort. Hier raakt men onder de indruk van de kracht der ontploffing. Op deze plaats wordt men ook overtuigd van de tactische fout om al het zware en lichte geschut op zo'n kleine ruimte bijeen te plaatsen.

Loncin is het enige van de 'oude' forten bij Luik en Namen dat in beide wereldoorlogen door de Duitsers is gespaard bij hun jacht naar schroot, zodat alleen hier alle typen pantserwerken van de negentiende-eeuwse forten van Luik en Namen bekeken kunnen worden.

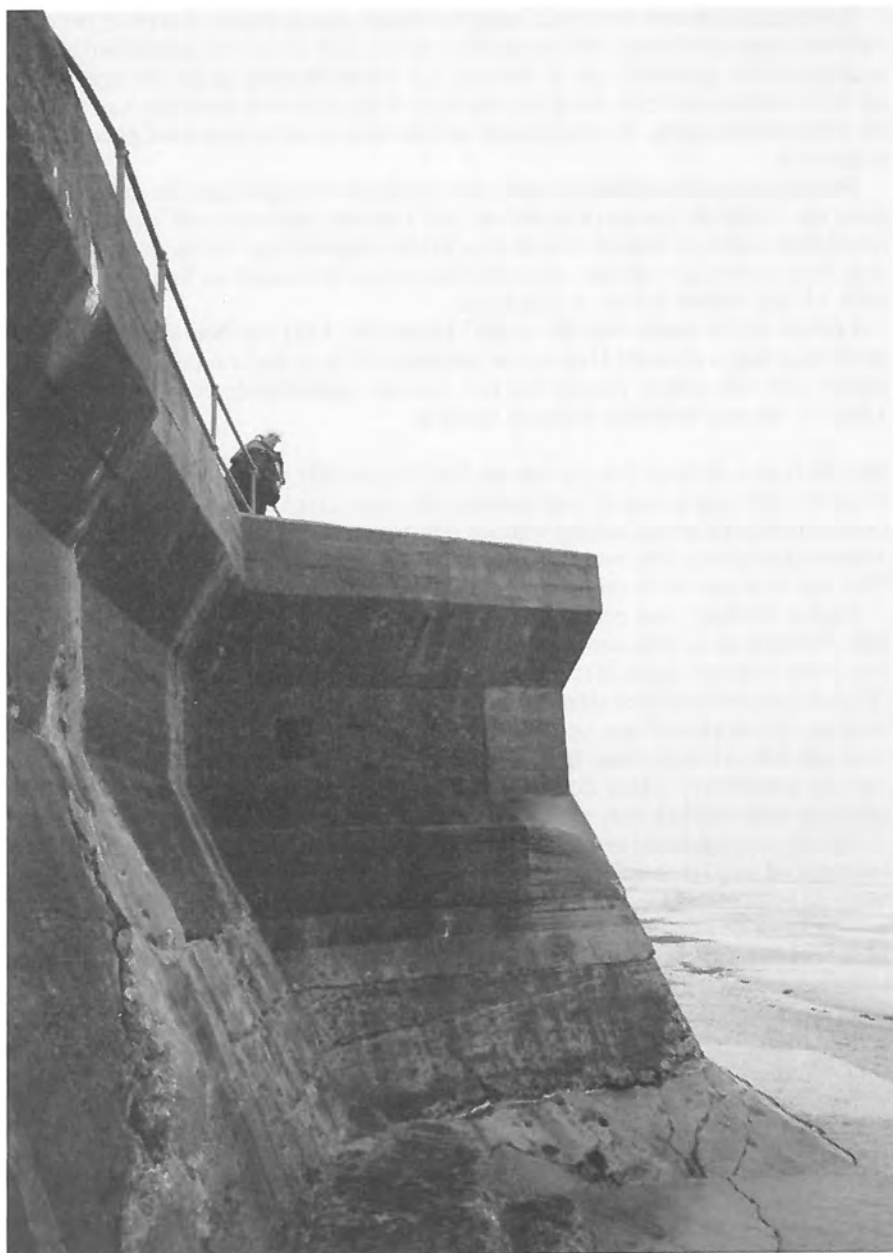
Na een fraaie rit door het dal van de Vesdre bereikte men 's middags fort Tan-crémont. Dit is een van de vier werken die in de jaren dertig ten oosten van de oorspronkelijke kringstelling werden gebouwd ter beheersing van belangrijke verbindinglijnen. Het werd in 1940 dapper verdedigd en de bezetting van het fort gaf zich pas over op 29 mei, één dag na de Belgische capitulatie.

Onder 'leiding' van een recorder kon men een gedeelte van het fort bezoeken. Opvallend zijn de enorme trap die van het ingangsblok naar beneden leidt (waarom had men geen liften voorzien?) en de lange gangen die de verschillende gevechtsblokken met elkaar verbinden. Wilde men een van die blokken bezoeken, bijvoorbeeld een 75 mm-toren of een mitrailleurklok, dan diende men weer de hele afstand naar boven te gaan langs een wenteltrap rond de koker van de munitielift. Maar de moeite werd beloond: vooral een bezoek aan het centrale mortierblok was zeer interessant.

Via de oorlogskazerne en de oorlogsingang van het fort met uitschuifbare luchtmond werd de buitenlucht weer bereikt en bleef er nog voldoende tijd over voor de bezichtiging van het bovenvlak. Net als te Loncin was ook dit, alsmede een deel van de gracht, ontbost, zodat men zich nu een veel beter beeld kan vormen van het functioneren van het fort.

In het fort werd een boekje te koop aangeboden dat een voortreffelijk overzicht biedt van de bouwgeschiedenis en, in dagboekvorm, van de gebeurtenissen in 1940. Het is geschreven door *René Gillis* en de titel luidt: *29 Mai 1940 - Tan-crémont tient toujours!*

De deelnemers zien terug op een geslaagde excursie. Hun waardering werd verwoord door *J. de Hasque*.

Stukje Atlantikwall op Guernsey. Foto W.F.K. Engelbrecht.

MET DE FSG NAAR DE KANAALEILANDEN

door W. F. K. Engelbrecht

De voorjaarsexcursie 1988 van onze Britse zusterorganisatie, de Fortress Study Group, had de Kanaaleilanden ten doel. Een week lang bezochten de deelnemers verdedigingswerken op die Britse eilanden die tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers bezet zijn geweest.

De meeste aandacht kreeg het eiland Guernsey waar het gezelschap was ondergebracht in een hotel. Jersey werd twee keer bezocht, één keer met een vliegtuigje – in drie vluchten! – en de andere keer per draagvleugelboot. Er was één dag uitgetrokken voor bezoeken aan Alderney en Sark, naar keuze van elk der excursiegangers.

Op Guernsey bezocht men Picquet House, Château des Marais (Ivy Castle), Vale Castle en het grote Castle Cornet voor St. Peter-Port. Laatstgenoemd machtig verdedigingswerk dat eens de toegang tot de haven beheerste, herbergt drie militaire musea. Enkele negentiende-eeuwse werken, waaronder Martello-towers, kregen de aandacht, evenals de uitgebreide Duitse verdedigingswerken en een Duits ondergronds hospitaal.

Op Jersey waren Mant Orgueil Castle, Elisabeth Castle, Fort Regent en Duitse bunkers de doelen van de rsg. De kastelen dateren uit de dertiende eeuw en zijn veelvuldig verbouwd en aangevuld, ook nog door de Duitsers.

Zij die Sark bezochten, moesten van de aanlegplaats naar boven lopen om zich bij een fietsenzaak tijdelijk een rijwiel te verschaffen omdat geen ander gebruikelijk vervoermiddel op dat eiland is toegestaan. Hoogtepunt van het bezoek aan Sark was de ontvangst van de groep op de Seigneurie door de echtgenote van de wegens ziekte afwezige Seigneur, kleinzoon van de beroemde Dame of Sark.

Op een laatste dag werd een bezoek gebracht aan het German Occupation Museum op Guernsey.

COEHOORNMORTIER VOOR BRIGADE-GENERAAL B.D. J. HAMILTON-BAILLIE

Het dagelijks bestuur heeft op 10 augustus 1988 besloten de Coehoornmortier te verlenen aan *brigade-generaal b.d. J. Hamilton-Baillie* wegens zijn grote verdiensten als voorzitter van de Fortress Study Group, die onder zijn leiding tot een bloeiende vereniging met veel buitenlandse contacten is uitgegroeid en daarmee heeft bijgedragen tot de bevordering van de studie der vestingbouwkunde in en buiten Europa.

Het DB-lid *ing. A. van Sluifers* heeft het bij deze onderscheiding behorende model van de mortier op 2 september te Newcastle tijdens de jaarlijkse conferentie van onze Britse zusterorganisatie aan de heer Hamilton-Baillie overhandigd. Zie ook het verslag van de conferentie hiernaast.

Brigadegeneraal b.d. J. Hamilton-Baillie (in het midden) en ons DB-lid ing. A. van Sluifers (rechts) op 3 september 1988 aan de kust bij de Tynemond. Foto S.H. Poppema.

DE FSG BIJEEN BIJ DE MONDING VAN DE TYNE

2-4 september 1988

door mr. S. H. Poppema

De jaarlijkse conferentie van onze Britse zusterorganisatie, de Fortress Study Group (FSG), heeft in 1988 vooral aandacht besteed aan de kustverdediging ten noorden en ten zuiden van de rivier de Tyne. De ongeveer 65 deelnemers, onder wie vijf Nederlanders en een Deen, waren ondergebracht op de campus van de Newcastle upon Tyne Polytechnic. Die onderwijsinstelling bood de FSG vergaderruimte.

De veldverkenningen waaraan de FSG bij haar conferenties veel tijd besteedt, strekten zich uit van 15 kilometer ten noorden tot 12 ten zuiden van de mond van de Tyne en tot de veel verder, het bij de Schotse grens gelegen Berwick upon Tweed, een naar Italiaanse inzichten gebouwde vesting.

Nadat het gebied van Newcastle in de loop van de vorige eeuw tot stormachtige economische ontwikkeling was gekomen, ging Londen er rekening mee houden dat de zeer belangrijke havens en ook de scheepswerven in het gebied het doelwit zouden kunnen worden van beschietingen – en later ook van aanvallen met torpedo's – door een vijandelijke vloot. Ook landingen achtte men mogelijk.

In het laatste kwart van de vorige eeuw werden oude kustverdedigingswerken gemoderniseerd en nieuwe aangelegd. Door de ontwikkeling van het geschut en wijzigingen van de plaatselijke toestand door aanpassing van de infrastructuur aan de economische groei, zoals de aanleg van nieuwe, verder in zee gelegen pieren, moest ook de kustverdediging steeds worden aangepast. Beschieting van de Duitse keizerlijke vloot van Hartlepool, 45 kilometer ten zuiden van de Tyne – en ook van de nog wat verder zuidelijk gelegen kustplaatsen Whitby en Scarborough – op 17 december 1914, was een nieuwe stimulans voor versterking van de kustverdediging.

De zusterorganisatie, haar voorzitter en een Coehoornmortier

De algemene ledenvergadering op de eerste avond van de conferentie gaf blijk van zowel enthousiasme en dadendrang als grote financiële problemen. Het tot dusver gevoerde beleid vond steun, wat tot uiting kwam door de herkiezing van *brigadegeneraal b.d. J. R. E. Hamilton-Baillie* tot voorzitter.

Tijdens een onderbreking van de algemene ledenvergadering gaf ook onze Stichting blijk van grote waardering voor het werk van generaal Hamilton-Baillie in het belang van de geschiedenis van de studie van de vestingbouwkunde. *Ing. A. van Sluifers*, lid van het DB, bood hem namens de Stichting de Coehoornmortier aan. De onderscheiding werd in dank aanvaard.

Die onderbreking was ingelast voor een demonstratie met een historisch zoeklicht, behorend tot de collectie van het Newcastle Military Vehicle Museum. Speciaal voor de FSG zocht de niet al te sterke lichtbundel van de koolspitsenlamp naar het doelwit, een boven de stad cirkelend vliegtuig. Na enig pogen deed het oude apparaat nog eens goed zijn werk.

De verkenning van de kustverdedigingswerken bij de Tyne

Na inleidingen de avond tevoren door *D. Clarke* over de 'verdedigingswerken in het gebied van de Tyne' en *A. Rudd* over een geografisch ruimer maar historisch beperkter onderwerp, namelijk over 'de verdedigingswerken tegen een inval in het noordoosten van Engeland tijdens de Tweede Wereldoorlog', werden de conferentiegangers langs een groot aantal werken geleid. Enkele werden grondig geïnspecteerd maar andere kregen niet meer dan een vluchtige blik uit de autobussen. Voor een echt bezoek was veelal ook geen aanleiding, omdat er nog zo weinig van de werken over was. Dat gaat ook op voor de twee meest spectaculaire werken die het gebied van de Tynemond heeft gekend: aan beide zijden van de rivier een batterij met een stalen geschutstoren met twee 31,25 centimeter stukken, afkomstig van de dreadnought *Illustrious*. De hoofdbewapening van het tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog verouderde schip werd in de twee batterijen geplaatst. Pas na de oorlog kwamen de batterijen gereed. Medio de jaren twintig werden zij als verdedigingswerk opgeheven. Van een ervan zijn nog slechts de betonconstructies in de grond aanwezig; de ander is geheel ten onder gegaan in een steengroeve.

De werken uit het laatste kwart van de vorige eeuw en het begin van deze eeuw die grondiger werden bekeken, hadden de bij de Britten gebruikelijke emplacementen voor kustartillerie: een doorgaans verlaagd, rond platform met een pivot waarop het stuk kon draaien. Soms waren de munitiemagazijnen recht onder de batterij, zoals bij geschut op het terrein van Tynemouth Castle, boven een steile rotswand aan de Noordzee. In die batterij zijn vier typen emplacementen, waaronder één voor een 25 centimeter stuk. In een deel van de voormalige munitiemagazijnen is een museum ingericht, dat de indruk wekt een exact beeld te geven van de inrichting van die ruimten in vroeger dagen.

Een geheel andere situatie troffen de deelnemers aan bij de noordelijkste batterij die werd bezocht, Blyth Battery. Een bijzonderheid van dat werk is dat het achter de twee ronde verzonken emplacementen voor een 15 centimeter stuk een dunne half ronde muur heeft met daarop een plat dak. De bomvrije munitieopslagplaats lag achter de batterij zodat de munitie niet direct met een lift of hijsinstallatie naar de stukken kon worden gebracht, maar met een karretje moest worden aangevoerd. In beide wereldoorlogen hebben daar twee 15 centimeter stukken gestaan. Hier dringt een vergelijking zich op met de batterijen die Duitsers tijdens de Tweede Wereldoorlog op kusten van het Europese vasteland bouwden.

Te Sunderland, 12 kilometer ten zuiden van Tynemond, werd de Wave Basin Battery bezocht, vier emplacementen van metselwerk en eens bestemd voor vier 80-ponders. Dit werk, gebouwd aan het uiteinde van een pier in de monding

Berwick-upon-Tweed, Brass Bastion, Nieuwitaliaans. Foto S.H. Poppema.

van de rivier de Weir, verloor vrij kort na zijn aanleg rond 1873, zijn betekenis omdat verder in zee een nieuwe pier werd gebouwd. Tijdens de wereldoorlogen stond er geen geschut. Een toevallige toegift bij het bezoek aan Wave Basin Battery was een oefening voor het geval van een scheepsbrand.

Te North Shields bleken nog enkele resten te zien te zijn van Cliffords Fort, dat in 1672 in verband met de Derde Engelse Oorlog van onze Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was gebouwd. In die tijd was het fort bewapend met veertig stukken geschut. De bewapening is geleidelijk aan verminderd en in de jaren '80 van de vorige eeuw werd het fort een inrichting voor zeemijnen.

Zonder twijfel was de goed geconserveerde betonconstructie van Trow Rock het meest bijzondere doel van de veldverkenning. Die betonstructuur is aangelegd voor een experiment met het 'drijvend platform' van Maxim in 1887. Het ging om een proef met een nieuw type hefmechanisme dat het mogelijk moest maken zwaarder geschut dan toen gebruikelijk was, zodanig op en neer te bewegen dat het alleen bij het vuren zichtbaar was voor een vijand op zee. Het 'drijvende platform' werkte als een gashouder. Het platform was aangebracht op een cilinder in een betonnen put met water. Als het kanon boven de rand van het emplacement moest uitkomen – boven de rand van de put dus – blies men samengeperste lucht in de cilinder waardoor het geheel omhoog ging. Als

het schot werd gelost, liet men de lucht ontsnappen en zakte de cilinder met platform terug.

Er zijn vijftien schoten met het kanon van Trow Rock gelost, een 15 centimeter achterlaad. De conclusie was dat het systeem wel werkte maar veel te traag. Door de langzame werking kon men maar één schot in anderhalve minuut afvuren. Een ander systeem uit die tijd maakte het mogelijk een platform met een zwaar stuk in zeven seconden te heffen en terug te laten zakken. Bovendien kostte het veel tijd de druk in het luchtreservoir na een serie schoten weer op het vereiste niveau te brengen. Het was nog veel duurder ook. Trow Rock was daarmee uitgewerkt, tot zeer onlangs. Honderd jaar na het experiment wordt het een bezienswaardigheid. De FSG-leden hebben in Hepburn, ook aan de Tyne, een opleidingsinstituut, AMARC, bezocht, waar als onderdeel van hun opleiding jongemensen een replica van het 'drijvend platform' en straks ook van het kanon maken. Een gunstige regeling: het instituut levert de arbeid, de klant het materiaal.

Nieuwitaliaans aan de grens met Schotland

Onvoltooid en – bijna ongeschonden – is, 90 kilometer ten noorden van Newcastle, de omwalling van de grensvesting Berwick upon Tweed: vier gebastioneerde fronten, geïnspireerd op de Nieuwitaliaanse methode, met imposante bastions met korte hoge en lage flanken, gereveteerde facen met aarden traversen. Het beeld dat die werken van de wallen af bieden, is overzichtelijk en daardoor stellig fascinerend voor velen bij wie de belangstelling voor de vestingbouw nog sluimert.

De leden van de FSG hadden uiteraard niet alleen belangstelling voor wat er was maar ook voor wat er ontbrak. Een contrescarp bijvoorbeeld heeft de vesting nooit gehad. Ook twee van de zes geprojecteerde gebastioneerde fronten, te weten die aan de zijde van de Noordzee en de Tweed, zijn nimmer gebouwd. Voordat de aanleg van de werken was voltooid, had de politieke situatie zich in gunstige zin ontwikkeld.

Berwick heeft in de zestiende eeuw een wat koortsachtige vestingbouwgeschiedenis meegemaakt. Nog geen tien jaar nadat koning Edward VI opdracht had gegeven de stad van een citadel te voorzien, kreeg *Sir Richard Lee* in 1558 van koningin Mary opdracht de stad te versterken. De citadel paste niet in de nieuwe plannen.

Tot Berwick Nieuwitaliaans gebastioneerd werd, omvatten de verdedigingswerken ook het middeleeuwse kasteel, nu een ruïne. Veel aandacht werd gegeven aan de resten van een zware, ronde artillerietoren, Lord's Mount, aangelegd in de jaren 1539-42. Van het werk met zijn 5,8 meter dikke muren is nog slechts de laagste verdieping over. De toren wordt beschouwd als de laatste ontwikkeling in Engeland van de bouw van artilleriewerken, gebaseerd op concepties uit de tijd vóór het geschut. Een halve eeuw later werd dit werk nutteloos. Het paste niet alleen niet in het systeem maar ook werd de noordrand van de vesting Berwick 300 tot 400 meter teruggetrokken.

De geschiedenis van Berwick was de avond tevoren toegelicht door *dr. M. A. Merriman* in zijn lezing over 'zestiende-eeuwse artilleriewerken in het noordoosten van Engeland'.

In Berwick bracht men ook nog een bezoek aan een oude kazerne waar thans een krijgshistorisch museum is ingericht, grotendeels met replica's en andere imitaties.

Tussen Berwick en de Tyne kreeg men de gelegenheid Bamburgh Castle te bezichtigen, dat weliswaar rond de jongste eeuwwisseling zeer vrijmoedig werd gereconstrueerd – in opdracht van de wapenfabrikant Lord Armstrong – maar nog altijd als middelpunt een oude Normandische burcht heeft. Een kleine groep geïnteresseerden in de jongste generatie van vestingwerken, bracht in de omgeving nog een kort bezoek aan een lichte kazemat voor een 6-ponder en enkele, op onze stekelvarkens lijkende mitrailleurkazematten in de duinen bij Bamburgh Castle. Zij maken deel uit van de grote aantallen kazematten die de Britten na juni 1940 aan de kust en in het binnenland hebben gebouwd.

Diep in de historie ging het gezelschap door zijn bezoek aan het Romeinse fort Arbeia, op de zuidelijke oever van de Tyne, schuin tegenover het begin van de Muur van Hadrianus. Het fort is van het gebruikelijke type: een rechthoek met afgeronde hoeken. Het terreplein is later door de Romeinen aangepast aan een nieuwe functie van het werk: een verdedigde bevoorradingsbasis. Het merendeel van de fundamenten is dan ook van graanschuren. Een van de poorten is gewetensvol gereconstrueerd.

Het conferentieprogramma omvatte voorts nog lezingen over diverse onderwerpen. *W. Nelson* sprak over Portugese en Arabische vestingwerken aan de Indische Oceaan, *N. Longmate* over de verdediging van de Britse eilanden van 55 voor Christus tot 1603, en *C. Trollope* over ontwerp en ontwikkeling van gietijzeren kanonnen.

*Ingang voor munitie en materieel van het artilleriewerk Schoenenburg van de Maginotlinie.
Foto H. A. Treu.*

HET ZEVENDE INTERNATIONALE COLLOQUIUM VAN DE DGF

Op 11, 12 en 13 november 1988 te Philippsburg

door *mr. S.H. Poppema*

De Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung (DGF) is dit jaar afgeweken van de gewoonte haar jaarlijkse colloquium te houden in een stad die nog duidelijk herkenbare resten van haar vestingverleden bezit. De studiebijeenkomst van 1988 vond plaats in de voormalige rijksvesting Philippsburg zonder dergelijke overblijfselen. In 1800 had Napoleon Bonaparte, toen eerste consul van Frankrijk, opdracht gegeven de vestingwerken te slopen en die opdracht werd voortvarend en grondig uitgevoerd. Die afwezigheid van zichtbare vestingbouwkundige resten in deze colloquiumstad, gelegen niet ver van de Rijn tussen Mannheim en Karlsruhe, benadrukte het thema van de bijeenkomst: de vesting in het licht van de bronnen. Aan die bronnen werd aandacht besteed tijdens het colloquium, in de lezingen maar nog meer in het zevende deel van de publicatiereeks van de DGF, dat op de tweede dag verscheen. (Zie de boekbespreking op bladzijde 134 van dit Jaarboek).

De stad Philippsburg, die juist de toekenning van stadsrechten 650 jaar geleden vierde, heeft de ruim negentig deelnemers aan het colloquium, onder wie ook weer enkele Nederlanders, op vrijdagavond 11 november welkom geheten in de plaatselijke feestzaal in Jugendstil. De voorzitter, *ir. K. Buschhausen*, opende daarop de bijeenkomst.

De secretaris – Geschäftsführer bij de DGF – *dr. V. Schmidtchen*, heeft vervolgens het thema toegelicht en erop aangedrongen dat diverse wetenschappelijke disciplines samenwerken bij de bestudering van de geschiedenis van de vestingbouw. Ieder moet dan wel bij zijn eigen vak blijven, want het is niet mogelijk als generalist wetenschappelijk werk te doen.

Op zaterdag volgden de lezingen, ook in de Jugendstilzaal. *Dr. W. Greiselis*, docent aan de officiersschool van het leger te Hannover, sprak over de rol van Philippsburg als vesting in de geschiedenis van Europa. *Dr. R. Futterers* onderwerp was de kroniekschrijver en burgemeester van Philippsburg *Hieronymus Nopp* en diens boek *Philippsburg - ein Denkmal deutscher Geschichte*. De plaatselijke stadsbouwmeester *E. Gutting* behandelde problemen van de sanering van het stadscentrum.

Prof. dr. F. Reitel van de universiteit te Metz schetste de betekenis van de Franse Gemengde – deels militair, deels civiel – Commissie voor Openbare Werken, opgericht in 1810 en nog steeds in functie, en de militaire zones aan de grenzen en langs de kusten.

Onze landgenoot en Stichtingsmedewerker *dr. M. Kiel* gaf een uiteenzetting over de Stelling van Kornwerderzand van 1930, het begin van de aanleg, tot 1988, het functioneren van het museum. Hij maakte daarbij ook gewag van de

mislukte poging van de Duitsers in mei 1940 de stelling te nemen, evenals van de werken die de Duitsers enkele jaren later aan de stelling toevoegden.

De Zwitserse vestingkenner *G. Reiss* schetste de vestingbouwkundige ontwikkelingen in zijn land van 1840 tot 1940.

Deze lezingenreeks werd onderbroken voor bezichtiging van het Festungs- und Waffengeschichtliche Museum Philippsburg, waarin vooral de instructieve diorama's van belegeringsmethoden in de loop der tijden de aandacht trokken.

De tweede colloquiumdag eindigde met – zoals gebruikelijk – een soiree, deze keer opgeluisterd met muziek uit Renaissance en Barok en alles weer in de Jugendstilsfeer.

De Maginotlinie

De gebruikelijke zondagse excursie had haar doel in Frankrijk, het artilleriewerk Schoenenburg van de Maginotlinie. Een groep enthousiaste mensen heeft het fort van de ondergang gered nadat het tegen het einde van de jaren zestig als vestingwerk werd opgeheven. Die 'vriendenorganisatie' heeft met weinig steun van buiten goed werk verricht: alle blokken zijn van binnen te bezichtigen, tenminste voor ieder die een aantal malen 140 treden op en evenveel af wil gaan en dan nog eens 140 op te gaan om het aardoppervlak weer te bereiken.

Het werk heeft zes gevechtsblokken en, zoals gebruikelijk in de Maginotlinie, twee ingangsblokken op enkele honderden meters afstand van elkaar, een voor personeel en de ander voor materieel en munitie. De blokken zijn verbonden door onderaardse gangen met een totale lengte van drie kilometer. In de hoofdgangen loopt een smalspoorbaan. De zes gevechtsblokken met onder andere vier 75 mm kanonnen in twee koepels, twee 81 mm mortieren in één koepel en twee 47 mm anti-tankkanonnen liggen op 1,2 tot 1,5 km afstand van het ingangsblok voor personeel. De beide ingangsblokken hadden elk ook een anti-tankkanon.

In mei en juni 1940 heeft de bezetting van het fort deelgenomen aan de strijd. Op 24 juni, één dag voor de capitulatie van Frankrijk, vuurde het nog granaten af. Het had bloot gestaan aan zware beschietingen, onder meer met een 355 mm en een 420 mm stuk, en lichte bombardementen. Het ingangsblok werd in het laatst van de Tweede Wereldoorlog, toen het werk nog in Duitse handen was, door een ontploffing geheel vernield.

Toen de Fransen het artilleriewerk weer in gebruik namen, hebben zij het blok in geheel andere vorm herbouwd: in plaats van rechte wanden met een diamantgracht, kreeg het een betonnen glacis. De ingang was niet in de wand van het blok – de standaardvorm – maar kreeg de vorm van een gat in de aarde met een trap, op enkele meters afstand van het blok.

Op bepaalde dagen is het fort open voor het publiek. Het is een bezoek zeker waard.

PRESENTATIE 'KUSTVERSTERKINGEN 1900-1940'
DOOR DRS. J. R. VERBEEK

De erevoorzitter van onze Stichting, de heer *W. F. K. Engelbrecht*, heeft op 26 februari 1989 te Huisduinen, gemeente Den Helder, het eerste exemplaar van het boek *Kustversterkingen 1900-1940*, door *drs. J. R. Verbeek*, in ontvangst genomen. Jaren van studie liggen ten grondslag aan dit boek van 350 pagina's met 300 illustraties, uitgegeven door Schuyt & Co. Uitgevers en Importeurs bv. Bij de presentatie heeft de directeur van de uitgeverij, de heer *K. C. Schuyt*, gewezen op de rol die de heer Engelbrecht bij de totstandkoming van dit boek heeft gespeeld. Verder noemde hij het Anjerfonds Noord-Holland, de J.E. Jurriaanse Stichting, het Dr. J.E. Baron de Vos van Steenwijkfonds en onze Stichting als organisaties die door financiële steun de uitgave mogelijk hadden gemaakt.

Uitgever Schuyt biedt onze erevoorzitter W. F. K. Engelbrecht het eerste exemplaar aan van 'Kustversterkingen 1900-1940' door drs. J. R. Verbeek. Foto S. H. Poppema.

In een korte voordracht heeft de auteur vervolgens de geschiedenis geschetst van de Stelling van Den Helder en het Fort Kijkduin. Hij begon met keizer Karel de Grote, die in 800 een kustverdediging organiseerde tot afweer van de Vikingen. Het effect van die inspanningen ging verloren toen het Rijk verbrokkelde in kleine zelfstandige eenheden. De verdediging van de eigen wateren geschiedde met schepen. In de tijd van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden verlegde de oorlogsvloot de primaire verdedigingslijn naar de open zee. Voor de plaatselijke verdediging van de kust werden forten, schansen en batterijen opgericht. Toen de admiraliteiten van Amsterdam, Hoorn, Enkhuizen en Harlingen de rede van Texel als ankerplaats voor hun oorlogsschepen waren gaan gebruiken, werden in de zeventiende en achttiende eeuw kustbatterijen bij Den Helder en Huisduinen aangelegd. In 1781 werd de oorlogshaven naar het Nieuwediep verplaatst, maar de verdedigingsmaatregelen hielden daarmee geen gelijke tred. Na de Bataafse omwenteling, in 1795, versterkte men de kustverdediging, maar aan de landzijde ontbrak de verdediging nagenoeg geheel. Daarin kwam pas verandering na de inlijving van het Koninkrijk Holland in het Franse Keizerrijk. Eén van die forten was Morland, het latere Fort Kijkduin.

Het Koninkrijk der Nederlanden zette die lijn voort. Ter uitvoering van de Vestingwet van 1874 kreeg Den Helder het eerste pantserfort voor de kustverdediging in Nederland, het Fort op de Harssens. Het Fort Kijkduin werd voorzien van een zware kustbatterij van kanonnen van 24 cm lang 35 en een gepantserde waarnemingspost. Tussen de twee wereldoorlogen ging men over tot batterijen met gespreide onderbrenging van wapens en functies en werden de oude forten gebruikt voor legering en opslag. Na de Tweede Wereldoorlog verliet Defensie de forten en andere werken aan de kust, aldus de voordracht van de heer *Verbeek*.

De heer *F. Tielrooij*, gedeputeerde van Noord-Holland, gaf een korte schets van de ontwikkeling van het beleid op het gebied van de monumentenzorg. De gedeputeerde, die onder meer de portefeuille Monumentenzorg beheert, wees erop dat de aandacht zich is gaan uitstrekken tot nieuwe materialen en technieken. Thans vallen ook industriële objecten en verdedigingswerken onder de zorg. De heer Tielrooij noemde de Vesting Naarden, de Linie van Beverwijk en de Stelling van Amsterdam als objecten van monumentenzorg van de overheid. Het Fort Kijkduin wordt nog niet beschermd en zit ook nog niet in het plan, aldus de gedeputeerde.

Vele aanwezigen hebben van de gelegenheid gebruik gemaakt na afloop onder leiding van werkers van de Stichting Stelling van Den Helder in oprichting een bezoek te brengen aan dat fort, dat door toedoen van die stichting toegankelijk is gemaakt, zodat de pantserkoepel bovenop het werk en de counterscarpgalerij aan de keel van binnen en buiten konden worden bezichtigd. Het streven van de stichting is gericht op restauratie van het fort (zie p. 86 van dit Jaarboek).

Mr. S. H. Poppema

BOEKBESPREKINGEN

Kustversterkingen 1900-1940, de planning en bewapening van de Nederlandse kustforten en batterijen, drs. J. R. Verbeek; 30 x 21 cm, Haarlem 1989, 352 p., ISBN 90.6097.231.7, bevat Summary en Zusammenfassung, prijs f 89,50.

Ledenprijs: f 77,50 voor onze bestuursleden, medewerkers, begunstigers en donateurs, mits besteld door overschrijving van f 77,50 op giro 639536 t.n.v. Stichting Menno van Coehoorn-Bestellingen te 's-Gravenhage, onder vermelding van: *Kustversterkingen-Verbeek*. De verzending geschiedt door de Uitgeverij Schuyt & Co., Haarlem. Deze condities gelden ook voor onze relaties in België en Luxemburg; voor de andere zogenaamde CEEPT-landen moet f 89,50 (franco) worden berekend.

Een boek van deze omvang en allure, met zulk een compacte inhoud (historisch, militair-technisch, politiek en financieel), waarin op uitputtende wijze een uitermate gecompliceerd en belangrijk onderwerp wetenschappelijk wordt behandeld, verdient een grondige beoordeling, die wij in de korte tijd tussen de presentatie van het boek en het verschijnen van het Jaarboek 1988/89 niet kunnen geven.

De redactie stelt zich voor de boekbespreking (als aanvulling op dit Jaarboek) als inlegvel met onze Septemberbrief mee te zenden.

(Zie ook artikel blz. 123.)

De Gelderse Vallei, geschiedenis in oude kaarten, H. P. Deys; 32 x 25 cm, gebonden, 263 p.; HES Uitg. bv, Utrecht 1988, ISBN 90-6194-077, f 97,50.

Het gebied van de Gelderse Vallei was in bestuurlijke zin dikwijls een omstreken gebied en in bepaalde opzichten is dat nog zo. Kwesties van gemeentelijke herindeling, waterschappen, links en rechts van de provinciale grenzen, zijn nog altijd aan de orde.

Fysisch-geografisch is het ook een bijzonder gebied: gelegen tussen het Veluwemasief en de Utrechtse Heuvelrug had het altijd te maken met sterk wisselende watertoevoer; bovendien veroorzaakten doorbraken van de Rijndijk, in het zuiden, en de Zuiderzeedijken, in het noorden, herhaaldelijk overstromingen. En – uiteraard – waren er dan nog de militaire inundaties.

In het kader van de landsverdediging speelde het gedurende meer dan vier eeuwen een grote rol. Niet continu, maar wel steeds wanneer het bij bepaalde dreigingen op de grens van een (verondersteld) machtsevenwicht lag. Men kan er nog vele aardwerken uit de achttiende en negentiende eeuw, alsmede inundatiewerken en betonnen kazematten uit deze eeuw aantreffen. In de Vestingwet van 1874 wordt gesproken over de Stelling van de Gelderse Vallei, maar in geschriften en het spraakgebruik is die stelling beter bekend als de Grebbelinie.

Over het gebied bestaat vrij veel literatuur; de schrijver heeft in dit boek echter voor een benadering vanuit kaartmateriaal gekozen. Alle in aanmerking komende collecties en archieven zijn bezocht; uitputtend inventariseerde en onderzocht hij kaarten en tekeningen, alsmede de redenen waarom men die maakte. Die werkwijze leidde allerm minst tot een droge opsomming en rubricering: de onderzoeker bleek ook verhalend goed uit de voeten te kunnen. Zo ontstond een uitstekend leesbaar boek, waarin het overzicht en de onderlinge verbanden goed bewaard blijven, respectievelijk tot hun recht komen. In een aantal hoofdstukken (zoals die over landmeters en kartografen, de waterhuishouding, de Grebbelinie) worden de verschillende deelonderwerpen uitgediept.

Het werk is rijk voorzien van afbeeldingen, waaronder – hoe kan het anders – vele kaarten; verder bevat het overzichten van kartografen en landmeters, indexen op de 1200 (!) opgespoorde en onderzochte kaarten en een uitgebreide literatuurlijst. Een in de tekst opgenomen overzicht van de belangrijkste memoriën over de Grebbelinie (1672-1887) kan van groot belang zijn voor degenen die verder onderzoek willen verrichten. Ik denk daarbij vooral aan de zich tot in mei 1940 steeds weer voordoende problemen bij het stellen van inundatiën.

Samenvattend: een mooi uitgevoerd, indrukwekkend boek, dat met recht een standaardwerk kan worden genoemd.

J. Sneep

300 Jaar bouwen voor de landsverdediging, met bijdragen van ir. I. Bakker, F.H. van den Beemt, J.P. Jongsma, C.H. van Meygaard, S.A.W. Mies, ing. A. van Sluiter, J. Sneep, prof. dr. F.C. Spits, ing. J. Sybenga, en met medewerking van D. Boekema en K.K. Thijssens; uitgave Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen, 's-Gravenhage 1988; formaat A4, 197 p.; niet in de handel.

Op 20 augustus 1988 was het driehonderd jaar geleden dat de Staten-Generaal *Francoys Du Puij, Seigneur De Cambon* benoemden tot Directeur-Generaal van de Fortificatiën der Verenigde Nederlanden. De hierna gevormde Dienst der Fortificatiewerken, die sedertdien herhaaldelijk van naam veranderde, vindt zijn voortzetting in de huidige Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen. Het ter gelegenheid van het derde eeuwfeest samengestelde boek geeft een overzicht van de geschiedenis van de Dienst en van het bouwen voor de landsverdediging sedert 1688.

Een door *prof. dr. F.C. Spits* gehouden voordracht over buitenlands beleid en vestingbouw verschaft het geschiedkundige karakter en is als eerste hoofdstuk in het boek opgenomen. Schrijver wijst erop dat de buitenlandse politiek van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën – anders dan bij de omringende landen – niet was gericht op het verwerven van macht maar van welvaart, doch met de bereidheid deze zonodig met alle kracht te verdedigen. Dit laatste werd mede bereikt door van vrijwel elke stad een vesting te maken. Het beperkte wegennet van die tijd kon hiermee effectief worden beheerst. Het terrein buiten de wegen was grotendeels onbegaanbaar. Het nut van deze wijze van verdedigen bleek duidelijk toen in 1672 de Fransen met een leger van omstreeks 100.000 man (en zo'n 130.000 non-combattanten) Holland aanvielen. De Hollandse Waterlinie was nog in het geheel niet gereed. Het land leek reddeloos. Pas toen de Franse troepen al over de Rijn waren, werd met het stellen van de inundaties begon-

nen. Dit kostte vier weken. Toch zagen de Fransen in deze tijd geen kans om naar Amsterdam op te rukken. Voor de bevoorrading waren de Franse troepen namelijk aangewezen op depots langs de Rijn in het gebied van Keulen. De aanvoer uit deze depots was alleen mogelijk langs de rivieren, die met ruim zestig versterkte steden en fortificaties waren bezet. Het opruimen van deze obstakels kostte zo veel tijd dat de intussen gestelde inundaties Amsterdam onbereikbaar hadden gemaakt.

In het tweede hoofdstuk schetst kol. b.d. *J. Sneep* de geschiedenis van het Corps Ingenieurs en van de Directie der Fortificatiën in het Staatse leger van 1579 tot 1795. Bij de Unie van Utrecht, in 1579, verbonden de deelnemende gewesten en steden zich om elkaar onder alle omstandigheden bij te staan 'met lijff, goet ende bloet'. Het verbond was vooral bedoeld om de gezamenlijke defensie te regelen. Er werd dan ook al spoedig een ingenieur benoemd tot fortificatiemeester.

Prins Maurits werkte nauw samen met de uiterst veelzijdige geleerde en technicus Simon Stevin, zijn leermeester aan de Leidse Universiteit. Aan deze universiteit werd in 1600 onder leiding van Stevin een opleiding tot ingenieur in het leven geroepen. Stevin werd in 1604 benoemd tot Kwartiermeester-Generaal van het Leger.

Hoewel er dus ingenieurs werden opgeleid, werden die slechts naar behoefte en tijdelijk tewerkgesteld. Een overkoepelende organisatie zou pas ontstaan na de benoeming in 1688 van de eerste Directeur-Generaal van de Fortificatiën. Deze kreeg de beschikking over een Corps Ingenieurs, waarbij echter pas vanaf 1695 ingenieurs in vaste dienst zouden worden aangesteld. Deze ingenieurs waren in feite genie-officieren, militairen dus (van civiele ingenieurs is pas sprake in het tweede kwart van de 19de eeuw). Toch duurde het enige tijd voor het Corps Ingenieurs in militair opzicht geheel gelijk stond met Infanterie, Cavalerie en Artillerie, hetgeen in 1731 echter wel het geval was.

Nadat in 1748 het Regiment Mineurs en Sappeurs was opgericht, konden eenheden hiervan ook in vreedstijd worden ingezet bij het aanleggen van verdedigingswerken. In 1774 werd de Commandant van het Regiment Mineurs en Sappeurs, kolonel-ingenieur Dumoulin, tevens Directeur-Generaal van het Corps Ingenieurs. Deze eenhoofdige leiding duurde voort tot het Staatse Leger in 1795 als zodanig ophield te bestaan.

Het hoofdstuk 'Van Dienst der Fortificatiewerken tot Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen' is van de hand van kol. b.d. *J.P. Jongsma*. Deze voert ons stap voor stap door een aaneenschakeling van organisaties en reorganisaties. Ook de namen veranderen voortdurend. Nu eens waren er 'directies', dan weer 'eerstaanwezenschappen' of – in 1867 – 'Stellingen der Genie'. Deze laatste werden in 1875 omgezet in negen 'Genie-commandanten' en zo ging het maar door. In het begin van de 20ste eeuw telde de Dienst – toen 'Staf der Genie' genaamd – vier geniecommandanten en vijf eerstaanwezend-ingenieurs. Ook deze aantallen werden nog enige keren veranderd, tot na de grote reorganisatie in 1982 de Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen bestond uit een Directie Gebouwen, Werken en Terreinen, tien Directies onder een Eerstaanwezend Ingenieur-Directeur, een Adviesbureau der Genie en een Bureau voorbereiding voorzieningen aan kunstwerken.

De wijze waarop kol. Jongsma deze toch redelijk droge materie tot leven heeft weten te brengen, verdient bewondering. Het is een interessant relaas van de groei van de Dienst der Genie.

Het hoofdstuk 'Van stadsdediging tot landsverdediging' is weer van de hand van kol. b.d. *J. Sneep*. Hij geeft hierin een boeiend overzicht van de ontwikkeling van het Oud-

nederlandse stelsel gedurende de Tachtigjarige Oorlog, waarop de reeds genoemde samenwerking van prins Maurits en Simon Stevin van grote invloed is geweest. Dit goed uitvoerbare, betaalbare en doeltreffende vestingbouwsysteem was in de eerste helft van de 17de eeuw toonaangevend in geheel Europa. Ook het gebruik van water als strijdmiddel, zowel in offensieve als in defensieve zin, komt ter sprake. Prins Frederik Hendrik wist hiervan bij de belegering van 's-Hertogenbosch in 1629 met medewerking van de bekende ingenieur Leeghwater op ingenieuze wijze gebruik te maken.

Het was Menno baron van Coehoorn die in 1685 in zijn boek *Nieuwe Vestingbouw op een natte of lage horisont* de grondbeginselen en het ontwerp van het zogenaamde Nieuwnederlandse stelsel van vestingbouw ontwikkelde. Hij werd hierdoor een waardige tegenspeler van de grote Franse vestingbouwkundige Vauban. De mede onder invloed van Menno van Coehoorn op gang gekomen modernisering van het vestingstelsel leidde in 1688 tot de benoeming van de eerste Directeur-Generaal der Fortificatiën.

Toen het inzicht groeide dat de vijand beter buiten de landsgrenzen kon worden opgewacht, ontstonden Nederlandse vestingen in Westfalen, in Oost-Friesland en in de Zuidelijke Nederlanden. Hoewel deze vestingen bij oorlogen in de eerste helft van de 18de eeuw niet altijd konden standhouden, speelde de strijd zich hierdoor toch vrijwel geheel buiten de grenzen van de Republiek af. Het voornaamste doel van deze 'forward strategy' was tijd te winnen voor het stellen van inundaties en het bezetten van vestingen en forten op het eigen grondgebied.

Van het bouwen voor de landsverdediging in de periode 1748-1840 schetst kol. b.d. C. H. van Meygaard een uitstekend beeld. We zien hierin hoe door Oostenrijkse invloed de Barrière in de Zuidelijke Nederlanden na 1781 werd ontmanteld, waarbij echter Namen als belangrijke vesting aan de Maas gehandhaafd bleef tot de Franse revolutionairen in 1792 de Oostenrijkse (Zuidelijke) Nederlanden binnenvielen. Van de tussen 1748 en 1795 uitgevoerde werken, zoals de vesting Maastricht, werken in de Grebbelinie en in Staats-Vlaanderen en het Fort Bath worden met tekeningen verlichte beschrijvingen gegeven.

Ook in de periode van de Franse overheersing kwamen nog heel wat werken tot stand, vooral langs de Noordzeekust en langs de oostgrens. Onder koning Willem I werd de versterking van de zuidgrens weer ter hand genomen: de 'honderd dagen' van Napoleon hadden indruk gemaakt! Zo werd de vesting Maastricht verder verbeterd en het Fort Sint-Andries vernieuwd. Met het inrichten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd in deze periode een begin gemaakt.

Het bouwen voor de landsverdediging in de periode 1840-1940 wordt behandeld door ing. A. van Sluiter. In zijn vlot geschreven en uitstekend gedocumenteerde overzicht wordt terecht ruim aandacht besteed aan de werken behorende tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie, zoals het Fort Everdingen, dat tussen 1844 en 1849 werd gebouwd, en het welbekende Fort Rijnauwen, dat omstreeks 1870 werd gebouwd voor het in die tijd ongekend hoge bedrag van ruim één miljoen gulden.

Ook aan de Stelling van Amsterdam werd in de jaren rond de eeuwwisseling heel wat vernieuwd en verbeterd. Na 1913 werden ten behoeve van de Luchtvaartafdeling verscheidene luchtvaarterreinen en bijbehorende installaties tot stand gebracht, waaronder een landingsterrein nabij het Fort Schiphol. Ook de bouw van kazematten en overige versterkingen, in de Nieuwe Hollandse Waterlinie zowel als in de oostelijke provincies, wordt beschreven met speciale aandacht voor de stellingen op de Afsluitdijk. Ook

dit hoofdstuk is rijkelijk voorzien van fraaie foto's en duidelijke tekeningen.

Zeer lezenswaard is ook het hoofdstuk 'Landsverdediging in bondgenootschappelijk verband 1940-1988' van de hand van kol. b.d. *F. H. van den Beemt*, waarin in chronologische volgorde grote en belangrijke werken de revue passeren. In de jaren vijftig vormden de werken ten behoeve van een honderdtal mobilisatiemagazijnencomplexen de omvangrijkste projecten. Een door kol. b.d. *S. A. W. Mies* geschreven relaas over doel en uitwerking van het mobilisatiemagazijnen-project is in het hoofdstuk opgenomen. Duidelijk komt hierin naar voren hoe in die jaren met beperkte krachten maar met grote inzet van alle betrokkenen in korte tijd zeer grote werken konden worden voorbereid en tot uitvoering gebracht.

Het stichten van een accommodatie voor het hoofdkwartier van AFCENT op het terrein van de Staatsmijn Hendrik in Brunssum en de uitbreiding van de KMA waren hoogtepunten in de jaren zestig. In de jaren zeventig trekt de bouw van het grote munitiemagazijncomplex Veenhuizen de aandacht.

Ook de belangrijkste werken voor de luchtmacht, zoals de bouw van stellingen en huisvesting voor de Groepen Geleide Wapens in Duitsland en van shelters (betonnen onderkomens voor gevechtsvliegtuigen) worden besproken. Aan de operationele verhandingen van de vliegbases Leeuwarden, Twenthe en Deelen is een bijdrage van *ing. J. Sybenga* gewijd. Een terugblik op het bouwen voor de marine, voor de Koninklijke Marechaussee en voor diverse andere organisaties completeert dit belangwekkende hoofdstuk.

Het laatste hoofdstuk bevat een historisch overzicht over de kazernebouw sinds de 16de eeuw, geschreven door *ir. J. C. Bakker*. Zij voert ons daarin van de 16de-eeuwse legering in forten en barakken via de 18de-eeuwse kazernes, de 'Boostkazernes' (1939) en de legerplaatsen (1952) naar de op de huidige legeringsnormen gebaseerde legeringsgebouwen in de Generaal-majoor Kootkazerne (1975).

Een overzicht van vestingbouwkundige termen, een lijst van alle voorgangers van de huidige Directeur Gebouwen, Werken en Terreinen en een losbladig overzicht van de organisaties van de Dienst van 1713 tot 1988 completeren het boek.

Dit goed verzorgde en rijk geïllustreerde, zeer belangwekkende geschiedkundige overzicht van 300 jaar bouwen voor de landsverdediging kwam mede tot stand door de hulp van de Stichting Menno van Coehoorn en de Vereniging van Officieren der Genie.

L. Breure

Het Machtige Eyland Ceylon en de V.O.C., R. Kromhout (red.); 24 x 17 cm, 117 p., SDU, 's-Gravenhage 1988, ISBN 90 12 06004 4, f 22,50.

Dit boek is verschenen tegelijk met en ter begeleiding van de tentoonstelling met dezelfde titel. De auteursrechten berusten bij het Nederlands Scheepvaartmuseum te Amsterdam, dat ook de tentoonstelling heeft georganiseerd (december '88 tot 19 maart '89).

Na een woord vooraf van de directeur van het Scheepvaartmuseum, de heer *H. Hazelhoff Roelfzema*, komen zeventien auteurs aan het woord, elk met zijn deskundigheid op een bepaald gebied, waardoor een boekwerk is ontstaan dat de verdienste heeft in kort bestek een duidelijk en afgerond beeld te scheppen van wat de belangstellende lezer

nodig heeft voor het kennen van de opmerkelijke historische banden van de *voc* met Ceylon, het tegenwoordige Sri Lanka.

Over de aard en de werkwijze van de *voc* bestaat voldoende literatuur om er hier aan voorbij te mogen gaan. De *voc* heeft in de periode van haar bewind over de kuststreken van Ceylon – gedurende anderhalve eeuw – duidelijk zichtbare en tastbare sporen nagelaten. Het eiland was voor onze voorzaten niet alleen van belang door zijn kostbare specerijen en andere waardevolle producten, maar ook en vooral door zijn strategische ligging tussen het Nabije en het Verre Oosten, zo blijkt uit de inhoud der hoofdstukken. Elk hoofdstuk belicht een facet van de invloeden van de *voc* en de Nederlandse cultuur op het onderwijs, de rechtspraak, het muntwezen, de landsverdediging en vestingbouw, de leef- en wooncultuur, de architectuur enz. enz.

Goed gekozen illustraties verlevendigen het geheel en een literatuuropgave bij elk der hoofdstukken stelt de lezer in staat zijn kennis te verdiepen.

Het eerste hoofdstuk, 'Sri Lanka voor de komst der Europeanen', geeft een overzicht van wat omtrent de prehistorie bekend is, over de komst der Singalezen en hun cultuur, en later die der Tamils. Het boeddhisme en het hindoeïsme komen ter sprake, alsook de bloeitijd en het verval.

In het begin van de 16de eeuw kwamen de Portugezen, die in het midden van de daarop volgende eeuw werden verdreven met de gaarne verleende militaire bijstand van de Nederlanders, die zich daarna niet terugtrokken, zoals door de koning van Kandy, een krachtige staat in het moeilijk toegankelijke hart van Ceylon, was bedoeld. Ook van de Portugese cultuur zijn sporen aanwezig.

In de *voc*-periode (1658-1795) werden er verscheidene forten gebouwd, vooral tegen vijanden van buiten. De troepensterkte van 2000 Europeanen werd aangevuld met in-landse en andere oosterse soldaten, waarmee de koning van Kandy enkele malen bijstand werd verleend tegen vijanden binnen het koninkrijk. In de jaren 1764-66 werden echter drie veldtochten tegen het sterk verdedigde Kandy ondernomen, waarbij vanwege het zware terrein bijzondere 'jungle'-kleding en -uitrusting werd gebruikt. Kandy werd niet definitief verslagen; de strijd eindigde door uitputting van beide partijen. *J.P. Puype* schetst de strijdmethoden in het hoofdstuk 'Oorlogvoering op Ceylon...'.¹

Toen de Bataafse Republiek, als gevolg van haar nauwe banden met Frankrijk, formeel met Engeland in oorlog geraakte, moest Ceylon voor de Engelsen worden ont-ruimd.

Op de tentoonstelling bevond zich een maquette van de citadel van Jaffna naar de situatie van 1780, vervaardigd door *A. Cole* en door onze Stichting gesubsidieerd.

Fraaie botanische prenten en topografische kaartencollecties, waarvan op de tentoonstelling eveneens voorbeelden waren te zien, behoren mede tot 'de Nederlandse erfenis op Sri Lanka', zoals de titel luidt van het laatste hoofdstuk in dit boek, dat ik gaarne in de belangstelling van velen aanbeveel.

H. A. Treu

Le général Dufour et Saint-Maurice, red.: J. Langenberger en Marie Claude Morand; 29,5 x 21 cm, 297 p.; Musées cantonaux du Valais, Brigade de Forteresse 10 e.a.; reeks: Cahiers d'Archéologie Romande, Coll. dir. par C. Martin, St.-Maurice 1987.

De Zwitserse generaal *G.-H. Dufour* heeft ter gelegenheid van het feit dat hij in 1987 tweehonderd jaar geleden werd geboren, veel aandacht gekregen. Ons Jaarboek 1987/88 geeft een schets van hem wegens zijn grote betekenis voor de vestingbouw, in het bijzonder voor de aanleg van de fortificaties van Saint-Maurice aan de Rhône. De aanleg van die werken, de overwegingen daarbij en de uitbreidingen later, worden in dit Frans-talige boek, nr. 35 in de genoemde reeks, in hoofdstukken van verscheidene auteurs grondig belicht, met veel citaten van de vestingbouwer. Voor hen die eens een goed inzicht willen hebben in de toepassing van de regels van de vestingbouw in de bergen geeft het zeer interessante informatie.

De samenhang van op verschillende hoogte gelegen werken, wordt duidelijk uiteengezet. De werken van Saint-Maurice liggen op bergformaties die dwars in het Rhônedal liggen en daardoor al een natuurlijke hindernis vormen. Hoofddoel was het dal te versperren voor vreemde legers die door het dal boven het Meer van Genève en de Simplonpas van Frankrijk naar Lombardije wilden trekken of omgekeerd. Deze route was niet in de eerste plaats een invalsweg in Zwitserland.

Ook de huidige toestand van de werken wordt beschreven, zodat belangstellenden die in de buurt komen, er goed aan doen het werk te raadplegen. Veel aandacht wordt besteed aan de rol die Dufour, toen opperbevelhebber van het leger, in 1847 heeft gespeeld in de binnenlandse oorlog tegen de Sonderbund.

Ruim zestig pagina's bevatten de tweetalige catalogus (Frans en Duits) van een tentoonstelling over Dufour en zijn werk achtereenvolgens te Saint-Maurice en Solothurn. Het fraaie boek is functioneel geïllustreerd, ook in kleur. Door het opnemen van de catalogus komt een aantal afbeeldingen tweemaal in het boek voor.

Een lezenswaardig boek voor serieus geïnteresseerden.

Mr. S. H. Poppema

100 Jahre Gotthard-Festung 1885-1985, Peter Ziegler; gebonden, 22 x 22 cm, 80 p.; GBC, Bazel.

Zwitserland heeft zijn zelfstandigheid eeuwenlang weten te handhaven dank zij een meestal strikte neutraliteits-(afzijdigheids-)politiek, een doorgaans eensgezinde inzet ten behoeve van de landsverdediging en, natuurlijk, de fysisch-geografische gesteldheid van het land.

Het gehanteerde verdedigingsconcept ging en gaat in hoofdzaak uit van de inrichting van een nationaal of centraal reduit, alsmede de verdediging van toegangswegen en doorgaande routes (passen en later ook tunnels). Wat dat betreft vallen overeenkomsten op met de concepten voor onze landsverdediging tot 1940; een centraal reduit en accessverdediging speelden ook hier een grote rol, maar bij de Zwitsers ging het dikwijls om laaggelegen accessen tussen hoger gelegen ondoorschrijdbaar terrein; bij ons om hoger gelegen accessen door geïnundeerde of drassige terreinen. In zekere zin dus het spiegelbeeld.

Een goed voorbeeld van de Zwitserse inspanningen is beschreven in dit boek, dat vrij uitvoerig ingaat op de honderdjarige geschiedenis van de Gotthard-Festung gedurende de periode 1885-1985, maar de draad al oppakt tegen het einde van de achttiende eeuw.

De schrijver verschaft een goed inzicht in de opzet en inrichting van dat omvangrijke en gecompliceerde verdedigingssysteem, de vestingbouwkundige facetten, de bemanning en het veronderstelde functioneren.

Ook wat de organisatie van de aanleg van verdedigingswerken en overige voorzieningen betreft, geeft het boek interessante bijzonderheden. Zo wordt beschreven hoe zich uit het in 1886 ten behoeve van de aanleg van de Gotthard-Festung opgerichte Büro für Befestigungsbauten via enkele tussenstappen het huidige Bundesamt für Genie und Festungen ontwikkelde. Dat alles gezien in het kader van de nationale landsverdediging in de perioden waarin van dreiging sprake was of dreiging verwacht kon worden.

De enorme inspanningen die men zich getroost heeft (en nog getroost), hebben – zoals bekend – hun rendement opgeleverd. Na de Napoleontische tijd is Zwitserland buiten de Europese en wereldoorlogen gebleven; ook het Duitse Invasionsplan Tannenberg 1940 kwam niet tot uitvoering. ('Die Ausgaben für die Festungsbauten haben sich deshalb gut bezahlt gemacht . . .', aldus de schrijver.)

Het boek is rijk voorzien van kaarten en foto's, alsmede van een uitgebreide bronnenlijst.

J. Sneep

Pourquoi une forteresse à Pré Giroud Vallorbe, A. Jaillet; 24 x 18 cm, 68 p.; La fondation du fort de Vallorbe, Vallorbe 1988.

De Zwitserse legerleiding is ook in deze eeuw en in het bijzonder na de Eerste Wereldoorlog doorgegaan met het versterken van de toegangswegen tot het land, de doorgaande routes, enz. Een van die toegangswegen aan de westgrens is die bij Vallorbe. Reeds de Romeinen legden daar door een access in de Jura een weg aan die eeuwenlang Noordwest-Europa met Centraal-Zwitserland en Noord-Italië zou verbinden. En die natuurlijk in alle Europese oorlogen in de Zwitserse landverdediging een rol speelde. Zo ook in de Eerste Wereldoorlog; de toenmalige Duitse operatieplannen, die hadden moeten leiden tot een nadering van Duitse troepen uit het westen (zoals bekend gestuit op de Marne), hielden de Zwitsers goed in gedachten. Men besloot dan ook in de jaren dertig de doorgangen aan de westgrens te moderniseren. Aldus kwam een 'Artilleriewerk' tot stand dat qua opzet vrij sterk overeenkwam met de kleinere werken in de Maginotlinie.

In het boekje wordt in het kort de geschiedenis van deze oude grensovergang beschreven; voorts krijgen de aanleg van de verdedigingswerken en het functioneren daarvan tot 1945 aandacht. De prachtige uitvoering van het boekje, het kaartmateriaal, de tekeningen en de vele foto's maken het tot een voorbeeld van een objectbeschrijving, dat in brede kring de belangstelling zal wekken. Dat is ook de bedoeling van de Fondation, want het object is het eerste, nog in de Tweede Wereldoorlog functionerende 'Artilleriewerk'. Het is nu als museum ingericht en voor het publiek opengesteld.

J. Sneep

'Met een vijand als bondgenoot', J. P. C. M. van Hoof; in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*; 24 x 16 cm, 30 p.; Nederlands Historisch Genootschap, 's-Gravenhage 1988, ISBN 90 0165-0505, f 20,—.

Het Nederlands Historisch Genootschap wijdde het Congres 1988 aan de rol van het water in onze geschiedenis. Men heeft daarbij gepoogd om meer (en beter) licht te werpen op een aantal gangbare voorstellingen en clichématige opvattingen op dit gebied. De belangrijkste tijdens dat congres gehouden voordrachten zijn nu opgenomen in genoemde bundel. Wij prijzen ons bijzonder gelukkig dat in deze publikatie een zo ruime plaats is ingeruimd voor de voordracht van Van Hoof.

Hij begint met een theoretische beschouwing over de fysisch-geografische factoren, die in de strategie een rol speelden. Vervolgens richt hij zich op de defensieve sterkte van ons grondgebied, de in het verleden gehanteerde verdedigingsconcepten en de uitwerking daarvan in de praktijk van de oorlogvoering hier te lande.

Hij slaagt erin een zeer omvangrijke en dikwijls gecompliceerde materie kort en helder uiteen te zetten en samen te vatten. Zijn voordracht biedt degenen die zich met het behoud van voormalige verdedigingswerken en in het algemeen met waterbouwkundige werken bezighouden, een uitstekende basis. Hetzelfde geldt voor degenen die deelonderwerpen verder in studie zouden willen nemen; zij kunnen in deze publikatie niet alleen de hoofdlijnen maar ook vele aanknopingspunten en een rijk bronnenoverzicht vinden.

In zijn slotbeschouwing stelt schrijver onder meer: 'Het historisch onderzoek naar deze interessante materie staat in vele opzichten nog maar aan het begin. Ik hoop met het trekken van wat grote lijnen en, om in de militaire sfeer te blijven, met het houden van een vóórverkenning, een wat bredere aanzet voor dat onderzoek te hebben gegeven.'

Een wellicht ietwat te bescheiden opstelling, maar hopelijk inspirerend.

J. Sneep

Neerlands Veste. Langs vestingsteden, forten, linies en stellingen, Noortje de Roy van Zuydewijn; 24 x 17 cm, 144 p.; SDU, 's-Gravenhage 1988, ISBN 90 12 05785 x, f 35,—.

Nadat enige jaren geleden de oplage van het boek *Verschanste Schoonheid* van dezelfde auteur was uitgeput, werd behoefte gevoeld aan een vervangend werk van gelijke aard. Dat is dan *Neerlands Veste* geworden, in wezen een zorgvuldig bijgewerkte heruitgave van het eerstgenoemde boek, dat in opdracht van onze Stichting in het Monumentenjaar 1975 werd uitgegeven 'om in brede kring belangstelling te wekken voor ons (relatief) achtergebleven gebied van de monumentenzorg', aldus de inleiding van ons Jaarboek 1976, p. 6.

We mogen ervan uitgaan dat het boek een bijzonder positieve uitwerking heeft gehad. We bevinden ons nu in een periode van duidelijk stijgende belangstelling voor vestingwerken en een daarmee gepaard gaande behoefte aan voorlichting.

Wij zijn daarom ingenomen met het verschijnen van *Neerlands Veste*, dat een ten geleide van onze voorzitter meekreeg. Het boek is niet in de eerste plaats bedoeld voor de studeerkamer, ofschoon enige theoretische kennis voor een goed begrip van wat de toerist op zijn speurtocht door stad en land zal ontmoeten, onontbeerlijk is. Deze is op begrijpelijke en onderhoudende wijze verwerkt. Als 'reisgids' acht ik *Neerlands Veste* doelmatiger dan haar voorgangster vanwege het bescheidener formaat en de soepele omslag.

Het werk beslaat een tijdperk van de twaalfde eeuw af tot aan de Tweede Wereldoorlog, waarbij een honderdtal met zorg gekozen foto's en prenten de tekst ondersteunt. Voor een deel zijn deze overgenomen uit *Verschanste Schoonheid*, zij het ongekleurd; ditmaal treft men ook luchtfoto's en vogelvluchtopnamen aan. Het achterwege laten van de zware zwarte kaders en de dikke kantlijnen op de tekstpagina's was mij liever geweest.

Een verklarende woordenlijst met een vestingschema, een plaatsnamenregister, een opgave van vestingmusea in het gehele land, voorts een literatuuropgave en een foto-verantwoording besluiten deze waardevolle nieuwe uitgave van Noortje de Roy van Zuydewijn. Gaarne aanbevelen, ook aan bezitters van *Verschanste Schoonheid*.

H. A. Treu

Festung im Spiegel der Quellen. Im Mittelpunkt: Die Reichsfestung Philippsburg, red.: dr. V. Schmidtchen; 20,5 x 14,5 cm, 240 p.; Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung, Wezel 1988, ISBN 3-923279-00-6.

In dit zevende deel van de *Schriftenreihe Festungsforschung*, verschenen tijdens het zevende internationale colloquium van de DGF in november 1988 te Philippsburg (Baden), wordt een rijke verscheidenheid aan bijdragen geboden. De eerste bijdragen besteden aandacht aan de vesting Philippsburg zelf, die in 1800 en 1801 op last van Napoleon Bonaparte, toen eerste consul, al haar vestingwerken verloor door sloop. De vesting mocht niet meer tegen Frankrijk worden gebruikt.

De historicus *dr. W. Greiselis*, docent aan de school voor legerofficieren te Hannover, belicht de rol van Philippsburg in de geschiedenis van 1615 af toen Philipp Christoph von Sötern, bisschop van Spiers, besloot Udenheim tot een moderne vesting te maken die hij in 1623 de naam Philippsburg gaf. *Dr. H. Musall*, professor in de kartografie te Karlsruhe, beschrijft de vestingbouwkundige geschiedenis van Philippsburg, ten slotte een vesting met zeven gebastioneerde fronten met aan de zijde van de Rijn een kroonwerk met daarvoor een hoornwerk en verder ravelijnen, contregardes en een gedekte weg. Hij behandelt in het kort ook andere vestingen in het betrokken gebied, waaronder Mannheim, dat tweemaal door Nederlandse vestingbouwers van gebastioneerde fronten is voorzien, eerst door *Barthel Janson* en later, in 1698, door *Menno van Coehoorn*. De architect *dr. R. Schott* behandelt historische plattegronden als een bron van kennis van de veel omstreden vesting Philippsburg en de tandarts en essayist *dr. R. Fulterer* vestigt de aandacht op *H. Nopp* (1832-93), dichter en chroniqueur en burgemeester van Philippsburg.

De eerste bijdrage over een geheel ander onderwerp is van *prof. dr. J. Bogdanowski*, hoogleraar in de architectuur te Kraków, namelijk de hoofdlijnen van de vestingbouwkundige ontwikkelingen van de vroegste tijden tot in deze eeuw, gezien in het licht van de Poolse geschiedenis. *Prof. dr. F. Reitel*, hoogleraar in de geografie te Metz, gaat in op de invloed van het militaire beleid in Frankrijk sedert 1815 op het centralisme in dat land, vooral door de Gemengde Commissie voor Openbare Werken.

De Zwitser *G. Reiss*, directeur van een verzekeringsmaatschappij en kenner van vestingwerken in verscheidene landen, schetst de vestingbouwkundige geschiedenis van zijn land van 1840 tot 1940.

In 24 bladzijden geven onze landgenoten en medewerkers van onze Stichting *dr. M. Kiel*, kunsthistoricus, en *drs. J. R. Verbeek*, historicus, een beeld van de Stelling van Kornwerderzand, vanaf het begin van de bouw in 1930 tot 1988, toen zij voor een deel een museum van moderne fortificaties was geworden.

De Duitse publicist op het terrein van de militaire geschiedenis *G. Fischer* beschrijft een in de jaren 1935-39 ten oosten van Frankfort aan de Oder en Küstrin aangelegde kazemattenlinie van 90 km lengte in een door Oder en Warthe gevormde boog. Vijfzede deel lag in laag terrein, op 30 km van de grens. Daar werden werken aangelegd ter beheersing van het waterpeil. In het hogere middenstuk waren de kazematten door gangen met elkaar verbonden, samen 30 km lang. Het leek wat op de Maginotlinie, waarvan de historicus *P. Mühlshleger* de werken in Noord-Elzas behandelt, in het bijzonder het artilleriewerk Schoenenburg.

Deel 7 van de DGF-reeks is met zijn functioneel geïllustreerde bijdragen, vrijwel alle voorzien van een uitgebreide bibliografie, een waardevolle bijdrage tot het begrip van de vestingbouw.

Mr. S. H. Poppema

Henri-Alexis Brialmont - Les forts de la Meuse, 1887-1891, Christian Fague;
23 x 23 cm, 109 p.; Les Amis de la Citadelle de Namur 1987, Bfr. 750.

In kort bestek geeft dit Franstalige boek een gedetailleerd beeld van het waarom en het hoe van de door *Brialmont* aangelegde forten om Namen en Luik in de jaren 1887-91. Die in totaal 21 werken waren toen hypermodern: uitgevoerd in beton en voorzien van diverse pantserkoepels voor verschillende typen geschut.

Aan de eigenlijke beschrijving van de conceptie van de werken en hun gestandaardiseerde bouw gaan vier bondige hoofdstukken vooraf, over de militaire situatie van België van 1831 tot 1887, de stand van zaken van de permanente versterkingen in 1850, de aanleg van de eerste verdedigingsring om Antwerpen (1860-40) en de ontwikkeling van de artillerie en de vestingbouw van 1850 tot 1887.

In het vijfde hoofdstuk, dat dertig pagina's telt, behandelt de schrijver de bouw, de inrichting en de bewapening van de forten.

De tekst wordt doeltreffend ondersteund door veel illustraties, deels in kleur. Twee uitvoerige bijlagen verhogen de waarde van het boek. In de eerste worden overzichtsplans van de elf varianten gegeven, waarin de 21 forten zijn uitgevoerd. De tweede is gewijd aan de bouw van de betonwerken. Voor het grootste deel bestaat die bijlage uit tekeningen van de bekistingen voor de betonconstructies.

Het boek bevat tevens een bibliografie en een Engelstalige samenvatting in zeven bladzijden.

Deze uitgave is een goede leidraad voor ieder die zich een beeld wil vormen van de negen forten van Namen en de twaalf van Luik, die de internationaal vermaarde Belgische vestingbouwer in de jaren 1887-91 heeft aangelegd.

Mr. S. H. Poppema

Festungsbaukunst und Festungsbautechnik; Deutsche Wehrbauarchitektur vom xv. bis xx. Jahrhundert - Architectura militaris Band 1, Hartwig Neumann; 25,5 x 21,5 cm, 440 p.; Bernard & Graefe Verlag, Koblenz, ISBN 3-7637-5839-9, DM 158,—.

De bouw van verdedigingswerken is vanouds allereerst bepaald door het doel waartoe ze moesten dienen. Dat lijkt vanzelfsprekend, want een verdedigingswerk dat niet aan zijn doel beantwoordt, is nutteloos. Maar aan de andere kant lag de vorm die voor een vestingwerk werd gekozen, niet vast door het te bereiken doel. Integendeel, de vorm werd altijd sterk beïnvloed door de cultuur van de omgeving waarin het werk tot stand kwam. Het verschil in stijl tussen bijvoorbeeld een Nederlands en een Belgisch fort uit de vorige eeuw is evident. Nu de laatste jaren de belangstelling voor de geschiedenis van de vestingbouw groeit, zijn er in veel landen min of meer uitvoerige overzichtswerken over verschenen; de gesignaleerde verschillen in stijl komen daarin duidelijk naar voren.

In deze rij ontbrak Duitsland tot dusver. Dat was jammer, want niet alleen had men ook daar een eigen stijl, maar de vestingbouw is er ook vaak geheel eigen wegen gegaan die elders niet, of pas later, zijn gevolgd. Dat geldt al voor de zestiende-eeuwse basteien en in later tijd voor de Oud- en Nieuwpruisische vestingbouw en de laat-negentiende-eeuwse Festes. Het boek van Neumann, dat de Duitse vestingbouw van de vijftiende eeuw tot aan onze tijd bestrijkt, voldoet dus zeker aan een behoefte. Daarbij komt dat het uitvoerig op het onderwerp ingaat en toch goed leesbaar is. Het is bijzonder rijk geïllustreerd; opvallend zijn de vele luchtfoto's, eigenlijk het beste middel om de grote lijn van een vesting weer te geven.

Door deze opzet zal het boek in de smaak vallen zowel bij serieuze onderzoekers als bij degenen die een plaatwerk over vestingen zoeken. Niemand die zich interesseert voor de geschiedenis van de vestingbouw, in het bijzonder de Duitse, zal dan ook buiten dit boek kunnen.

Tot slot nog enkele opmerkingen. Het boek bestrijkt niet alleen de Bondsrepubliek Duitsland, maar het gehele Duitstalige gebied en plaatsen waar Duitse vestingbouwers hebben gewerkt, zoals de Atlantikwall en de kust van Ghana. Het woord *Wehrbauarchitektur* in de ondertitel geeft het hoofdonderwerp van het boek goed weer. Het gaat over de vormen waarin vestingen gebouwd werden. Staatkundige en strategische overwegingen over waarom en waar ze gebouwd werden, komen niet ter sprake. Wel andere onderwerpen die raakvlakken hebben met de vestingbouw: belegeringen, belegeringsgeschut, vestingpoorten, ontmanteling, monumentenzorg, flora en fauna op vestingwerken, afbeeldingen van vestingen op postzegels, enz. Verder bevat het boek een uitgebreide bibliografie 1945-1987 (1500 stuks!). Mede daarom zal het vaak als naslagwerk worden gebruikt. Voor dat doel zou het nuttig zijn als het werd aangevuld met een register. Ook een overzichtskaart waarop de verschillende vestingen vermeld staan, heb ik node gemist.

Dr. J. S. van Wieringen

De Stelling van Amsterdam, vestingwerken rond de hoofdstad 1880-1920, P. Kant, P. Saal, R. Schimmel, J. de Zee; 21 x 28 cm (oblong), gebonden, 184 p.; AMA-Boeken, Beetsterzwaag 1988, ISBN 9064749019, f 39,—.

De inspanningen die wij ons, vooral in de negentiende en twintigste eeuw, getroost hebben om de Stelling van Amsterdam als nationaal reduct tot stand te brengen, hebben in de loop van de tijd bepaald niet geresulteerd in een overmaat aan publikaties. En evenmin in een overmaat aan belangstelling.

De meeste van de tot de Stelling behorende objecten bleven, na de opheffing als vestingwerk, nog tot in de jaren tachtig in gebruik (doorgaans voor logistieke doeleinden) bij het Departement van Defensie. Nu geleidelijk vrijwel alle forten c.a. buiten gebruik worden gesteld, wordt het steeds dringender dat naar nieuwe bestemmingen wordt gezocht. Behalve in onze kringen is gelukkig ook de belangstelling voor de objecten groeiende bij het provinciaal bestuur, de provinciale diensten, bij de betrokken gemeenten en in de particuliere sector. Hetgeen de laatste jaren al leidde tot verscheidene publikaties in dag-, week- en maandbladen.

Het provinciaal bestuur ging ook tot actie over; het stelde in dit verband achtereenvolgens onder meer vast:

- Studiebericht nr. 17 'De cultuurhistorische betekenis van forten', voornamelijk opgesteld door *ing. R. Schimmel*, onder verantwoordelijkheid van de Provinciale Planologische Dienst, 1986;
- de nota 'De Stelling van Amsterdam, een provinciale beleidsvisie', 1987;
- de nota 'Betonnen verdedigingswerken uit de 20e eeuw', voornamelijk samengesteld door *drs. H. P. C. de Boer*, 1987.

Naast deze doorwrochte ambtelijke stukken bleef behoefte bestaan aan een op een groter publiek gerichte publikatie. Die kwam in 1988 met steun en medewerking van het provinciaal bestuur en met steun van onder meer onze Stichting tot stand.

Het boek, voorzien van een voorwoord van de Commissaris der Koningin, *drs. R. de Wit*, en het College van Gedeputeerde Staten, omvat een aantal hoofdstukken met beschouwingen van algemene aard over de ontwikkeling van de stelling, inundatiestelsels, wapenontwikkeling, enz. De hoofdmoot wordt gevormd door de beschrijving, tekeningen en foto's van de objecten en hun functioneren. In het bijzonder de daarbij behorende schematische tekeningen der forten zijn instructief (het zou de moeite lonen deze met een vergelijkende beschrijving bijeen te plaatsen).

De indeling en opeenvolging der hoofdstukken zijn mijns inziens niet geheel logisch opgezet; een compositie waarin vanuit algemene naar specifieke onderwerpen (de objecten) was geschreven, had meer voor de hand gelegen.

De geschiedkundige verhandelingen vormen niet het sterkste deel van het boek. Zo zal de als 'rustig' omschreven periode 1672-1787 (p. 22) waarschijnlijk ontleend zijn aan de bekende 'witte vlek' in het boek van *Uyterschout*. 'Rustig' lijkt me trouwens een understatement: gedurende de driekwart eeuw na 1672 waren wij vier maal in een oorlog met Frankrijk verwickeld en werd er aan onze grenzen veel gebouwd voor de landsverdediging. Hevige gevechten vonden in Zuid-Limburg, Noord-Brabant en Zeeuwsch-Vlaanderen plaats. Wat bedoeld wordt met 'Balkanmonarchie' (p. 29) is niet geheel duidelijk. Om dichter bij huis te blijven: hoe groot Menno van Coehoorns invloed op de ontwikkeling van duurzame versterkingen ook is geweest (p. 19), hij was zeker niet de eerste. In ons land kwamen ver voor zijn tijd reeds vele werken tot stand.

De auteurs namen zo veel hooi op hun vork(en) dat zo hier en daar van een zekere simplificatie sprake is, bijvoorbeeld in een beschouwing over de Eerste Wereldoorlog (p. 155 e.v.) en de Kringenwet (p. 161 e.v.). Beschouwingen die nogal vrijmoedige interpretaties bevatten.

Gezien de grote betekenis van de stelling in landschappelijke en natuurwetenschappelijke zin had men mijns inziens hieraan wel wat meer ruimte mogen besteden. Dit deelonderwerp (p. 163 e.v.) had zich ook uitstekend geleend voor het opnemen van wat meer afbeeldingen op historisch-geografisch gebied.

Het boek bevat een schat aan fraaie tekeningen en prachtige foto's; helaas zonder vermelding van de makers of de bronnen en (soms) met onjuiste onderschriften. Gezien het belangrijke aandeel der fotografen hadden dezen bepaald onder de colofon met de auteurs moeten worden genoemd.

De literatuurlijst is, rijp en groen afwegende, niet geheel evenwichtig samengesteld en – met het oog op de doelgroep – zeker niet compleet. Bij de 'Verklarende woordenlijst' (p. 167-181), vijftien pagina's ontleend aan *H. A. Mohr Vestingbouwkundige Termen*, ontbreekt een verantwoording van de herkomst.

Tijdsdruk heeft de auteurs (of de correctoren) blijkbaar parten gespeeld, gezien het niet onaanzienlijke aantal zet- en spelfouten.

Maar, al met al, als complement van de ambtelijke publikaties, is het boek zeker de beoogde verspreiding in brede kring waard en zal het kunnen bijdragen aan het vergroten van de belangstelling voor dit unieke complex. En daarmee aan nieuwe bestemmingen en het behoud der objecten.

J. Sneep

Vestingstad Sloten, P. Karstkarel en R. Terpstra, gebonden, 16 x 16 cm, 78 p.:
uitg.: Stichting Monument van de maand (in Friesland), 1988, Postbus 805,
8901 BP Leeuwarden.

De Stichting stelt zich ten doel een breed publiek te laten kennismaken met Friese monumenten. Sinds begin 1986 wordt achtmaal per jaar een monument van de maand aangegeven; dat monument wordt gedurende die maand voor het publiek opengesteld en om het monument vinden diverse manifestaties plaats. Tevens wordt dan een deel in de serie 'Monument van de maand' uitgegeven.

Het boekje omvat in kort bestek de geschiedenis van Nederlands kleinste vestingstad, waarvan nog veel herkenbaar aanwezig is. De beschrijvingen zijn helder en in samenhang met de vele afbeeldingen 'aanschouwelijk' te noemen. Aan de vormgeving is veel aandacht besteed; het boekje ziet er zeer aantrekkelijk uit.

In dezelfde serie verscheen:

De Sneker Waterpoort, door S. ten Hoeve.

Een eveneens goed en rijk geïllustreerd verhaal over deze bijzondere stadspoort, een van de weinige resten van de verdedigingswerken die ooit de vesting Sneek omgaven. De fraaie uitvoering van de poort zal ongetwijfeld mede te maken hebben gehad met het feit dat ten tijde van de bouw (begin zeventiende eeuw) het verkeer te water van veel groter belang was dan het verkeer te land.

J. Sneep

Culemborg, beeld van een stad, P. J. W. Beltjes en P. W. Schipper, gebonden, 22 x 22 cm, 225 p.; uitg.: G. J. L. Koolhof, Culemborg 1988, f 34,50.

Culemborg is een oude stad met een in staatkundig opzicht nogal bewogen geschiedenis. Gelezen aan een van onze grote rivieren in het midden van het land is het opvallend dat de stad, in vergelijking met verscheidene zustersteden aan de Rijn/Lek, Waal en Maas, in militaire zin echter een veel minder opvallende plaats heeft ingenomen.

In het boek wordt uitvoerig ingegaan op de ontstaansgeschiedenis. Uit historisch-geografisch oogpunt een belangwekkend verhaal; rivierarmen, kreken, oeverwallen en overstromingen waren van overheersende invloed op het in cultuur brengen van land, de bebouwing en bewoning. De latere totstandkoming van de Diefdijk en belangrijke delen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie nabij de stad hielden ten nauwste verband met de aard van het terrein en de waterstaatkundige toestand.

In een hoofdstuk over de stadsverdediging wordt nader ingegaan op de omgrachting en ommuring van de grillig gevormde oude stad, de bouw van vele poorten, en muurtorens tot in de zestiende eeuw. Latere aanpassingen aan nieuwe inzichten met betrekking tot de stadsverdediging waren zeer beperkt van omvang. De zeventiende-eeuwse kaart van *Blaeu* en de vele afbeeldingen van poorten en torens geven uitstekend weer hoe de versterkte stad er moet hebben uitgezien.

Dat is trouwens ook de nadrukkelijke bedoeling van de schrijvers: naast een heldere en overzichtelijke tekst bevat het boek 147 afbeeldingen (vele in kleur) van schilderijen, tekeningen en kaarten. In een groot aantal gevallen kan men die gebouwen, stadsgezichten en situaties nog ter plaatse bekijken. De prachtige afbeeldingen nodigen daartoe als vanzelfsprekend uit. Jammer dat in het boek, ter oriëntatie van de lezer, respectievelijk de stadswandelaar, geen plattegrond anno 1988 is ingelegd.

Samenvattend stel ik graag vast, dat het een (in meerdere opzichten) voorbeeldig boek over een stadsgeschiedenis is, overvloedig voorzien van mooie afbeeldingen (geheel in overeenstemming met de ondertitel), en zo goed gedocumenteerd, dat een ieder die meer wil weten goed uit de voeten kan.

J. Sneepe

FORT - The international journal of fortifications and military architecture, volume 16, onder redactie van Quentin Hughes; 21 x 30 cm, 141 p.; Fortress Study Group, Liverpool 1988, ISBN 0261-586x.

Een zeer verzorgde zeer gevarieerde bundel artikelen op voornamelijk vestingbouwkundig gebied. In het bijzonder willen wij uw aandacht vestigen op de volgende artikelen:

- W. F. K. Engelbrecht, 'A bastioned entrenchment in Holland' (over de vesting Bour-tange);
- R. Rolf, 'Revolving concrete turrets';
- T. Gander, 'The explosive attack on Fort Eben-Emael'.

Achter in deze uitgave is een register op schrijversnaam en onderwerp opgenomen van de eerder verschenen vijftien uitgaven van *FORT*.

J. Sneepe

Typologie du Mur de l'Atlantique/Atlantic Wall Typology/Atlantikwall-Typenheft/Atlantik Wal-Bunkertypen, R. Rolf, 449 p., Beetsterzwaag 1988, ISBN 90-6476-045-3, f 35,—.

Het tien jaar geleden verschenen boekje *Duitse Bunkers in Nederland* heeft thans een waardige opvolger gekregen, die is gericht op de internationale markt. Was het eerstgenoemde qua inhoud en uitvoering een pionier-uitgave, thans zien we in het boek *Atlantik Wal-Bunkertypen* de resultaten van tien jaar studie en onderzoek.

Na een uitgebreide viertalige inleiding, die als het ware een geactualiseerde samenvatting vormt van het essentiële inzake ontwerpsystematiek etc., ontleend aan eerder werk van de heer Rolf (i.c. *Bunkers in Nederland, Der Atlantikwall, Het Duitse Fortificatie-ontwerp 1935-1945* [dissertatie] en *Vestingwerken in West-Europa* [in samenwerking met P. Saal]), wordt een systematisch overzicht gegeven in de vorm van plattegronden van de ideaalvormen van praktisch al de in de Atlantikwall gebouwde 'Regelbauten', verdeeld naar onderkomens voor personeel, wapens, munitie enz., observatie- en vuurleidingsposten, wapenopstellingen en verbindingsposten. Per type zijn het typenummer, de functie-omschrijving, de hoeveelheid benodigde kubieke meters gewapend beton, de vroegst gevonden datering en het minimum aantal gebouwde exemplaren per regio aangegeven. De functie van de inwendige ruimten is door middel van een cijfercode aangegeven.

Door de gevolgde systematiek — waarbij in de bovenmarge van de bladzijde de functie van het werk nog met de Duitse kaartsymbolen nader wordt aangeduid — is het boek uitstekend te gebruiken als naslagwerk voor typebepaling bij het bezoek aan Duitse bunkers en complexen. Door middel van een register zijn de tekeningen eveneens toegankelijk gemaakt, zodat snel een bijbehorende plattegrond gevonden kan worden bij een bekend of op een kaart gevonden typenummer.

Een aantal met zorg gekozen foto's geeft voorts een directe visuele vormindicatie voor in het veld aan te treffen werken.

Het handige formaat en de populaire prijs zullen van dit handboek menigmaal een 'bereisd' exemplaar maken, dat gemakkelijk in tas of rugzak bij het veldwerk kan worden meegenomen.

J.R. Verbeek

Gemeentewapens in Nederland, J.H. Keuzenkamp e.a.; 17 x 24 cm, gebonden, 264 p.; uitg. NV Bank voor Nederlandsche Gemeenten, 's-Gravenhage 1989, ISBN 903222560X, f 85,—.

In het ten geleide bij dit boek kenmerkt de president-directeur van de NV Bank voor Nederlandsche Gemeenten te 's-Gravenhage, *drs. W. Griffioen*, dit standaardwerk als een markering van het feit dat de Bank in 1914 werd opgericht en dus in 1989 haar 75-jarig bestaan herdenkt. Het boek is in opdracht van de Bank verschenen onder auspiciën van de Hoge Raad van Adel.

Mr. O. Schutte, secretaris van deze Raad, geeft in een woord vooraf inzicht in de totstandkoming van dit werk dat, naar het officiële register van de Hoge Raad van Adel, picturaal is verzorgd door *J. Jacobs* met beschrijvingen die zijn verwerkt door mevr.

Y. Taverne, onder algehele controle van *G. P. Nijkamp*, medewerker van de Hoge Raad van Adel, en van tekst voorzien door *mr. J. H. Keuzenkamp*. Laatstgenoemde heeft het boek voorzien van een 25 bladzijden tellende inwijding in de regels van de historisch gefundeerde heraldiek. In het bijzonder is de schijnwerper gericht op de overheidsheraldiek, waarbij de procedure tot het verwerven van een officieel erkend wapen wordt geschetst, verduidelijkt door afbeeldingen en een verklarende lijst van de heraldische begrippen die in de beschrijvingen van de Nederlandse gemeentewapens worden gebruikt.

Het lijkt wel nodig een waarschuwing te doen horen tegen de tendens van vervlakking en miskenning van de aloude heraldiek, die blijkt uit de invoering van het logo door tal van gemeenten in plaats van het wapen. De gemeente Apeldoorn bijvoorbeeld koos voor een gestyleerd boomblad, hetgeen de auteur de opmerking ontlokt 'dat er wel meer bosrijke gemeenten in ons land zijn'. Onbekendheid met het wezen der wapenkunde en/of gebrek aan zin voor traditie kunnen aan dat nieuwe verschijnsel ten grondslag liggen, en daarom voorziet dit werk in een behoefte.

De in kleur uitgevoerde wapentekeningen, omvattende het koninkrijkswapen tevens koninklijk wapen, die van de twaalf provinciën en die van de 713 wapenvoerende gemeenten, zijn een lust voor het oog. Bovenal ook boeiend doordat men het karakter van een streek of de historische achtergrond in veel wapenafbeeldingen kan onderkennen. De meeste wapens toont Noord-Brabant, 132, het kleinste aantal – uiteraard – Flevoland, met zeven.

Aan het onderwerp 'Versterkingskunst in de heraldiek' wijdde wijlen *ir. Ch. C. van der Vlis* een artikel in ons Jaarboek 1978 (p. 11 e.v.). Afgezien van kastelen met of zonder torens, gekanteeld of niet, met of zonder poort enz. komen in de gemeentewapens bijzonder weinig figuren voor die op de versterkingskunst betrekking hebben. Hieronder daarvan drie afbeeldingen ontleend aan het hier besproken boek. In verscheidene Jaarboeken namen we gemeentewapens op. *Gemeentewapens in Nederland* werd dan ook met vreugde als geschenk van de VNG aan onze bibliotheek geaccepteerd.

H. A. Treu

Vlagtwedde, Norg, Nieuweschans.

De herplaatste aspergeversperring op de spoorlijn bij Mill, waar op 10 mei 1940 een Duitse pantser trein vastliep en ontspoorde. Foto J. A. P. Laguetie.

KORTE MEDEDELINGEN OVER HISTORISCHE VESTINGEN EN VOORMALIGE VERDEDIGINGSWERKEN*

onder redactie van ing. P. L. Mulder

Groningen

Oudeschans (blz. 5, nr. 7) (gemeente Bellingwolde)

Museum Oude Schans

Het gaat goed met het Vestingmuseum te Oudeschans: de begroting is sluitend. Inmiddels zijn meer dan 1100 bezoekers geregistreerd, Vrijwilligers voor de oppasdiensten zijn nog welkom.

De museumcommissie is – in samenwerking met de heer *L. H. Veeman* – bezig twee diaseries (de een over de geschiedenis van Oudeschans en de ander over de natuur rond Oudeschans) te maken, zodat het museum nog aantrekkelijker wordt.

Het een jaar geleden gestichte Vestingmuseum vertelt met een honderdtal objecten over het dagelijks leven in de 17de-eeuwse vesting en over de opgravingsresultaten van de heer *K. Lenting*, die oudheidkundig bodemonderzoek te Oudeschans en andere oude Groningse grensvestingen verrichtte.

Een voormalige soldatenbarak (en later officierslogement) aan de Achterstraat ontpopte zich als een onvermoede schatkamer. Archiefonderzoek wees uit, dat vanaf 1672 de vestingschool hier was ondergebracht. Soldaten van Bommen Berend hadden tijdens de bezetting dusdanig huisgehouden in de school, dat het schoolhoofd naar een nieuwe behuizing moest omzien. Dat werd het logement.

De heer Lenting kon te Oudeschans pas goed aan het werk, toen hij getraceerd had waar precies de in 1640 met huisvuil gedempte vestingslootjes hadden gelegen.

Het museum is geopend van 1 april tot 1 november op de zondagmiddagen van 2 tot 5 uur, en op woensdagmiddagen in de vakanties eveneens van 2 tot 5 uur; verder op afspraak voor groepen het gehele jaar door (tel. 05977-252).

Vesting Bourtange (blz. 6, nr. 11) (gemeente Vlagtwedde)

Het laatste stuk van de enveloppe met gedekte weg van de vesting is in 1988 gereedgekomen: het deel tegenover de rechterface van het Nieuwe Magazijnsbastion. Ook de rosmolen is thans compleet. De molen met het aandrijfmechanisme is aangebracht. Het is de bedoeling dat bij speciale gelegenheden weer een paard zal worden ingespannen om de molen te doen functioneren. De Turfschuur, die in het verlengde van de NH kerk ligt, is herbouwd aan de hand van plattegrond en geveltekening. Het dient als verenigingsgebouw van de kerk. De synagoge, die lange tijd als voorlichtingscentrum heeft gediend, wordt een synagogaal museum en wordt weer als synagoge ingericht.

* De achter een vesting of plaats aangegeven bladzijde met volgnummer correspondeert met de aanduiding in de desbetreffende provincie-aflevering van de 'Atlas van Historische Vestingwerken in Nederland'; voor de nog onuitgegeven provincie-atlassen is de volgorde alfabetisch. De hier opgenomen verslagen zijn ontleend aan de correspondenten-rapporten.

Op het marktplein staat thans ook weer het 'houten paard', een replica van het martelwerktuig dat eens op dezelfde plaats de rechtspleging diende. Eveneens uit 1988 is een secreet, ongeveer zeven meter boven de gracht tussen het Nieuwe Magazijnsbastion en het Pastoorsbastion. De bestrating is verder aangepast. Het werk aan de catalogus van oudheidkundige vondsten gaat gestaag door. Herstel van de 'natte horizon' blijft een duur ideaal, waarvan de mogelijkheden nog altijd worden afgetast.

Drenthe

Werken op de Katshaar (blz. 20, nr. 6)

De restauratie van het kwetsbare tweeledige aardwerk de Katshaar door vrijwilligers met behoud van uitkering is uitgevoerd onder leiding van de Stichting Landschapsbeheer Drenthe. De vierkante redoute ligt er nu weer kantig bij. De gestapelde plaggen zijn goed aangeslagen. Van de linie die à cheval van de zandweg voor de redoute ligt, is het deel ten zuiden van die weg weer met plaggen opgezet. De opgeschoten bomen op en tussen beide aardwerken zijn verwijderd. Bij de redoute zal een informatiebord worden geplaatst.

Zwartendijkster- of Eenerschans (blz. 21, nr. 10)

Voor de Zwartendijksterschans bij Een is een grote onderhoudsbeurt aangevraagd bij de regionale toetsingscommissie Noord-Drenthe, uit te voeren als vrijwilligerswerk. Het verzoek werd ingewilligd. De gaten in de wallen zullen met plaggen worden hersteld, opslag zal worden verwijderd. Over de westelijke gracht zal de in 1984 door de gemeente Norg ontworpen houten voetburg worden gebouwd en er zal een informatiebord worden geplaatst.

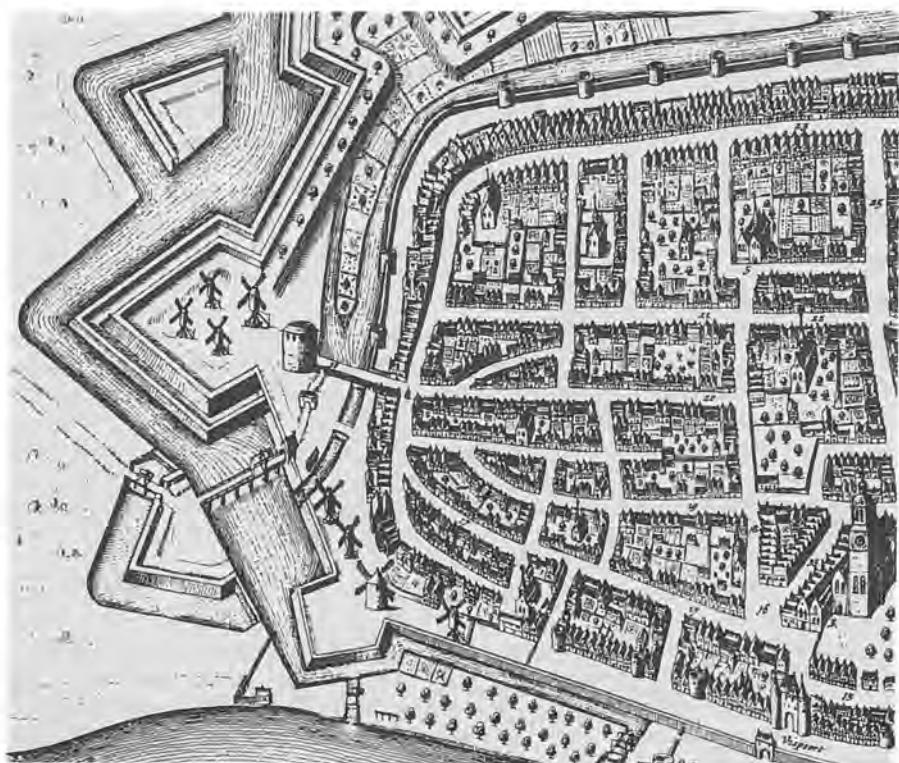
Overijssel

Deventer (blz. 1, nr. IV)

Opgraveningen Hardonkcomplex - Noorderbergtoren

Bij graafwerkzaamheden rond de sloop van het garagecomplex Hardonk aan de Gibsonstraat zijn de in zeer goede staat verkerende fundamenteën en enig opgaand werk tevoorschijn gekomen van de Noorderbergtoren en aansluitende muur. De toren heeft een doorsnede van ruim 20 m gehad met een muurdikte van bijna 6 m. De toren en de weergang werden gebouwd in 1487. Beide maakten deel uit van de stadsverdediging (zie kaartfragment van *J. Blaeu*). Bij verdere ontgravingen zijn ook sporen ontdekt van een bastion.

Als laatste verrassing is er een ondergrondse luistergang gevonden bij de toren. De gang diende om graafwerk van vijandelijke mineurs tijdig te ontdekken. Meer stadswaarts zijn nog meer funderingsresten gevonden, o.a. gedeelten van de stadsmuur, mogelijk ook van de stadspoort en voorts de overbrugging van een gracht. Alle vondsten zijn opgemeten, in tekening gebracht en gefotografeerd. In de kelder van het op te richten gebouw zullen de toren en de muur zichtbaar blijven. In de keldervloer zullen bastion en stadsmuur op de een of andere wijze worden gevisualiseerd. De kelder zal voor het publiek toegankelijk blijven. Tekstborden zullen de geschiedenis verduidelijken.

Deventer, de Noorderbergtoren. Fragment van een plattegrond van J. Blaeu.

Opgravingen aan de Welle. Rondeel stadsmuur

Aan de Welle zijn bij graafwerkzaamheden in de voortuin van een gerestaureerd pand muurresten gevonden waarin z.g. kloostermoppen waren verwerkt. Bij nadere bestudering bleek, dat men te doen had met een gedeelte van een rondeel, met een buitendiameter van circa 9 m en een muurdikte variërend van 2 tot 2,6 m. Met het oog op mogelijk gevaar voor het gerestaureerde pand, is het rondeel niet geheel uitgegraven. De situatie is in tekening gebracht. Vermoedelijk maakte het gevonden werk deel uit van de omringing van de stad.

Hasselt (blz. 3, nr. IX)

Justitiebastion. De gedachte het terrein van het bastion wat meer 'aan te kleden', heeft vastere vorm aangenomen. Het plan is nu het terrein te voorzien van een beplanting en in het midden daarvan een plateau aan te leggen waarop een kanon op rolpaard kan worden geplaatst. Pogingen zo'n kanon te bemachtigen zijn in gang. Het plaatsen van een bord met plattegrond van en historische gegevens over het bastion wordt overwogen.

Zwolle (blz. 7, nr. XIX)

Structuurplan/Beleidsplan

De plannen voor het Maagjesbolwerk en de Jufferenwal zijn voorlopig uitgesteld. De gemeente concentreert zich nu op het structuurplan Centrum en het beleid op langere termijn, waarbij het meer herkenbaar maken van de bastions de aandacht heeft.

Ommerschans (blz. 9, nr. 10)

Reconstructie

Een groep van vier studenten van de Landbouwniversiteit Wageningen heeft op 14 maart 1989 het resultaat van een studie over de Ommerschans gepresenteerd. Zij verichten de studie in samenwerking met en ten behoeve van de Stichting Ommerschans. De studie omvatte de geschiedenis van het vestingwerk, de betekenis van de schans als onderdeel van de Eemslinie, ecologische aspecten, de huidige toestand van het werk en de nieuwe functie. De voorstellen behelzen renovatie van de schans op grondslag van de achttiende-eeuwse situatie evenwel zonder de enveloppe en de buitengracht. De walhoogte van de bastions zou op 3,0 m en die van de courtines op 0,45 m moeten worden gebracht. Voor het terreplein wordt een beeldenpark voorzien met vaste en wisselende exposities, door paden verdeeld in rechthoeken en vierkanten. Om dat geheel is een hoge haag ontworpen.

Liniën van Zwolle (naar de IJssel) (blz. 11, nr. 15)

Luuderschans

De Vereniging 'Vrienden van de stadskern' heeft het college van B&W nogmaals gewezen op de wenselijkheid van reconstructie van de Luuderschans, gelegen op de hoek van de Veerallee en de Assendorperlure. De schans was onderdeel van de verdedigingslinie tussen de vestingstad Zwolle en de verdedigingswerken aan de IJssel zoals de Bergheschans, de Caterschans en de Nieuweschans (thans Engelse Werk).

De vereniging pleit voor reconstructie van de schans vanwege haar cultuurhistorische waarde en wijst tevens op de landschappelijke en recreatieve mogelijkheden.

Rivierkazematten IJsellinie (ongenummerd)

Plaatsing op de monumentenlijst

De inventarisatie van de rivierkazematten is gereed. Bekeken zal worden welke in aanmerking komen voor behoud c.q. plaatsing op de Monumentenlijst. Waarschijnlijk zal worden voorgesteld de drie kazematten aan de IJssel bij Zwolle als eenheid op de lijst te doen opnemen.

Gelderland

Arnhem (blz. 1 nr. 1)

Aan de Rijnkade, hoek Vossenstraat, is van het in 1619-23 aangelegde Nieuwe Werk (drie bemuurde bastions aan de Rijn met twee courtines ertussen) een circa 40 m lang en 0,8 m zwaar fragment escarpmuur herbouwd. De muur is gebouwd op de aldaar in 1985 bij ontgraving aangetroffen voet van de oorspronkelijke escarpmuur van de westelijke courtine. Zie ook Jaarboek 86/87, p. 147; i.p.v. de daar genoemde 'middeleeuwse stadsmuur' dient '17de-eeuwse vestingmuur' te worden gelezen.

Bredevoort, gem. Aalten (blz. 3, nr. IV)

Het op het 'beschermd stadsgezicht' stoelend bestemmingsplan is inmiddels vastgesteld en goedgekeurd. Zie ook Jaarboek 87/88, p. 136. Bredevoort vierde in 1988 het 800-jarig bestaan. Ter gelegenheid daarvan is een gedenkboek uitgegeven getiteld: *Bredevoort, een Heerlijkheid*. Dr. G. B. Janssen leverde hieraan een bijdrage getiteld 'Van Langhe Griet [oud kanon] en bastion Treurniet', ondertitel: 'Bredevoorts vesting in voor- en tegenspoed'. De vereniging 'Bredevoorts Belang' kreeg een schenking van f 50.000,—. Men denkt het bedrag te besteden aan de verwerving van een particulier park, gelegen achter de Prinsenstraat, op het voormalig bastion Treurniet. Zie ook dit Jaarboek, p. 71 e.v.

Culemborg (blz. 4, nr. VII)

Het deel van de ingestorte middeleeuwse stadsmuur achter de Goilberdingerstraat is in 1988 in opdracht van de gemeente herbouwd.

Groenlo (blz. 8, nr. XII)

De aantasting van het terrein van bastion Scherpenberg door de bouw van een dubbel woonhuis is afgewend. Bij het raadsbesluit van 19 januari 1988 is bepaald dat de bij het pand Nieuwestraat 20 behorende diepe tuin, grenzende aan of deel uitmakende van het voormalig bastion Scherpenberg, niet zal worden bebouwd. De minister van wvc had hiervoor reeds vergunning verleend; onze Stichting heeft hiertegen bij de Raad van State beroep aangetekend. Dit college heeft het besluit van de minister van wvc op formele gronden nietig verklaard. In het nieuw te maken bestemmingsplan zal de huidige toestand, 'open terrein en tuin', blijven bestaan.

Door opruiming van struikgewas is het uitzicht vanaf de rondweg Deken Hooyman-singel op de zuidwestelijke vestinggracht hersteld.

Voor de periode 1990-91 is subsidie in het vooruitzicht gesteld voor renovatie van de voormalige vestinggrachten.

's-Heerenberg (blz. 11, nr. XV)

Andermaal — in 1987 voor het eerst (zie Jaarboek 87/137) — zijn onlangs aan de noordzijde van de Oudste Poortstraat belangwekkende funderingsresten opgegraven van de voormalige Emmerikse Poort, te weten de voorpoort, de dwingel* en de hoofdpoort. Gevonden werden, van buiten naar binnen, de muurresten van:

- een poortgebouw dat gestaan heeft voor de voorpoorttorens, tot buiten het in 1987 opgegraven rondeelrestant;
- een vierkante toren van de voorpoort zelf;
- de dwingel (muur op spaarbogen en met waarschijnlijk een weergang) met daarin een waterpoortje; en
- de hoofdpoort.

De hoofdpoort dateert van voor 1433; de overige werken dateren van 1545. Het geheel zal zo mogelijk in de bestrating herkenbaar worden opgenomen.

* Een dwingel is een verbinding tussen voor- en hoofdpoort.

In 1988 werd voorts een muurtorentje gerestaureerd in de stadsmuur aan de Walsteeg. Het oudste stadsplan (*Jacob van Deventer*, 1560) toont de vroeg 15de-eeuwse ommuring met twee poorten, de 'Aildstatpoort' (Oudste- of Emmeriksepoort) en de Molenpoort; benevens vijf grotere en elf kleinere muurtorens. De restauratie betreft de enige kleinere muurtoren die er nog is. Twee nog aanwezige grotere torens, beide aan de Muntwal, aangeduid als Wachtoren en Wachthuis, werden reeds in 1982 en in 1984 gerestaureerd. (Zie ook Jaarboek 85/194).

Nijmegen (blz. 13, nr. XXI)

In Nijmegen wordt gediscussieerd over herstel van het Valkhof als burcht. De Valkhofvereniging gaat daarbij voorop. In oktober 1988 werd over dit onderwerp een forum gehouden, georganiseerd door de Bond Heemschut. In direct verband daarmee staan de vrijgekomen restanten van de Stratenmakerstoren uit de vroegere ommuring van de stad, gelegen aan de Waalkade aan de voet van het Valkhof. De gemeente beraadt zich over de toekomst van de restanten van deze toren.

Wageningen (blz. 17, nr. XXIV)

De noordelijke muur van het voormalige kasteel is gered. Vrijwilligers hebben de fundamenten van de geschutstoren blootgelegd. Twee andere torens zijn gelokaliseerd. Men hoopt in de loop van dit jaar het poortgebouw uit te graven en verder te komen met een intact gebleven gedeelte van de stadsmuur.

Zevenaar (blz. 20, nr. XXVI)

In 1988 is op een parkeerterrein aan de Nieuwe Doelenstraat de plattegrond herkenbaar gemaakt van de Kleefse burcht 'Sevenaer', die hier heeft gestaan. De bestrating werd daartoe in sierverband en verhoogd aangelegd.

Aan de hand van in 1986 en '87 opgegraven muurresten is het gelukt de plattegrond vast te stellen van een zware torenpoort van een in 1685 gesloopte burcht op de grens van de hertogdommen Kleef en Gelre (zie ook Jaarboek 86/148). Van de poort, inwendig groot 14 x 17 m met een muurdikte van 2 m, werden kort na 1400 de muren verzwwaard van 2 m tot 4,5 m. De burcht werd in eerste aanleg reeds vóór 1321 als militaire post gebouwd.

Werk op de spoorweg bij de Diefdijk

Dit werk is in beheer bij Staatsbosbeheer, die het bomvrije gebouw uit 1880 voor bewoning verhuurt aan een particulier. In verband daarmee zijn de achtersluitmuren van de bomvrije ruimten vervangen door hout en glas. De begroeiing op het werk werd drastisch gesnoeid.

Utrecht

De Grebbelinie (blz. 9 en 10)

De bastions van de Grebbelinie aan de Buiten-Grift en het hoornwerk om de voormalige Grebbesluis

Het object verkeert in een redelijk goede staat. Een rapport is in voorbereiding om de historie en de eigendomsverhoudingen vast te leggen. Met de gemeente Rheden is over-

leg gevoerd in verband met bescherming van het object. Het blijkt dat Het Utrechts Landschap belangstelling heeft dit object te verwerven. Deze stichting is reeds eigenares van belendende gebieden. Onze correspondent *dr. H. P. Deys* heeft contacten met deze stichting gelegd met de bedoeling de verwerving ervan door Het Utrechts Landschap te bevorderen.

Schans te Woudenberg (blz. 11, nr. 1)

Van de historisch waardevolle veldschans uit de Tachtigjarige Oorlog dreigt een gedeelte van het terreplein te worden opgeofferd aan bebouwing met 21 'parkwoningen'. Ofschoon de schans nog steeds geen wettelijke bescherming geniet, heeft onze Stichting in een bezwaarschrift aan het gemeentebestuur bezwaren tegen deze gang van zaken kenbaar gemaakt en hebben wij op een terzake belegde hoorzitting ons standpunt mogen toelichten.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie (blz. 19 e.v.)

De NV Grontmij presenteerde begin 1988 de eerste aanzet voor het Toeristisch Recreatief Ontwikkelingsplan (TROF) voor de in de provincie Utrecht gelegen verdedigingswerken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het Provinciaal Bestuur van Utrecht en een aantal betrokken gemeenten steunden dit initiatief door f 100.000,— voor de verdere ontwikkeling van dit plan beschikbaar te stellen. Er is naast een begeleidingscommissie een stuurgroep gevormd waarin onze Stichting is vertegenwoordigd. Gelet op de soms uiteenlopende belangen van de betrokken instanties zal de realisering van het plan naar verwachting nog geruime tijd duren.

Forten in de NHW (blz. 20, nrs. 13, 15, 16 en 18)

De gemeente Utrecht heeft het Fort Blauwkapel gekocht van de Dienst der Domeinen. Een bestemmingsplanprocedure is in gang gezet. De Dienst der Domeinen heeft ook de forten De Klop, Lunetten en het noordelijk gedeelte van het fort De Bilt te koop aangeboden.

Inundatiekanaal bij het Werk aan de Korte Uitweg (blz. 23, nr. 33)

De Dienst der Domeinen heeft een gedeelte van het Inundatiekanaal bij het Werk aan de Korte Uitweg overgedragen aan Staatsbosbeheer.

Werk aan de Groeneweg (blz. 23, nr. 37)

Ook het Werk aan de Groeneweg is door de Dienst der Domeinen aan Staatsbosbeheer overgedragen. Twee buitendijks gelegen groepsschuilplaatsen, de funderingen van een koepelkazemat en een vechtwagenversperring zijn in het kader van de dijkverzwaring verdwenen.

Fort bij Abcoude (blz. 26, nr. 4)

Slechts eenmaal is dit fort, behorende tot de Stelling van Amsterdam, liggende in de provincie Utrecht, in onze Jaarboeken ter sprake gekomen (Jaarboek 1968, p. 28). Het moest toen gaan dienen tot opslag van medisch reservemateriaal ten dienste van het Ministerie van Economische Zaken. Het stond (en staat nog) niet op de Monumentenlijst en het Dagelijks Bestuur had toen wel bezwaren tegen een aantal ingrepen die het berei-

*Fort bij Abcoude. Gebouwd in 1885 en thans gekenmerkt door een fraaie begroeiing.
Foto L. den Hertog.*

ken van het hoofdgebouw met vrachtwagens mogelijk moest maken. Met die bezwaren is weinig rekening gehouden. Uit informatie, verkregen van de voorzitter van de Vereniging Vrienden van het Dorp, *ir. H. E. Metz*, wordt tussen Domeinen en de gemeente Abcoude onderhandeld over de aankoop door de gemeente, die daarvoor een optie heeft gekregen en daarvan gaarne gebruik zal maken als financiële zaken en het vinden van een goede bestemming zijn opgelost.

De instelling van de bevolking en het gemeentebestuur is overigens zeer positief, zodat er vertrouwen is in een gunstig resultaat van de onderhandelingen. De grote belangstelling van de bevolking en gemeentebestuur heeft vooral een stimulans gehad toen op 14 en 21 januari van dit jaar het fort was opengesteld voor bezoek onder geleide, waarbij bleek hoe fraai de natuur zich heeft ontwikkeld in dit stiltegebied.

Noord-Holland

Naarden (blz. 16, nr. XIb)

Hoofdwerk van het Offensief voor Naarden, te Bussum

Dit werk (Werk 4) ligt in het huidige sportpark Zuid te Bussum. Het wordt in toenemende mate ingeklemd tussen sport-, recreatie- en culturele voorzieningen. Het werk zelf verkeert in ernstige mate in verval. Mede in verband met uitbreidingsplannen van het culturele gebouw Het Spant is in het gemeentebestuur overleg gaande over de toekomst

van dit werk. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg wordt hierin gekend. De gemeentelijke Monumentencommissie heeft aan de directeur van Gemeentewerken een rapport gevraagd over de huidige toestand van het werk. Op 21 november 1988 deed wethouder *Reeskamp* aan de Bussumse gemeenteraad de toezegging dat Werk 4 wellicht zal worden opgeknapt en voor het publiek zal worden opengesteld. Hopelijk zal dit ertoe leiden dat er op zijn minst een besluit komt dit laatst overgebleven werk van het Offensief voor Naarden te behouden.

Den Helder

Fort Dirks Admiraal (blz. 39, nr. 17)

Het fortterrein is in 1988 opgeruimd en kreeg daardoor een veel beter aanzicht. Een autosloperij en visrokerij verdwenen. Over de Wal is een wandelpad aangelegd en er zijn enkele taludtrappen gemaakt. De werkzaamheden zijn uitgevoerd in het kader van de aanleg van de Napoleonroute; het resultaat van een nieuw en zeer positief monumentenbeleid van de gemeente Den Helder. (Zie p. 86 in dit Jaarboek.)

Verbindingswal/Linie Den Helder (blz. 39, nr. 19)

Het gedeelte Wal tussen de Middenweg en het Fort Dirks Admiraal is onder profiel gebracht. Er wordt nog gezocht naar tekeningen van de batterijen aan weerszijden van de brikkenbetonnen remise uit 1880.

Zuid-Holland

Gorinchem (blz. 10, nr. X)

Ter gelegenheid van de Open Monumentendag werd de aandacht speciaal gericht op de vestingwerken van Gorinchem. Een uitgezette rondwandeling begon bij de caponnière, die voor het eerst voor het publiek toegankelijk was. Een toelichting met plattegrond verschaftte informatie over de objecten die men tijdens de rondgang over de wallen passeerde.

In verband met de renovatie van de haven werd het metselwerk van de vestingmuur van het Tolbastion (bastion VI) en van de walmuur langs de Duivelsgracht (verlengde linkerface van bastion V) hersteld. Het profiel van het talud naar de walmuur onderging een kleine wijziging. De Duivelsgracht werd schoongemaakt en de afsluitende beer werd opgeknapt.

Zeeland

Oostburg

Dit jaar valt waarschijnlijk definitief de beslissing over de sloop van elf bunkers in Oostburg. In 1988 ontving de gemeente een subsidie van f 1,5 miljoen om de bunkers te slopen.

Protesten van onder meer onze Stichting hebben ertoe geleid dat de werkzaamheden werden uitgesteld totdat de Provinciale Inventarisatiecommissie Monumenten de bunkers heeft bekeken. Inmiddels hebben tegenstanders van de sloop de Stichting Bunkerbehoud Zeeuws-Vlaanderen opgericht. De elf bunkers behoren tot het voormalige commandocentrum van de Duitse verdediging in de Scheldemonding.

Sas van Gent

De restauratie van de waterkorenmolen schijnt voor de deur te staan, nu de gemeente de nodige subsidietoezeggingen heeft ontvangen. Naar verwachting zullen de werkzaamheden in 1989 worden uitgevoerd.

Tholen

De minister van wvc heeft in 1988 kenbaar gemaakt Tholen binnen de singels als beschermd stadsgezicht te willen aanwijzen. De gemeente volgt dit plan, met uitzondering van het noordoostelijke bastion, dat in de jaren vijftig door een weg is doorsneden.

Veere

De zeemuren van Veere hebben ernstig te lijden van het – sinds de afsluiting van de zee-armen – zoete water. Bij vorst befrist het ingedrongen water, waardoor er scheurtjes ontstaan. Inmiddels is de schade zo groot geworden dat provincie en rijk te hulp moesten worden geroepen om stapsgewijs herstel mogelijk te maken.

Vlissingen

Bij graafwerkzaamheden tussen de Koudenhoek en de Steenen Beer in Vlissingen is in november 1988 een gietijzeren kanon gevonden dat vermoedelijk als meerpaal heeft dienst gedaan. Gelet op de versieringen dateert het kanon waarschijnlijk van vóór 1800 en is het vermoedelijk van Nederlands fabrikaat. De Stichting Vesting Vlissingen kreeg het kanon in bruikleen van de gemeente. Het zal worden toegevoegd aan het 'wapenbestand' op de boulevards.

Arsenaal

Het Arsenaal met omliggend terrein is eigendom van de gemeente. Naast het geschikt maken van het Arsenaal voor veelsoortig gebruik (kantine e.d.) wilde men op het terrein een torenflat, hoog 70 m, bouwen. Daartegen zijn vele bezwaren ingebracht – ook door onze Stichting – die ten slotte hebben geleid tot een beroepsprocedure bij de Raad van State. Eind februari 1989 werd uitspraak gedaan, waarbij de Kroon de plannen van de gemeente heeft verworpen. Er zijn echter nieuwe plannen in de maak, die nog niet openbaar zijn gemaakt, zodat waakzaamheid blijft geboden.

Noord-Brabant

's-Hertogenbosch

Uit veiligheidsoverwegingen is een klein gedeelte van de bouwvallige stadsmuur, westelijk van de haveningang (Den Boom), gesloopt. Herbouw is in voorbereiding.

Geertruidenberg

De ruim dertig jaar oude populieren en wilgen langs de gedekte weg en op het Commandeurs- en Statenbolwerk verkeren in een zeer slechte staat en zullen uit veiligheidsoverwegingen moeten worden geroid. Op verzoek van het gemeentebestuur is over de herbepanting advies uitgebracht. Onder meer is geadviseerd op de wallen van de beide bolwerken een rij bomen te planten; de huidige dichte beplantingen geven te veel de indruk van bosschages.

Garnizoensbakkerij

De voormalige garnizoensbakkerij aan de Haven is geheel gerestaureerd en in gebruik gegeven aan het nabijgelegen cultureel centrum. De bakkerij is gebouwd in 1840 en staat op de Rijksmonumentenlijst.

Grave

Architect *W. Kramer* heeft in opdracht van de gemeente een plan ontworpen voor herstel en reconstructie van de Hampoort en directe omgeving. Het plan, dat 1,5 miljoen gulden zou gaan kosten, kan in fasen worden uitgevoerd. De eerste fase betreft de uitvoering van zeer noodzakelijke herstel- en renovatiewerkzaamheden aan het gebouw zelf. Fase twee omvat de reconstructie van de wal en walmuren nabij de Hampoort, het terugbrengen van de gracht op een breedte van 15 m en het aanleggen van een voetbrug over de gracht, zodat de poort weer een functie krijgt in het stadsbeeld.

Peel-Raamstelling

In november '88 is met medewerking van het gemeentebestuur van Mill, het 47^e Painfbat, het regiment Menno van Coehoorn en de Strukton-Groep een stukje spoorbaan herlegd – compleet met asperge-versperring – op de plaats waar in mei 1940 een Duitse pantser trein tot ontsporing werd gebracht. Het stukje spoorbaan maakt deel uit van het monument dat de Werkgroep-Mill zich voorstelt te realiseren voor 10 mei 1990. Zie ook p. 62 en 98 van dit Jaarboek.

*Peel-Raamstelling. Reconstructie van het historisch spoorweggedeelte bij Mill.
Foto J. A. P. Laguette.*

*Heusden. De 'haventoren' die er volgens onze Stichting niet had mogen komen, in aanbouw.
Foto H.A. Treu.*

Heusden

Tegen de bouw van een 'haventoren' nabij jachthaven De Wiel (zie Jaarboek 1987/88, p. 144 e.v.) heeft onze Stichting bezwaar gemaakt, wat niet heeft kunnen voorkomen dat de haventoren inmiddels is verrezen. Ons bestuur is het principieel oneens met deze gang van zaken, reden waarom het bij de Raad van State aanhangig gemaakte beroep niet is ingetrokken.

Limburg

Maastricht

Helpoort (eerste stadsmuur)

De Stichting Maastricht Vestingstad, die wat haar onderkomen betreft sedert de oprichting een zwervend bestaan heeft geleid door de binnenstad van Maastricht, heeft nu eindelijk een vaste plek gevonden. Op 1 januari kon zij haar intrek nemen in de Helpoort. De stichting zal de Helpoort gaan gebruiken als vergader- en ontmoetingslokaal en als archiefruimte. Er zijn plannen voor restauratie van het gebouw.

Hoge Fronten (zie ook artikel drs. A. Littel, blz. 99)

In het kader van de renovatiewerken in het voormalige Hoge Front van de vestingstad Maastricht werden op verschillende locaties graafwerkzaamheden verricht. Hierbij kwam onder meer een poterne, gelegen tussen de voormalige werken Stad en Lande en Bentinck, te voorschijn. De aanvankelijk raadselachtige galerij kon door medewerkers van de Stichting Maastricht Vestingstad worden opgemeten en gefotografeerd. Hetzelfde gebeurde met enkele muurfragmenten van het werk Bentinck.

Bij sloopwerkzaamheden in de Herbenusstraat werden funderingsresten van de tweede ommuring gevonden. De naamsteen 'Vroenhof 1771' van de gelijknamige lunet, die in het eerste decennium van onze eeuw werd ingemetseld in het muurwerk van bakkerij 'De Ster', werd bij de sloop van dit gebouw verwijderd. De monumentale steen zal in het nieuwe appartementencomplex, dat ter plaatse zal verrijzen, een plek krijgen.

Fort Koning Willem I

Houtgewassen op het metselwerk van de contrescarpemuren werden over een breedte van tweeënehalve meter verwijderd door medewerkers van de Stichting Maastricht Vestingstad om het muurwerk tegen wortelingroei te beschermen. Bij deze werkzaamheden werden op de gedekte weg enkele 'vergeten' traversen herontdekt en eveneens van schadelijke begroeiing ontdaan. De escarpuren komen in de loop van 1989 aan de beurt.

Fort Sint-Pieter

De inrichting van de kanongalerij achter de linkerflank van het fort naderde begin 1989 haar voltooiing. Nadat vier kanonnen op rolpaarden waren geplaatst en de vloeren waren aangebracht, zijn vrijwilligers van de Stichting Maastricht Vestingstad druk doende geweest met het vervaardigen van gereedschappen en ander toebehoren, alsmede met het aanbrengen van beplating rond de schietgaten. Helaas zijn door onenigheid met de exploitant van het horecabedrijf Fort Sint-Pieter de activiteiten sinds eind april 1988 gestaakt. De reeds vervaardigde accessoires liggen in depot bij de stichting, in afwachting van betere tijden.

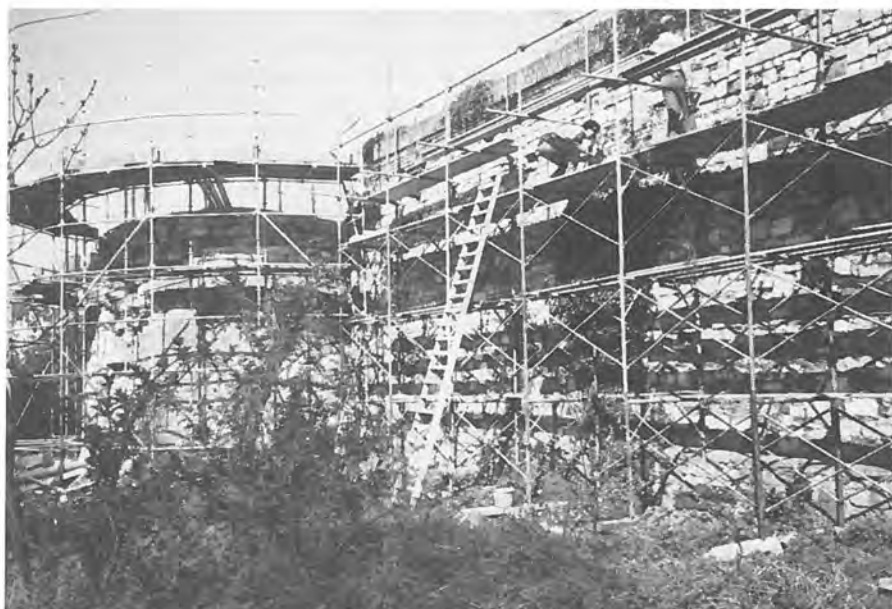
Stadsmuur, tweede ommuring ter plaatse van Nieuwenhofstraat en Hertenkamp

De in oktober 1987 aangevangen restauratie van dit deel van de tweede stadsomsluiting, werd in het jaar 1988 afgerond:

- de restauratie van het Nieuwenhofpoortje;
- de oostelijk daarvan gelegen muurtoren; en
- het tussenliggende muurwerk, inclusief de trappartij, die vanaf de Nieuwenhofstraat toegang geeft tot het wandelpad bovenop de muur.

Genoemde toren kreeg een betonnen afwateringsvlak, dat afgedekt werd met een vloertje van veldbrandstenen. Dank zij de medewerking van de Stichting Maastricht Vestingstad werd het mogelijk de kanonloop, die bovenop de toren was aangebracht, te plaatsen op een rolpaard. Een en ander is op 16 januari 1989 onthuld. Tijdens de restauratie is gebleken dat men in het verleden bij herstelwerkzaamheden regelmatig gebruik heeft gemaakt van zogenaamde afkomende materialen. Aangetroffen werden namelijk lateien, delen van grafstenen en een jaarsteen AD 1700, die alle opnieuw waren verwerkt.

Het voor 1988 beschikbare budget was niet toereikend om het muurwerk, oostelijk

*Maastricht. Werkzaamheden
aan de tweede ommuring.
Foto's J. van der Staay.*

van genoemde toren eveneens aan te pakken, zoals de bedoeling was. Men hoopt nu in de loop van 1989 dit werk te kunnen afronden en te kunnen starten met de restauratie van het muurwerk ten westen van het Nieuwenhofpoortje.

Roermond

In het najaar van 1988 werd de straat, genaamd Pastoorswal, gereconstrueerd. De straat ligt voor een deel op de plaats van de vroegere noordelijke stadsmuur. In de bestrating is de plaats van de muur geaccentueerd. De twee waltorens die werden blootgelegd, zijn – voor zover zij niet op de rijweg lagen – in aangepast materiaal verhoogd tot circa 1 m boven het maaiveld. Roermond telde vroeger zes grote en vier kleine poorten, alsmede 24 waltorens. De resten van vijf waltorens zijn zichtbaar.

Sittard

In de Walstraat, ter plaatse van de in 1922 geslechte wal, is bij graafwerkzaamheden gebleken dat de muurfunderingen nog aanwezig zijn die het aarden wallichaam steun moesten geven. Eén fundering sloot aan bij de zuidelijke fundering van de Limbrichterpoort en liep door tot de splitsing Walstraat-Misbroekstraat. Een tweede fundering, waarvan het begin niet kon worden vastgesteld, eindigde bij een uit mergelblokken opgebouwd cirkelvormig torentje tegen de oude walmuur. Vermoedelijk heeft het torentje, met een diameter van circa 5 m, twee concentrische muren gehad met daartussen grond.

Tijdens de grondwerkzaamheden werd overigens geen spoor gevonden van een stenen vestingwerk Ehrenbreitstein, zoals aangegeven op de – in 1922 te Düsseldorf gevonden tekening van de vesting Sittard uit 1538. Dit lijkt een bevestiging van het vermoeden dat hier nooit een vestingwerk is geweest. De verspreid gevonden mergelblokken zijn zeer waarschijnlijk afkomstig van het geslechte gedeelte van de wal, voor de aanleg van de huidige Walstraat. Ter plaatse werd in 1621 een dijk opgeworpen langs de Geleenbeek, waardoor een inundatiegebied met grachten ontstond, waarvan in 1988 te Düsseldorf een tekening werd gevonden.

Gennep

Te Gennep heeft de ROB in de maanden augustus en september aan de Zuidoostwal gedeelten van de 14de-eeuwse stadsmuur en de fundamenten van twee verdedigingstorens blootgelegd.

COMMISSIEVERSLAGEN E.D.

Studiecommissie

In de samenstelling van de commissie deden zich geen mutaties voor.

Het driehonderdjarig bestaan van de Directie Gebouwen, Werken en Terreinen (voorheen Directie der Fortificatiën, resp. Dienst der Genie) vergde veel tijd en aandacht, in het bijzonder de voorbereiding van het symposium, het boek *300 Jaar bouwen voor de landsverdediging* en de tentoonstelling in het Legermuseum.

Desalniettemin hopen we in 1989 de *Atlas van historische vestingwerken in Noord-Brabant* persklaar te kunnen maken. Met de andere wordt – zij het zeer geleidelijk – ook voortgang geboekt.

J. Sneep

Monumenten-Adviescommissie (MAC)

In het jaar 1988 is in het gehele land het *Monumenten-Inventarisatie-Project* (MIP) ter hand genomen. Het doel daarvan is binnen een periode van vijf jaar te komen tot een inventarisatie van de zogenaamde jongere bouwkunst, daterend uit de jaren 1850-1940. De uitvoering van het project is opgedragen aan de twaalf provincies en aan de steden Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht. Met de landelijke coördinatie en de begeleiding is de Rijksdienst voor de Monumentenzorg belast. Het gaat hierbij om een breed opgezette inventarisatie van stedbouwkundige, historisch of architectonisch interessante of beeldbepalende gebouwen en objecten (waaronder ook 19de-eeuwse vestingwerken). Daarom heeft ons bestuur de correspondenten van de Stichting uitgenodigd aan de provinciale en gemeentelijke projectleiders van het MIP zoveel mogelijk medewerking te verlenen bij deze inventarisatie. Uiteindelijk zal het de minister van wvc mogelijk zijn een beperkte selectie te maken van monumenten die alsnog voor bescherming in aanmerking komen.

Inzake het geschil tussen de kweker Rebel te *Naarden* en Gedeputeerde Staten van Noord-Holland (vgl. ons Jaarboek 1987/88, p. 148) heeft de afdeling Rechtspraak van de Raad van State op 12 juli 1988 uitspraak gedaan. De Raad achtte de door het gemeentebestuur van Naarden gehanteerde planvoorschriften om de omstreden bebouwing van het glacis van de vesting alsnog mogelijk te maken, onverbindend. Het feit dat Gedeputeerde Staten zulks niet hebben onderkend, was voor de Raad aanleiding hun besluit van 4 maart 1986 (tot onthouding van goedkeuring aan het raadsbesluit) te vernietigen. Hoewel de Raad

zijn uitspraak derhalve baseert op strikt formele overwegingen, is wel duidelijk dat hij bebouwing van het glacia ongewenst acht.

De inventarisatie van de *arsenalen*, reeds enige malen in dit verslag aangekondigd, is voltooid. De beide bundels, die een beknopte opsomming geven van veertig vóór 1870 in ons land gebouwde arsenalen en kruithuizen, alle voorzien van een korte beschrijving met foto, zijn te raadplegen ten kantore van onze Stichting. Het werk wordt niet uitgeleend! Een begin is gemaakt met de inventarisatie van nog aanwezige rivierkazematten en beren.

Instructief is de uitspraak van de Raad van State van 3 maart 1988 in het geschil tussen het Waterschap Walcheren en het gemeentebestuur van *Valkenisse* inzake de voorgenomen amovering van een vijftal bunkers in het duingebied bij de Dishoek onder Koudekerke. Het waterschap had een vergunning voor deze sloop gevraagd, waarop v&w van Valkenisse afwijzend hebben beschikt. Het gemeentebestuur heeft daarbij overwogen dat de sloop van de naar zijn mening interessante bunkers niet noodzakelijk is uit een oogpunt van de bescherming van de belangen van de zeevering (zoals door het waterschap gesteld) en dat deze sloop bovendien ontoelaatbare ingrepen in het fraaie natuurlandschap ter plaatse met zich zou brengen. Bij de behandeling van het door het waterschap ingestelde beroep tegen de beslissing van het gemeentebestuur heeft de Raad van State als zijn oordeel uitgesproken dat uitvoering van de sloop inderdaad afbreuk zou doen aan de natuurwetenschappelijke en landschappelijke waarden van het onderhavige duingebied en dat daarmee in strijd zou worden gehandeld met de bij het bestemmingsplan 'Buitengebied' behorende voorschriften. Mitsdien heeft de Raad het door het waterschap ingestelde beroep verworpen, waarmee het gemeentebestuur zijn strijd voor het behoud van de bunkers heeft gewonnen. Een bijzonder belangrijke en in onze ogen verheugende uitspraak in een zaak die zich ook elders in den lande zal kunnen voordoen!

Wat onze bemoeienissen met Groenlo, Woudenberg en Heusden betreft, verwijzen wij naar de Mededelingen over vestingwerken, p. 147, 149 en 154 in dit Jaarboek.

Mr. P. J. van der Mark

Tactische Commissie (TAC)

In het afgelopen jaar hielden de leden van de TAC zich vooral bezig met voortgezet bronnenonderzoek ten behoeve van een tactische studie met betrekking tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Over deze linie verschenen recentelijk verscheidene publikaties. Daarin wordt echter weinig of geen aandacht besteed aan de tactisch-operationele aspecten van de aanval en verdediging van versterkte inundatiestellingen in het algemeen, en de NHW in het bijzonder. Op dit specifieke deelgebied valt nog steeds veel onderzoek te verrichten. Daarbij doet zich het probleem voor dat – uiteraard gelukkig – in de bestaansperiode van de NHW, van 1815 tot 1940, geen oorlogservaring is opgedaan. Heeft daarmee de NHW haar afschrikkende werking en daarmee haar bestaansrecht bewezen?

De wel beschikbare binnenlandse bronnen beperken zich daardoor tot theoretische beschouwingen en verslagen van gehouden oefeningen met en zonder troepen. Buitenlandse bronnen zijn schaars of moeilijk toegankelijk, met uitzondering van die omtrent ervaringen opgedaan aan de geïnundeerde – maar niet op permanente verdedigingswerken gebaseerde – IJzer-linie in België tijdens de Eerste Wereldoorlog. Enkele publikaties over de strijd in en om inundatiestellingen zijn in voorbereiding.

Bij naspeuringen op het gebied van vestingoorlog en (inundatie-)stellingoorlog werd tamelijk veelvuldig gestuit op terminologie die in aanmerking zou kunnen komen voor opneming in de lijst van vestingbouwkundige termen. Voorstellen daartoe zijn in voorbereiding.

Teneinde de medewerkers en correspondenten van onze Stichting meer vertrouwd te maken met de doelstelling en activiteiten van de TAC werd daarover tijdens de Correspondentendag van 1 oktober 1988 een uiteenzetting gegeven.

Helaas ontviel ons in het afgelopen jaar ons lid de heer *J. Vuyk*, die op 9 oktober 1988 overleed. Wij verliezen in hem een man met een levendige interesse voor ons studiegebied, maar vooral ook met een grote wellevendheid en belangstelling voor zijn medemens.

Toegetreden tot de TAC is de heer *C. Gillhaus*, te Vught.

P. C. van Kerkum

Werkgroep Verdedigingswerken in Nederland 1915-1945

De werkgroep is in 1988 voortgegaan met het ordenen, inventariseren en beschrijven van het zogenaamde *Bunkerarchief*. Dit archiefmateriaal van het voormalige Bureau Registratie Verdedigingswerken bevindt zich nu in Den Haag. De bewaarcondities zijn optimaal.

De situatietekeningen (stellingen en complexen) werden beschreven. Het calque-materiaal is inmiddels voor tweederde deel geïnventariseerd. De blokkarten (gemeentelijke overzichten) zijn eveneens geordend en beschreven.

Behalve het verrichten van archiefwerkzaamheden kon de werkgroep een aantal belangstellenden schriftelijk van informatie voorzien. Daarnaast waren er onderzoekers die een bezoek aan het archief brachten. Voor het dagelijks bestuur van onze Stichting werden enkele rapporten opgesteld over met sloop bedreigde verdedigingswerken, zoals te Oostburg (Zeeuwsch-Vlaanderen), in het Staelduinse Bos (bij Hoek van Holland) en te Den Haag.

In het kader van het *Monumenten-Inventarisatie-Project* worden beschrijvingen gemaakt van bouwwerken die gerekend worden tot de jongere bouwkunst (zie ook p. 83 en 158 van dit Jaarboek). Zo worden ook de nog aanwezige Duitse verdedigingswerken beschreven. De werkgroep verleent hierbij – op verzoek – steun.

Gezien het grote belang van het materiaal en de toenemende belangstelling ervoor is het te wensen dat het archief goed beheerd wordt en goed toegankelijk is. De werkgroep zet zich hiervoor in.

C. N. J. Neisingh

FINANCIEEL VERSLAG STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Wat de financiën betreft, is het jaar 1988 rustig verlopen. Ondanks de nog steeds toenemende activiteiten van de velen die hun krachten aan het werk van onze Stichting wijden, zijn de algemene kosten ten opzichte van 1987 per saldo vrijwel gelijk gebleven. Er deed zich niet veel voor waar onverwacht met relatief grote bedragen op ingespeeld moest worden.

Het jaar 1988 bracht een lichte daling van de lasten. Hier stond een stijging van de baten tegenover, vooral dank zij de gunstige invloed van het toenemend aantal begunstigers en donateurs op verschillende bronnen van inkomsten.

Daardoor kon met een lagere bijdrage uit het Fonds de Girard de Miolet van Coehoorn worden volstaan om het boekjaar zonder nadelig saldo af te sluiten.

Aan de leden van het hoofdbestuur is verslag over het beheer van het fonds uitgebracht.

De heer *Th. Bien* r.a. was ook dit jaar weer zo vriendelijk met zijn deskundigheid te helpen bij het opstellen van de jaarrekening.

J.P. Six van Wimmenum

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Staat van baten en lasten

LASTEN	1988	1987	BATEN	1988	1987
	<i>f</i>	<i>f</i>		<i>f</i>	<i>f</i>
Algemene zaken			Algemene zaken		
Catsheuvel	15.946	15.227	Contributies	31.912	30.232
Bestuur en commissies	9.411	14.591	Bijdrage Fonds de Girard		
Begunstigers en donateurs	12.434	24.617	de Mieleet van Coehoorn	122.500	132.500
Reis- en verblijfkosten	20.719	24.523	Interest	3.303	1.888
PTT-kosten	11.912	9.671	Opbrengst dassen en		
Kantoorbehoeften	5.857	4.175	speldjes	537	193
Kopieer- en typewerk	5.955	—	Diverse opbrengsten	1.249	1.507
Diverse algemene kosten	11.816	5.413			
Excursies, bijeenkomsten			Bibliotheek, documentatie		
(per saldo)	5.550	2.521	en publikaties		
			Opbrengst drukwerk	15.801	9.616
Bibliotheek, documentatie			Nadelig saldo	—	4.496
en publikaties					
Bibliotheek en documentatie	3.216	9.441			
Publikaties (incl. Jaarboek)	52.859	61.953			
Publikaties van derden	15.535	7.699			
Bijdragen t.b.v. objecten	3.730	601			
Voordelig saldo	362	—			
TOTAAL	<u>175.302</u>	<u>180.432</u>	TOTAAL	<u>175.302</u>	<u>180.432</u>

Staat van bezittingen en schulden

BEZITTINGEN	1988	1987	SCHULDEN	1988	1987
	<i>f</i>	<i>f</i>		<i>f</i>	<i>f</i>
Algemene Bank			Kapitaal		
Nederland nv	11.064	4.755	Rekening koersverschillen	53.204	53.204
Postbank	21.466	622	effecten	15.561	11.721
Effecten	43.825	33.420		68.765	64.925
Te vorderen posten			Nadelig saldo		
Waarborgsommen	2.800	2.800	(cumulatief)	22	384
Voorschotten	2.000	2.000		68.743	64.541
Nog te ontvangen bijdrage			Vooruitontvangen		
Fonds de Girard de			contributies	1.060	1.200
Mieleet van Coehoorn	2.000	19.500	Nog te betalen rekeningen	13.537	—
Overige te vorderen posten	185	2.644			
TOTAAL	<u>83.340</u>	<u>65.741</u>	TOTAAL	<u>83.340</u>	<u>65.741</u>

ONDERSCHIEDINGEN EN MUTATIES

Coehoornmortier

Dr. M. Kiel en brig.-gen. b.d. J. Hamilton-Baillie.

Overleden

J. Vuyk, lid TAC, 9-10-1988 en P. B. Bouman, lid HB, 1-4-1989.

Bestuur

Benoemd tot lid HB: drs. Th. M. Elsing, КНОВ, ir. W. H. van Oordt, Ned. Ver. t.b.v. Vogels, mevrouw drs. M. R. Th. J. G. Oremus-Wolterink (burgemeester Heusden) en lt.-kol. G. C. W. Soetermeer (Reg. M.v.C.).
Uitgetreden uit HB: J. J. M. W. ter Laak (Heusden), lt.-kol. G. J. M. Bastiaans (Reg. M.v.C.) en L. M. Voster (Woudrichem).

Correspondentschappen

Bedankt Noord-Brabant II: ing. G. van der Wel (Tilburg).
Benoemd Noord-Brabant II: drs. W. Klinkert (Breda).

Medewerkers

Benoemd: A. F. Lancker (Assen), dr. ir. H. A. van Oerle (Leiden) en ing. G. van der Wel (Tilburg).

Kascontrolecommissie 1988

Toegetreten als reservelid: W. J. H. Cortenraad-Wassenaar.

Werkgroep Verdedigingswerken in Nederland 1915-1945 (WVN)

Zie blz. 168.

Redactiecommissie (RC)

Zie blz. 168.

Tactische Commissie (TAC)

Toegetreten: dr. Th. van der Plas (Arnhem).

Voor het Dagelijks Bestuur,
H. A. Treu, secretaris

AANHANGSEL I

onder redactie van ing. A. J. Tempelman
(voor adressen wordt verwezen naar het bijvoegsel)

Bestuurssamenstelling per 15 april 1989

EREVOORZITTER EN ERELEDEN VAN HET HOOFDBESTUUR

Erevoorzitter (1982)	W. F. K. Engelbrecht
Erelid (1981)	mr. J. Belonje
Erelid (1987)	H. A. Treu

DAGELIJKS BESTUUR (tevens hoofdbestuursleden)

Voorzitter	J. Snee	Woudenberg
Ondervoorzitter-secretaris	H. A. Treu	Oisterwijk
Penningmeester	jhr. J. P. Six van Wimmenum	Hilversum
Tweede secretaris	ing. P. L. Mulder	Aerdenhout
Ledenadministrateur	ing. A. J. Tempelman	Zwolle
Adviseur (monumentenbeleid)	mr. P. J. van der Mark	's-Gravenhage
Lid (bijzondere taken)	H. C. Tesink	Nieuw Vennep
Lid (bijzondere taken)	ing. A. van Sluifers	Son

HOOFDBESTUUR

De leden van het hoofdbestuur zijn:

I Zie dagelijks bestuur

II Met mandaat

<i>Naam</i>	<i>Plaats</i>	<i>Functie/Aangewezen door:</i>
J. K. Munters	Willemstad	Wethouder
	Woudrichem	vacant
drs. H. J. Kastein	Naarden	Burgemeester
H. Vegter	Brielle	Burgemeester en wethouders
mevr. drs. M. R. Th. J. G.		
Wolterink-Oremus	Heusden	Burgemeester
W. J. H. Cortenraad	Wassenaar	Bond Heemschut
H. B. E. Warnaars	Overveen	Vereniging 'Hendrick de Keyser'
dr. ir. R. A. F. Smook	Dordrecht	Ned. Inst. voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV)
mevr. P. A. Hengeveld-Brand	Amsterdam	Ned. Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten
drs. Th. M. Elsing	Schoonhoven	Kon. Ned. Oudheidkundige Bond
drs. ing. W. L. F. Rietbergen	Wassenaar	Kon. Nederlandse Toeristenbond ANWB
jhr. ir. L. L. M. van Nispen		
tot Sevenaer	Zeist	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
kol. J. B. Molkenboer	Delft	Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum
mr. G. J. Kolff	Deil	Vereniging 'De Hollandsche Molen'
ir. N. Molenaar	Utrecht	Landinrichtingsdienst
ing. A. D. Kusse	Oosterbeek	Ver. Kon. Nederlandse Heidemaatschappij
ir. W. H. van Oordt	Rotterdam	Ned. Ver. tot Bescherming van Vogels
gen.-maj. J. Zielhuis	's-Gravenhage	Departement van Defensie - Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen (DGWT)
lt.-kol. G. C. W. Soetermeer	Havelte	Commandant Regiment Infanterie M.v.C.

III Overige leden

ing. J. W. C. Besemer	Rotterdam
P. C. van Kerkum	Vaassen
dr. G. Overdiep	Peize
mr. S. H. Poppema	Leidschendam
mr. M. Tydeman	Blaricum

BELEGGINGSADVISEURS

jhr. mr. L. H. J. M. van Asch van Wijck	Laren (NH)
jhr. mr. G. C. Six	Laren (NH)

MEDEWERKERS VOOR HET D.B.

F. H. N. Bloemink (BM/Doc.)	Voorburg (ZH)
mej. W. G. Moen (BM/Bibl.)	's-Gravenhage
P. Th. Petit (BM/Doc.)	Krimpen aan den IJssel

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Secretaris Postbus 110 5060 AC Oisterwijk 04242-82346
(algemeen correspondentieadres)

2de secretaris Anjelierenlaan 4 2111 BP Aerdenhout 023-242547

Redactiesecretariaat Jaarboek en Nieuwsbrieven
Kleine Kerkstraat 12 4101 CC Culemborg 03450-15750
(tijdens kant.uren) 03450-71245

Bibliotheek en documentatie

Catsheuvel 87 2517 KA Den Haag 070-547227

Documentatie: De heer F. H. N. Bloemink (in de regel dinsdag, woensdag
en donderdag des voormiddags aanwezig).
De heer P. Th. Petit.

Bibliotheek: Mej. W. G. Moen (in de regel op vrijdag v.m. aanwezig).
Bezoek bibliotheek/documentatie alleen na afspraak.

Penningmeester Burg. Gülcherlaan 14 1217 PB Hilversum 035-210060
Postbank 63844

Ledenadmin. Vliet 23 8032 AR Zwolle 038-531196

(Voor andere adressen wordt verwezen naar de nominatieve adreslijst - bijvoegsel)

AANHANGSEL II

onder redactie van ing. A.J. Tempelman

Correspondentschappen

- Friesland*: drs. G.P. Karstkarel, Leeuwarden
Groningen en Drenthe: dr. G. Overdiep, Peize
Overijssel: ir. H.R. Steenbergen, 'Oversticht', Zwolle; ing. A.J. Tempelman, Zwolle
Gelderland I, Veluwe en Grebbelinie (ged.): drs. L.H. Postma, Ede
Gelderland II, gebied ten oosten van de Rijn en de IJssel alsmede de forten IJsseloord, Westervoort, Pannerden: ing. J. Agema, Velp
Gelderland III, gebied tussen de Rijn/Lek en de Maas (v.z.v. ten oosten van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch): J. Moelaert, Wijchen
Gelderland IV, gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch en ten zuiden van de Linge: A.J. Busch, Gorinchem
Gelderland V, gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch en ten noorden van de Linge: J. de Zee, Culemborg
Utrecht I, Rhenen en gedeelte Grebbelinie: dr. H.P. Deys, Rhenen
Utrecht II, Grebbelinie (ged.): drs. L.H. Postma, Ede
Utrecht III, Prov. Utrecht (m.u.v. I en II): D.T. Koen, Maarssen
Noord-Holland I, Vestingen Naarden, Muiden, Weesp, Fort Pampus en de Nieuwe Hollandse Waterlinie in NH, ten oosten van het Amsterdam-Rijnkanaal: C.G. Scheltema, Naarden
Noord-Holland II, Stelling van Amsterdam en het kustgebied van NH ten zuiden van Castricum: vacant
Noord-Holland III, Stelling van Den Helder en Texel: G. Gerrits, Den Burg, Texel
Noord-Holland IV, het gebied tussen NH II en NH III: P.P. Bakker, Enkhuizen
Zuid-Holland I, Voorne-Putten, Hoeksche Waard en Goeree en Overflakkee: J. Klok, Oostvoorne
Zuid-Holland II, Gorinchem e.o.: A.J. Busch, Gorinchem
Zuid-Holland III, Bodegraven – Woerden – Oudewater: C.F. de Meyere, Bodegraven
Zuid-Holland IV, Leiden e.o. en kustgebied Scheveningen-Noordwijk: drs. H.E. LaGro, Leiden
Zuid-Holland V, Hoek van Holland e.o. en kustgebied Hoek van Holland-Kijkduin: J.M. van der Graaf, Hoek van Holland
Zeeland I, Zeeuwsch-Vlaanderen Oost (gem. Hulst en Hontenisse): P.J. Brand, Hulst
Zeeland II, Zeeuwsch-Vlaanderen Oost (m.u.v. I): R. Sloock, Sas van Gent
Zeeland III, Walcheren: waarnemend – zie Zeeland V
Zeeland IV, Eiland Tholen: J.R.P. Zuurdeeg
Zeeland V, provincie (m.u.v. I, II en IV): ir. J.A. Trimpe Burger, Oostkapelle; B. Oele, Kapelle
Noord-Brabant I, West-Brabant: J.A. Maris Wzn., Fijnaart
Noord-Brabant II, Midden-Brabant en Land van Heusden en Altena: drs. W. Klinkert, Breda
Noord-Brabant III, Oost-Brabant: J.A.P. Laguette, Grave
Limburg I, Noord-Limburg, Venlo e.o.: W. Hendriks, Venlo
Limburg II, Roermond e.o.: G.W.G. van Bree, Roermond
Limburg III, Land van Weert: mr. Stan Smeets, Weert

Limburg IV, Sittard e.o.: A.E.L. Jonkergouw, Sittard

Limburg V, Zuid-Limburg: J. Notermans, Maastricht

Landelijk adviseur en correspondent voor natuurbehoud in en op vestingwerken: drs. A. Littel,
Leiden

Medewerkers

dr. C. van der Graaf	Brouwershaven
dr. M. Kiel	Bonn
ing. G. Koppert	Utrecht
A. F. Lancker	Assen
dr. ir. H. A. van Oerle	Leiden
mevr. drs. Juliette Roding	's-Hertogenbosch
ir. A. W. Ruys	Vlissingen
mevr. E. A. M. Scheltema-Vriesendorp	Naarden
H. J. J. F. Smeets	Swalmen
ing. G. van der Wel	Tilburg
drs. C. J. Zandvliet	Oegstgeest

Buitenlandse contacten

A. ZUSTERINSTELLINGEN:

België

Simon Stevinstichting, Sint-Jakobsmarkt 45-47, B2000 Antwerpen

Bondsrepubliek Duitsland

Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung e.V., Heyerstrasse 2, 4000 Dortmund 30

Verenigd Koninkrijk

Fortress Study Group, Blackwater Forge House, Blackwater, Newport, PO30 3BJ, Isle of Wight

B. OVERIGE CONTACTEN:

België

dr. jur. H. le Page, Berchem-Antwerpen (bestuurslid Simon Stevinstichting)

Koninklijk Museum van het Leger en van de Krijgsgeschiedenis, Brussel

Comité Animation Citadelle de Namur (Admin.-général, Alex Humblet, Namen)

Les Amis de la Citadelle de Namur (Secretariaat, Jambes)

Bondsrepubliek Duitsland

Deutsche Burgenvereinigung e.V., Braubach/Rhein

dr. M. Kiel, Bonn

Hartwig Neumann, Jülich

Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster

Denemarken

prof. Th. Bang, Kopenhagen

Italië

drs. C. M. J. M. van den Heuvel (bibliothecaris van het Ned. Interuniversitair Kunsthistorisch Instituut Florence), Florence

Japan Hakodate City, Hokkaido

Polen prof. dr. Janusz Bogdanowski, Kraków

Republiek Zuid-Afrika Simon van der Stel Stichting, Pretoria

Zwitserland G.D. Reiss, Riehen

AANHANGSEL III

onder redactie van ing. A.J. Tempelman

Commissies

STUDIECOMMISSIE (SC)

Voorzitter:

J. Sneep – Woudenberg

Leden:

W. A. van Ham – Bergen op Zoom
drs. J. P. C. M. van Hoof – 's-Gravenhage
G. J. L. Koolhof – Culemborg (secr.)
A. H. Mohr – Doorwerth
mr. S. H. Poppema – Leidschendam
mr. Stan Smeets – Weert

Medewerkers:

ing. K. J. J. Brand – Hulst
G. W. G. van Bree – Roermond
ir. A. van Drunen – 's-Hertogenbosch
dr. C. van der Graaf – Brouwershaven
W. Hendriks – Venlo
ir. J. R. Hubert van Blijenburgh –
's-Gravenhage
drs. J. T. J. Jamar – Heerlen
A. E. L. Jonkergouw – Sittard
drs. W. Klinkert – Breda
ing. C. H. van Meijgaard – Heemstede
L. J. Morreau – Maastricht
dr. G. Overdiep – Peize
drs. E. P. M. Ramakers – Maastricht
H. G. M. Rutten – Stevensweert
drs. P. W. Sijnke – Middelburg
ir. H. Verwey – Gouda
ing. G. van der Wel – Tilburg
dr. J. S. van Wieringen – Waalre
ing. M. H. Wilderom – Vlissingen
J. P. B. Zuurdeeg – Tholen

REDACTIECOMMISSIE (RC)

H. A. Treu – Oisterwijk
drs. P. J. J. van Dijk – Zoetermeer
G. J. L. Koolhof – Culemborg (secr.)
mr. S. H. Poppema – Leidschendam

KASCONTROLECOMMISSIE 1988

W. F. K. Engelbrecht – Wassenaar
ing. W. L. F. Rietbergen – Wassenaar
Mevr. P. A. Hengeveld-Brand – Amsterdam
W. J. H. Cortenraad (res.) – Wassenaar

MONUMENTEN-ADVIESCOMMISSIE (MAC)

mr. P. J. van der Mark – 's-Gravenhage
C. F. de Meyere – Bodegraven
mr. J. E. van Nievelt – Leidschendam
mr. M. G. L. van Schouwenburg – Zwolle

TECHNISCHE COMMISSIE (TC)

ing. J. W. C. Besemer – Rotterdam
W. de Jong – Noordwijkerhout
ing. Th. G. R. Linders – Grave
J. C. Spek – Wageningen
ing. J. H. Spoelman – Hillegom
Th. van Straalen – Woudenberg

TACTISCHE COMMISSIE (TAC)

P. C. van Kerkum – Vaassen
G. H. P. Gillhaus – Vught
P. J. M. Kamps – Amersfoort
dr. Th. van der Plas – Arnhem
J. de Zee – Culemborg

WERKGROEP VERDEDIGINGSWERKEN IN NEDERLAND 1915-1945 (WVN)

C. N. J. Neisingh – Wassenaar
J. M. van der Graaf – Hoek van Holland
drs. J. R. Verbeek – 's-Gravenhage